

**ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ**

**ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА
ІНСТИТУТ НАРОДОЗНАВСТВА
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

АРТИМИШИН ПАВЛО ІВАНОВИЧ

Гриф

Прим. №____

УДК [94(470+571+477):323.2(470+571):32.019.5(477)]“2000/2012”

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ У РОСІЙСЬКІЙ ФЕДЕРАЦІЇ
ТА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВІДНОСИНИ
В УКРАЇНСЬКІЙ ГРОМАДСЬКІЙ ДУМЦІ (2000–2012)**

Спеціальність: 07.00.01 – історія України

Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник: Соляр Ігор Ярославович, доктор історичних наук,
доцент, старший науковий співробітник

Львів–2018

АНОТАЦІЯ

Артимишин П. І. Суспільно-політичні процеси в Російській Федерації та російсько-українські відносини в українській громадській думці (2000–2012). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Інститут народознавства НАН України. Львів, 2018.

Проаналізовано українську громадську думку щодо бачення нею розвитку суспільно-політичних процесів у Російській Федерації та російсько-українських відносин у 2000–2012 рр. Зазначено, що головна ідея роботи полягала у відтворенні сюжетів, які стосуються сприйняття суспільно-політичних процесів у РФ та російсько-українських відносин початку ХХІ ст., в сучасній українській громадській думці, використовуючи для цього широке коло джерел – офіційні документи, збірники документів, стенограми засідань українського парламенту, мемуаристику, щоденники, пресу, карикатури та анекдоти, шкільні підручники, спеціальну наукову літературу, доробки експертних та соціологічних центрів, матеріали Інтернет-ресурсів.

Удосконалено аналіз стану дослідження, джерельної бази та методологічної основи, які стосуються вивчення відображення суспільно-політичних процесів у РФ в українській громадській думці. Узагальнено основні підходи до визначення понять “суспільно-політичні процеси” та “громадська думка”. Зазначено, що під суспільно-політичними процесами розуміють феномен, що включає у себе суспільні відносини, які формують суспільне поле, у якому постійно динамічно відбуваються послідовні зміни станів суспільства або його окремих систем, та політичні процеси, які включають всебічний та суперечливий розвиток політичних явищ. Вказано, що громадською думкою позначають форму масової свідомості, що складається із явних та прихованих ставлень різних груп людей до подій,

процесів та явищ громадського життя, які безпосередньо чи опосередковано зачіпають їхні потреби та інтереси. Виділено в українській громадській думці політичний, медійний, експертний, мистецький (карикатурний) сектори та рівень пересічних уявлень українських громадян.

Досліджено ставлення українського соціуму до появи на російському владному Олімпі початку 2000-х рр. В. Путіна, зіставлено підходи у прогнозах українських журналістів, експертів та інтелектуалів щодо майбутнього політичної системи під його керівництвом та простежено основні візії української громадськості щодо заходів із централізації владної ієрархії у РФ, зокрема адміністративної реформи, боротьби із опальними олігархами, призначення на вищі державні посади особисто відданих Володимиру Володимировичу осіб. Стверджується, що новину про дострокову відставку Б. Єльцина та призначення в.о. Президента РФ В. Путіна в Україні зустріли із несподіванкою, та водночас зі сподіванням політичного середовища на продовження новим главою РФ дружньої щодо України політики попередника та прогнозами медійників та експертів щодо прагматизації відносин між двома країнами. Зауважено, що попри скептичні погляди частини українських журналістів та експертів щодо спроможності В. Путіна стати незалежним від “Сім’ї” Б. Єльцина президентом, у процесі реалізації політики із централізації системи влади у РФ, поступово збільшувалась кількість прихильників тези про формування у Росії президентської диктатури, опертої на консенсус із опозицією у стінах парламенту і на середній клас та промислових корпорацій-гігантів.

Комплексно розглянуто оцінки, надані українською громадською думкою персоні третього російського президента Д. Медведєва, передумовам його обрання на найвищий державний пост у Росії, внутрішній політиці, рішенню відмовитись від балотування на президентських виборах на користь В. Путіна, діяльності у цей час російської опозиції. Відзначено, що з перемогою на президентських виборах 2008 р. Д. Медведєва, українські ліберальні середовища висловлювали сподівання на можливий початок

демократичних процесів у РФ, націоналістичні осередки в Україні ставились до такої перспективи скептично, вважаючи Д. Медведєва маріонеткою в руках В. Путіна, а крайні проросійські середовища звинувачували його у спробах ведення політики “вестернізації” Росії. Зауважено, що новину про відмову Д. Медведєва балотуватись вдруге на посаду президента заради підтримки кандидатури В. Путіна прозахідні кола в Україні зустріли із розчаруванням та втратою остаточних сподівань на справжню модернізацію РФ у найближчому майбутньому, а проросійські – із радістю через повернення до державного керма В. Путіна, якого вважали ледь не “рятівником Росії”. Відзначено, що думки щодо протестних рухів, які охопили РФ взимку на рубежі 2011–2012 рр., в Україні коливались від підтримки правим та правоцентричним крилом опозиціонерів та висловлення надій, що незабаром у Росії переможуть антипутінські сили, до звинувачень проросійськими націонал-консервативними силами на адресу протестувальників у здачі ними російських національних інтересів на користь Заходу.

Визначено основні підходи в баченні українською громадською думкою Другої чеченської військової кампанії та подальшого становлення у Чечні промосковської адміністрації. Вказано, що якщо націоналістичні та правоцентричні напрямки української громадської думки трактували Другу чеченську війну як прояв російських імперських тенденцій та підтримували незалежність Ічкерії, ліві осередки, зокрема комуністи, оцінювали події у Чечні як боротьбу російської та чеченської олігархічних еліт на тлі кризи ельцинської системи, успадкованої В. Путіним, то представники наближених до тодішнього українського президента Л. Кучми кіл зайняли позицію балансування між обома сторонами. Відзначено, що оцінки процесу оволодіння РФ чеченськими теренами та формування на них російської адміністрації в українській громадській думці пройшли еволюцію від скептичного погляду на можливість РФ взагалі відновити у цьому регіоні повноцінний мир до переконань у формуванні в Чечні під керівництвом

Р. Кадірова власного режиму, “держави в державі”, лояльної до Москви лише завдяки постійним грошовим дотаціям останньої.

Зауважено, що у контексті невизначеності перспектив Чечні у російському політичному просторі українська громадськість розглядала численні терористичні акти, які охопили РФ упродовж 2000-х рр., зокрема захоплення заручників у приміщенні Театрального центру на Дубровці, що у Москві 2002 р. та бесланській школі 2004 р., які трактувались не лише крізь призму поширення тероризму як явища, але й як наслідок спротиву чеченців проти російської інвазії на їхню територію та неефективної політики Кремля на Північному Кавказі.

Досліджено реакцію українських громадян на початок та перебіг конфліктних між Україною та РФ ситуацій – протистояння за острів Коса Тузла 2003 р. та “паливних” війн початку 2006 та 2009 рр. Вказано, що ці події породили в українській суспільній думці погляди від занепокоєння односторонніми діями РФ, що спровокували протистояння, твердження про перетворення Росії на непередбачуваного партнера та обурення нерішучими та піддатливими діями української сторони, які би могла використати РФ під час переговорного процесу, до сподівань на якнайшвидше вирішення суперечок. Закцентовано, що попри ці конфлікти на рівні суспільних поглядів українців імідж Росії та її влади залишався на високому рівні, а російське керівництво отримувало від українських громадян удвічі вищі оцінки, аніж українська влада.

Виділено підходи до бачення в Україні участі російського чинника напередодні та під час подій Помаранчевої революції осені 2004 р. Відзначено, що протестувальниками РФ здебільшого сприймалась як опонент та сторона, яка підтримувала на президентських виборах В. Януковича та була готовою всіляко впливати на виборчий процес, заради його перемоги: починаючи від непрямой агітації за нього зі сторони російського керівництва і аж до прямого силового вторгнення до України. Зі свого боку, для проросійських противників подій на Майдані, Росія

здавалась ледь не єдиною для них захисницею від, як їм здавалось, “згубних” впливів Заходу, який нібито і профінансував Майдан, намагаючись у такий спосіб перетворити Україну на свою сферу впливу.

Визначено основні українські візії укладення Харківських угод 2010 р. Стверджується, що якщо наближені до тодішнього президента В. Януковича кола сприймали їх як початок ери інтенсивних українсько-російських відносин, то у відповідних опозиційних середовищах – як зраду українських національних інтересів, створення у Чорноморському регіоні дестабілізаційного ядра у вигляді ЧФ РФ та початку інтеграції України до російського геополітичного простору.

Практичне значення дисертації полягає у тому, що використані у ній джерельні та історіографічні матеріали, як і безпосередньо результати роботи, можуть використовуватись у діяльності відповідних інституцій державної влади, експертних центрів, науково-дослідних установ, а також для написання узагальнюючих праць і підручників з історії України, Росії, російсько-українських відносин на сучасному етапі та при розробці навчальних програм та спецкурсів у вищих навчальних закладах.

Ключові слова: суспільно-політичні процеси, громадська думка, Російська Федерація, Україна, політикум, мас-медіа, експертне середовище.

SUMMARY

Artymyshyn P. I. Ukrainian public opinion on the social and political processes in the Russian Federation and the Russian-Ukrainian Relations (2000–2012). – Qualifying scientific work on the rights of manuscript.

Thesis for a candidate degree in historical sciences (Doctor of Philosophy) in specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ethnology Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine. Lviv, 2018.

Ukrainian public opinion on the social and political processes in the Russian Federation and the Russian-Ukrainian Relations in the period from 2000 till 2012 has been analyzed. It is mentioned that the main aim of dissertation is to recreate

plots of contemporary Ukrainian public opinion concerning social and political processes in the Russian Federation and the Russian-Ukrainian Relations at the beginning of the 21st century with the use of massif of various historical sources: official documents, collections of documents, transcripts of the Ukrainian Parliament's meetings, memoirs, diaries, press, caricatures, anecdotes, school textbooks, special scientific literature, workouts of expert and sociological centers, materials of Internet resources.

Analysis of state of research, source base and methodological basis which deal with the subject of investigation has been improved. Basic approaches to the definition of terms “the social and political processes” and “public opinion” have been generalized. It is noted, that the social and political processes are phenomena which include both public relations which form dynamic, variable and complicated social system and political processes which include spacious and contradictory development of political phenomena. It is specified, that public opinion is the form of mass consciousness that consists of apparent and hidden attitudes of different groups of people to events, processes and phenomena of public life, which affect their needs and interests immediately or indirectly. It is highlighted, that there are political, media, expert, artistic (caricature) sectors and level of ordinary citizens' notions in Ukrainian public opinion.

Ukrainian society's position to appearance of V. Putin in the Russian great politics in the early 2000s has been investigated. Approaches to Ukrainian prognoses of journalists, experts and intellectuals for future of political system under Putin's leadership have been compared. The key Ukrainian visions of measures for centralization of power hierarchy in the Russian Federation, in particular the administrative reform, the politics of so-called “equidistance” of oligarchs and the appointment of devoted to Russian president people, have been traced. It is affirmed, that on the one hand news about Yeltsin's anticipatory retirement and Putin's placement to the post of Acting President of the Russian Federation were met by the Ukrainians with surprise, but on the other hand Ukrainian politicians hoped, that new Russian leader would continue politics of

his predecessor concerning Russian–Ukrainian relations. At the same time, Ukrainian publicists and analysts predicted the pragmatism of relationship between these two countries after Putin’s coming to Kremlin. It is remarked, that despite availability of skeptical thoughts among some Ukrainian journalists and experts regarding Putin’s ability to become president, who would be independent from Yeltsin’s “Family”, step by step there appeared a lot of supporters of assertion about incipience in contemporary Russia of regime of the presidential dictatorship, based on consensus between Russian authority and opposition in parliament as well as on the middle class and industrial giant corporations.

Ukrainian public opinion’s estimations pertaining to person of the third Russian president D. Medvedev, preconditions of his election to the highest state post, his internal politics, Medvedev’s decision to refuse running for the second presidential cadence in behalf of V. Putin and activity of the Russian opposition at this time have been reviewed in the complex. It is noted, that with the victory of D. Medvedev at the 2008 presidential election at the time when Ukrainian liberal clusters expressed hopefulness that new Russian president would start democratization processes in the Russian Federation and nationalistic sectors perceived such perspectives with skepticism, believing that D. Medvedev was V. Putin’s marionette, radical pro-Russian segments accused the third Russian president of trying to conduct “disastrous” politics of “westernization” of Russia. It is noticed, that news about Medvedev’s abandonment to run for the presidential cadence at the 2012 presidential election in favor of V. Putin were met with disappointment by pro-Western clusters in Ukraine and with gladness by pro-Russian sectors, which considered Putin’s comeback to Kremlin as “salvation of Russia”. It is observed, that Ukrainian thoughts concerning protest movements which reached out the Russian Federation in winter of 2009–2010 fluctuated from support of the protesters by right and right-centric wing to pro-Russian clusters’ accusation the protest forces of trying to surrender Russian national interests in behalf of the West.

The main approaches to Ukrainian public opinion's visions of the Second Chechen military campaign as well as of further incipience of pro-Moscow administration in Chechnya have been highlighted. It is specified, that at the time when nationalistic and right-centric directions within Ukrainian public opinion interpreted the Second Chechen war as manifestation of Russian imperial tendencies and backed up the independence of the Chechen Republic of Ichkeria, left sectors, in particular communists, stained the events in Chechnya as confrontation between Russian and Chechen oligarchic elites, those, who were approximative to then Ukrainian president L. Kuchma, took a position of balancing between two above-mentioned attitudes. It is observed, that Ukrainian evaluations of the process of acquirement of Chechen territories by the Russian Federation as well as of formation there Russian administration evolved from skeptical beliefs about capability of Russia to restore full peace in this region to affirmation that there began becoming of regime of R. Kadyrov, which created "state within a state", the only reason for loyalty of which to Moscow were permanent grants from the side of the latter.

It is designated, that in this context of uncertain perspectives of Chechnya in the Russian political space the Ukrainians considered numerous terrorist acts which reached the Russian Federation in the course of 2000s, in particular seizure of hostages in the premises of the Theater Center in Dubrovka (Moscow, 2002) and in Beslan school (Beslan, 2004). These events were interpreted by the Ukrainians not only through the prism of the spread of terrorism as a phenomenon, but also as result of Chechens' resistance against Russian invasion of their territory as well as of ineffective Kremlin's politics in the North Caucasus.

The Ukrainian citizens' reactions on commencement and course of such conflict situations, which unfolded between Russia and Ukraine at the beginning of 21st century, as dispute over Kosa Tuzla Island in 2003 and "fuel" wars of 2006 and 2009 have been researched. It is indicated, that these incidents gave birth to various viewpoints within Ukrainian public opinion, which fluctuated from worriment caused by unilateral actions of Russia and theses about transformation

the latter to unpredictable partner to expressing the hope of resolving disputes as soon as possible. It is accentuated, that in spite of these conflicts, reputation of Russia and its authority remained at a high level of Ukrainian public opinion and at the same time respect for the relevant Ukrainian institutions was less among the Ukrainian population.

The staple approaches to the visions of taking part of the Russian factor in Ukraine the day before and during the Orange Revolution of 2004 have been examined. It is marked, that the Russian Federation mainly was perceived by protesters as opponent and an ally of V. Yanukovych, that was ready to influence on the electoral process in every possible way for the sake of Yanukovych's victory: starting from indirect campaigning for him from the side of the Russian leadership up to a direct power invasion of Ukraine. On the other hand, Russia was considered by pro-Russian opponents of the events on Maidan as almost the only defender from the "destructive" West's influence.

The basic Ukrainian thoughts about conclusion of Kharkiv agreements of 2010 have been analyzed. It is affirmed, that if for Yanukovych's sorters these pacts were testimony of the beginning of an era of intense Ukrainian-Russian relations, then they were apperceived by the oppositional environments as betrayal of Ukrainian national interests and creation of a destabilization core in the form of Black Sea Fleet of the Russian Federation in the Black Sea region.

The practical value of the thesis is that as used in it source and historiographical materials as directly results of work can be used in the activities of the relevant institutions of state power, expert centers, research institutions and for writing generalizing works and textbooks on the history of Ukraine, Russia, Russian-Ukrainian relations at the present stage and in developing curricula and special courses in higher educational institutions.

Keywords: social and political processes, public opinion, the Russian Federation, Ukraine, politician, mass media, expert cluster.

АННОТАЦИЯ

Артимишин П. И. Общественно-политические процессы в Российской Федерации и российско-украинские отношения в украинском общественном мнении (2000–2012). – Квалификационный научный труд на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук (доктора философии) по специальности 07.00.01 – история Украины. – Институт украиноведения им. И. Крипьякевича НАН Украины, Институт народоведения НАН Украины. Львов, 2018.

Проанализировано украинское общественное мнение относительно видения им развития общественно-политических процессов в Российской Федерации и российско-украинских отношений в 2000–2012 гг. Указано, что главная идея работы заключалась в воспроизведении сюжетов, касающихся общественно-политических процессов в РФ и российско-украинских отношений начала XXI в., в современной украинской общественной мысли, используя для этого широкий круг источников - официальные документы, сборники документов, стенограммы заседаний украинского парламента, мемуаристику, дневники, прессу, карикатуры и анекдоты, школьные учебники, специальную научную литературу, доработки экспертных и социологических центров, материалы Интернет-ресурсов.

Усовершенствован анализ исследования, источниковой базы и методологической основы, которые касаются изучения отражения общественно-политических процессов в РФ в украинском общественном мнении. Обобщены основные подходы к определению понятий “общественно-политические процессы” и “общественное мнение”. Отмечено, что под общественно-политическими процессами понимают феномен, включающий в себя общественные отношения, которые формируют общественное поле, в котором постоянно динамично происходят последовательные изменения состояний общества или его отдельных систем, и политические процессы, которые включают всестороннее и

противоречивое развитие политических явлений. Указано, что общественным мнением обозначают форму массового сознания, которое состоит из явных и скрытых отношений различных групп людей к событиям, процессам и явлениям общественной жизни, которые прямо или косвенно затрагивают их потребности и интересы. Выделено в украинском общественном мнении политический, медийный, экспертный, художественный (карикатурный) сектора, и уровень рядовых представлений украинских граждан.

Исследовано отношение украинского социума к появлению на российском властном Олимпе начала 2000-х гг. В. Путина. Сопоставлены подходы в прогнозах украинских журналистов, экспертов и интеллектуалов относительно будущего политической системы под его руководством и прослежены основные видения украинской общественности о мерах по централизации властной иерархии в РФ, в том числе административной реформы, борьбы с опальными олигархами, назначение на высшие государственные должности лично преданных Владимиру Владимировичу людей. Утверждается, что новость о досрочной отставке Б. Ельцина и назначение в. о. Президента РФ В. Путина в Украине встретили с неожиданностью, и одновременно с надеждой политической среды на продолжение новым главой РФ дружественной по Украине политики предшественника и прогнозами медийщиков и экспертов по прагматизации отношений между двумя странами. Замечено, что несмотря на скептические взгляды части украинских журналистов и экспертов относительно способности В. Путина стать независимым от “Семьи” Б. Ельцина президентом, в процессе реализации политики по централизации системы власти в РФ, постепенно увеличивалось количество сторонников тезиса о формировании в России президентской диктатуры, опертой на консенсус с оппозицией в стенах парламента и на средний класс и промышленные корпорации-гиганты.

Комплексно рассмотрены оценки, предоставленные украинским общественным мнением персоне третьего российского президента Д. Медведева, предпосылкам его избрания на высший государственный пост в России, внутренней политике, решению отказаться от баллотирования на президентских выборах в пользу В. Путина, деятельности в это время российской оппозиции. Отмечено, что с победой на президентских выборах 2008 Д. Медведева, украинские либеральные круги выражали надежду на возможное начало демократических процессов в РФ, националистические кластеры в Украине относились к такой перспективе скептически, считая Д. Медведева марионеткой в руках В. Путина, а крайние пророссийские среды обвиняли его в попытках ведения политики “вестернизации” России. Замечено, что новость об отказе Д. Медведева баллотироваться во второй раз на пост президента ради поддержки кандидатуры В. Путина прозападные круги в Украине встретили с разочарованием и потерей окончательных надежд на настоящую модернизацию РФ в ближайшем будущем, а пророссийские - с радостью через возвращение к государственному рулю В. Путина, которого считали едва не “спасителем России”. Отмечено, что мысли о протестных движениях, охвативших РФ зимой на рубеже 2011–2012 гг., в Украине колебались от поддержки правым и правоцентричным крылом оппозиционеров и высказывания надежд, что вскоре в России победят антипутинские силы, к обвинениям пророссийскими национал-консервативными силами на адрес протестующих в сдаче ими российских национальных интересов в пользу Запада.

Определены основные подходы в видении украинским общественным мнением Второй чеченской военной кампании и дальнейшего становления в Чечне промосковской администрации. Указано, что если националистические и правоцентристские направления украинского общественного мнения трактовали Вторую чеченскую войну как проявление российских имперских тенденций и поддерживали независимость Ичкерии, левые политсилы, в частности коммунисты, оценивали события в Чечне как

борьбу русского и чеченского олигархических элит на фоне кризиса ельцинской системы, унаследованной В. Путиным, то представители кругов, приближенных к тогдашнему украинскому президенту Л. Кучме, заняли позицию балансирования между обеими сторонами. Отмечено, что оценки процесса овладения РФ чеченскими территориями и формирования на них российской администрации в украинском общественном мнении прошли эволюцию от скептического взгляда на возможность РФ вообще восстановить в этом регионе полноценный мир к убеждениям о формировании в Чечне под руководством Р. Кадырова собственного режима, “государства в государстве”, лояльного к Москве лишь благодаря постоянным денежным дотациям последней.

Замечено, что в контексте неопределенности перспектив Чечни в российском политическом пространстве украинская общественность рассматривала многочисленные террористические акты, охватившие РФ в течение 2000-х гг., включая захват заложников в помещении Театрального центра на Дубровке, что в Москве в 2002 г. и бесланской школе 2004 г., которые трактовались не только сквозь призму распространения терроризма как явления, но и как следствие сопротивления чеченцев против российской инвазии на их территорию и неэффективной политики Кремля на Северном Кавказе.

Исследовано реакцию украинских граждан на начало и ход конфликтных между Украиной и РФ ситуаций – противостояние за остров Коса Тузла 2003 г. и “топливных” войн начала 2006 и 2009 гг. Указано, что эти события породили в украинской общественной мысли взгляды от беспокойства односторонними действиями РФ, спровоцировавших противостояния, утверждение о превращении России в непредсказуемого партнера и возмущение нерешительными и податливыми действиями украинской стороны, которые бы могла использовать РФ в ходе переговорного процесса, к надеждам на быстрое решение споров. Акцентируется, что несмотря на эти конфликты на уровне общественных

взглядов украинский имидж России и ее власти оставался на высоком уровне, а российское руководство получало от украинских граждан вдвое высшие оценки, чем украинская власть. Выделены подходы к видению в Украине участия российского фактора накануне и во время событий Оранжевой революции осенью 2004 г. Отмечено, что протестующими РФ в основном воспринималась как оппонент и сторона, которая поддерживала на президентских выборах В.Януковича и была готова всячески влиять на избирательный процесс ради его победы: начиная от косвенной агитации за него со стороны российского руководства и до прямого силового вторжения в Украину. Со своей стороны, для пророссийских противников событий на Майдане, Россия казалась едва ли не единственной для них защитницей от, как им казалось, “пагубных” влияний Запада, который якобы и профинансировал Майдан, пытаясь таким образом превратить Украину в свою сферу влияния.

Определены основные украинские видения заключения Харьковских соглашений 2010 г. Утверждается, что если соратники В. Януковича воспринимали их как начало эры интенсивных украинско-российских отношений, то в соответствующих оппозиционных средах – как предательство украинских национальных интересов, создание в Черноморском регионе дестабилизационного ядра в виде ЧФ РФ и начала интеграции Украины к российскому геополитическому пространству.

Практическое значение диссертации состоит в том, что как использованы в ней источниковые и историографические материалы, так и непосредственно результаты работы могут использоваться в деятельности соответствующих институтов государственной власти, экспертных центров, научно-исследовательских учреждений, а также для написания обобщающих трудов и учебников по истории Украины, России, российско-украинских отношений на современном этапе и при разработке учебных программ и спецкурсов в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: общественно-политические процессы, общественное мнение, Российская Федерация, Украина, политикум, масс-медиа, экспертная среда.

Список публікацій:

1. Артимихин П. І. Відставка Бориса Єльцина та початок президентства Володимира Путіна: відгуки в Україні. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Scientific Journal)*. Warszawa, 2016. № 10. Cz. 3. S. 33–39.
2. Артимихин П. І. Ідея “окремішності” Донбасу та Криму у проросійській публіцистиці сучасної України. *Між війною і соборністю. Соціокультурна інтеграція та адаптація переселенців з Донбасу та Криму. Західноукраїнський вектор: монографія* / відп. ред. М. Литвин. Львів, 2017. С. 194–226.
3. Артимихин П. І. “Мы все русские, а не россияне”: основні світоглядні візії російської громади західноукраїнського регіону (за матеріалами газети “Русский вестник”). *Український історичний збірник*. Київ, 2017. Вип. 19. С. 300–312.
4. Артимихин П. І. Образ Росії періоду 1940–2010-х років на сторінках сучасних шкільних підручників з історії (2000–2012). *Міждисциплінарні гуманітарні студії*. Серія: історичні науки. Київ, 2017. Вип. 3. С. 217–226.
5. Артимихин П. І. Образ Росії та росіян на сторінках сучасних українських підручників з історії (2000–2012 рр.). *Новітня доба*. Львів, 2014. Вип. 2. С. 76–97.
6. Артимихин П. І. Політика “рівновіддалення” олігархів у Росії: реакція української публіцистики. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2016. Вип. 112 (№ 9). С. 87–92.
7. Артимихин П. І. Початок Другої військової кампанії у Чечні: бачення політичного та медійного середовищ в Україні. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені*

Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 2. Ч. 1. С. 141–147.

8. *Артимишин П. І. Трагедії “Норд-Осту” та Беслану в Росії: реакція українських політиків і журналістів. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія “Історичні науки”. Луцьк, 2016. №13 (338). С. 116–121.*

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	19
ВСТУП.....	20
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	25
1.1. Стан дослідження.....	25
1.2. Джерела.....	39
1.3. Методологія дослідження.....	44
РОЗДІЛ 2. УКРАЇНСЬКА ВІЗІЯ ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ У РОСІЙСЬКІЙ ФЕДЕРАЦІЇ.....	60
2.1. Еволюція російської державної та політичної системи у 2000–2008 рр.....	60
2.2. Політичні трансформації у РФ 2008–2012 рр.....	83
2.3. Розгортання військових дій в Чечні.....	107
РОЗДІЛ 3. ЕВОЛЮЦІЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИН: БАЧЕННЯ В УКРАЇНІ.....	126
3.1. Конфлікт за острів Тузла.....	126
3.2. Помаранчева революція в Україні та російський чинник.....	141
3.3. “Газові війни” України та Росії.....	153
3.4. Харківські угоди 2010 р.....	175
ВИСНОВКИ.....	187
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	195
ДОДАТКИ.....	290

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- БЮТ** – Блок Юлії Тимошенко
- ВЗ** – Високий замок
- ВРУ** – Верховна Рада України
- ГТС** – Газотранспортна система
- ГУ** – Голос України
- ДТ** – Дзеркало тижня
- ЗМІ** – Засоби масової інформації
- КПУ** – Комуністична партія України
- КпУ** – Комсомольская правда в Украине
- КМІС** – Київський міжнародний інститут соціології
- КМУ** – Кабінет Міністрів України
- КС** – Кримська світлиця
- НРУ** – Народний рух України
- НС** – Народна самооборона
- НУ** – Наша Україна
- ПР** – Партія регіонів
- ПСПУ** – Прогресивна соціалістична партія України
- РВ** – Русский вестник
- РФ** – Російська Федерація
- СДПУ(о)** – Соціал-демократична партія України (об'єднана)
- СПУ** – Соціалістична партія України
- УК** – Урядовий кур'єр
- УНА–УНСО** – Українська національна асамблея та Українська національна самооборона
- УП** – Українська правда
- УТ** – Український тиждень
- ФіК** – Факти і коментарі
- ФСБ РФ** – Федеральна служба безпеки Російської Федерації
- ЧФ РФ** – Чорноморський флот Російської Федерації

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Україна та Росія – країни, які – так вже склалось історично та географічно – протягом тривалого часу були пов'язані досить тісними економічними, соціальними, культурними відносинами в межах російської державності. Оскільки протягом значного часового відтинку більша частина території сучасної України входила до складу Російської імперії, а Українська Радянська Соціалістична Республіка, кордони якої після 1954 р. збігались із кордонами сучасної України, була частиною Радянського Союзу, часто ці країни перебували по різні сторони барикад, де, з одного боку, стояла Росія, як імперська метрополія (чи то власне імперського зразка до 1917 р., чи прихованого під ширму радянського), а з іншого – Україна та інші національні осередки (республіки), де поступово, особливо протягом т. зв. “довгого ХІХ століття” формувались власні національні ідентичності.

Водночас усі ці національні проекти конструювались в межах імперського простору, в умовах не лише опозиційності до нього, але й в атмосфері постійної комунікації місцевих політичних еліт із центром та формування певного канону історичної пам'яті, де зв'язок із Росією часто відігравав не останню роль і навіть міфологізувався, особливо серед населення тих регіонів України, де російський вплив був тривалішим та нерідко переростав на рівень родинних стосунків. Тому недивно, що вже і після розпаду СРСР тематика Росії не зникла із українського інформаційного простору, а будь-яка знакова подія, що відбулась у північно-східного сусіда, завжди знаходила відгук не тільки серед політиків, але й серед представників громадськості у вигляді журналістів, експертів, науковців, письменників, публіцистів, публічних інтелектуалів та й пересічних громадян, хоч цим процесам досі не приділено достатньо уваги в історіографії.

Поруч з тим, агресія Російської Федерації (РФ) проти України, яка інформаційно розпочалась ще у середині 2000-х рр., а переросла у гарячу фазу навесні 2014 р. і триває досі, робить дослідження українських візій

суспільно-політичних процесів у РФ 2000–2012 рр. (часу формування політичного режиму на чолі із В. Путіним) надзвичайно важливим, адже поява такої наукової роботи посприє визначенню та опису підходів, якими керувались українська політична та громадська еліти в оцінках подій, що супроводжували становлення “путінократії” в Росії, допоможе краще зрозуміти витоки, причини, передумови трагічних подій на Донбасі та Криму та розпочати аналіз початку інформаційної війни РФ проти України, яка розпочалась задовго до 2014 р., коли реальні бойові дії вже стали радше наслідком попередньої пропагандистської кампанії, аніж її причиною.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане у відділі новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України в межах наукової теми відділу “Взаємодія інституцій держави і громадянського суспільства в Україні у другій половині XIX–XX ст. Західні землі” (номер державної реєстрації 0115U002458).

Метою дослідження є аналіз української громадської думки щодо суспільно-політичних процесів Російської Федерації та російсько-українських відносин у 2000–2012 рр.

У зв’язку з поставленою метою визначено **завдання дослідити:**

- стан наукової розробки теми, джерельну базу, методологічні засади роботи;
- українські оцінки еволюції російської державної та політичної системи у 2000–2008 рр.;
- реакцію громадян України на політичні трансформації у РФ 2008–2012 рр.;
- візії українського соціуму щодо розгортання Другої чеченської кампанії, становлення промосковської адміністрації в Чечні та трагедій “Норд-Осту” та Беслану;
- сприйняття українським суспільством конфлікту, що розгорнувся між Україною та РФ восени 2003 р. навколо острова Коса Тузла;

- українські рефлексії щодо участі російського чинника в Україні під час Помаранчевої революції осені-зими 2004 р.;

- реакцію в Україні на початок та перебіг російсько-українських “газових війн” 2006 та 2009 рр.;

- українські оцінки Харківських угод 2010 р.

Об’єктом дослідження є суспільно-політичні процеси в Російській Федерації та російсько-українські відносини 2000–2012 рр.

Предметом дослідження є українська громадська думка щодо внутрішньополітичних процесів у РФ та еволюції російсько-українських відносин 2000–2012 рр.

Хронологічні межі дисертації охоплюють період від 2000 до 2012 року. Нижня межа зумовлена початком президентства у Росії В. Путіна, коли розпочалась розбудова нової політичної системи під його керівництвом. Верхня дата пояснюється як завершенням президентських повноважень Д. Медведєва, так і вступом втретє на президентську посаду В. Путіна, що ознаменувало початок нового політичного етапу в історії РФ, спрямованого на реалізацію реваншистських потуг на зовнішньополітичній арені. Водночас, оскільки пояснення причин появи біля державного керма у Росії В. Путіна, у тому числі і у світлі української громадської думки, неможливе без розгляду певних аспектів російської історії у 1990-х рр., а окремі прояви наслідків політики команди Володимира Володимировича у 2000–2012 рр. мають місце і у ході новітньої російсько-української війни, принагідно у центрі уваги дисертації перебувають й процеси, які не входять до основних хронологічних меж.

Методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові принципи історизму, наукової об’єктивності, сходження від абстрактного до конкретного, системності, термінологічний принцип. При опрацюванні джерельного матеріалу дисертант застосовував загальнонаукові методи аналізу та синтезу, абстрагування, узагальнення, системно-структурний метод, спеціально-наукові історико-генетичний, хронологічний,

компаративний, синхронний методи, конкретно-наукові методи розгляду, опису, аналізу побаченого, історичної герменевтики та семіотичного аналізу.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що вперше:

- здійснено комплексний аналіз української громадської думки щодо суспільно-політичних процесів у Російській Федерації 2000-х рр.;
- простежено основні візії української громадськості щодо заходів із централізації владної ієрархії у РФ;
- визначено основні підходи в українському баченні Другої чеченської військової кампанії;
- досліджено реакцію українських громадян на початок та перебіг конфліктних між Україною та РФ ситуацій – протистояння за острів Коса Тузла 2003 р. та “паливних” війн початку 2006 та 2009 рр.;
- виділено основні українські візії Харківських угод 2010 р.

Удосконалено:

- аналіз стану дослідження, джерельної бази та методологічної основи, які стосуються вивчення відображення суспільно-політичних процесів у РФ в українській громадській думці;
- підходи до вивчення еволюції внутрішньополітичної ситуації у РФ та її зовнішньої політики в українському напрямку упродовж 2000-х рр.

Новий рівень розвитку отримали проблеми:

- розвитку російсько-українських відносин упродовж 2000–2012 рр.;
- бачення Помаранчевої революції як протистояння проєвропейського та проросійського дискурсів.

Практичне значення дисертації полягає у тому, що як і використані у ній джерельні та історіографічні матеріали, так і безпосередньо результати роботи можуть використовуватись у діяльності відповідних інституцій державної влади, експертних центрів, науково-дослідних установ, а також для написання узагальнюючих праць і підручників з історії України, Росії, російсько-українських відносин на сучасному етапі та при розробці навчальних програм та спецкурсів у вищих навчальних закладах.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації апробовано на засіданнях відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та у формі доповідей під час Міжнародної науково-практичної конференції “IV Міждисциплінарні гуманітарні читання” (Київ, жовтень 2015), VI Ісаєвичівських наукових читань (Львів, березень 2016), XV Міжнародної конференції “Сучасні міждисциплінарні дослідження: історія, сьогодення, майбутнє” (Київ, червень 2016), Міжнародної науково-практичної конференції “Теорія і практика сучасної науки” (Дніпро, лютий 2017), Міжнародної науково-практичної конференції “Інноваційні наукові дослідження: теорія, методологія, практика” (Київ, лютий 2017), VII Ісаєвичівських читань (Львів, березень 2017), II Всеукраїнської наукової конференції “Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах” (Дніпро, березень 2017), Наукової конференції “Українська революція 1917–1921 років: історичний досвід та державницька традиція” (Львів, жовтень 2017), Наукового семінару Ради молодих вчених Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів, березень 2017).

Публікації. Основні результати досліджень викладено у 8 публікаціях, з них 4 – у фахових виданнях з історичних наук, 1 – у закордонному виданні, 1 – у колективній монографії, ще 2 – в інших виданнях.

Структура роботи побудована за проблемно-хронологічним принципом. Дисертація складається з анотації, змісту, переліку умовних скорочень, вступу, трьох розділів, кожен з яких поділений на параграфи, висновків, списку використаних джерел (1105 позицій), додатків (7). Загальний обсяг дисертації становить 300 сторінок, у тому числі 175 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан дослідження

Наукові студії у напрямку русистики, – вивчення російської історії та культури, вираженої у мові, літературі, фольклорі, – звільнившись після розпаду СРСР у 1991 р. від догматів радянської історіографічної парадигми, перетворились на всьому пострадянському просторі на перспективну нішу для проведення досліджень, у тому числі і у рамках українського політичного, експертного та наукового сектору, при цьому із залученням до власного інструментарію джерельних, інформаційних та методологічних здобутків країн Заходу, зокрема й США, де русистика, включно із радянологією, стала популярним напрямком дослідницького осмислення усього російського ще починаючи із 1920-х рр. та набула особливої важливості у контексті Холодної війни та й після розпаду радянської політичної системи [1077; 1080; 1082].

У той же час, українських істориків, які безпосередньо чи суміжно досліджували російську проблематику, переважно цікавили періоди, хронологічно віддалені від сучасності – час Московської держави, Російської імперії чи Радянського Союзу [411, с. 8–394].

Разом з цим, майже без уваги залишався часовий відтинок, що розпочався із появою замість вчорашнього СРСР нових незалежних держав, зокрема і Російської Федерації, становлення та еволюція внутрішньої та зовнішньої політики якої, особливо під час формування державного режиму на чолі із В. Путіним, перебували здебільшого у полі зору журналістів, культурологів, соціологів, політологів, філософів, юристів.

Це зумовило специфіку української історіографії щодо цього питання, у якій основний масив становлять насамперед праці дослідників-гуманітаріїв неісторичних наукових напрямків. Прикметно, що першу в Україні спробу здійснення системного аналізу портрету другого президента Росії В. Путіна, його перших кроків з посилення вертикалі влади у Росії та функціонування

російського чинника в інтеграційних процесах зробив львівський політолог Т. Батенко, який відзначив поступове формування у РФ інституту авторитарного політичного лідера, характерного і для інших країн СНД [62–63].

У кандидатських дисертаціях правника О. Волощука [197] та політологів А. Наумова [631], О. Сидорчука [851], Ю. Стасюка [882], Г. Шипунова [1043] порушувались питання функціонування інституту президента у РФ, характеризувались тенденції змін його повноважень, надавались прогнози ймовірних конфігурацій в російській політичній системі у найближчому майбутньому.

Київський науковець Ю. Стасюк зауважував, що станом на початок 2000-х рр. у РФ тамтешня державно-владна система пройшла шлях від верховенства законодавчої влади над виконавчою через відносну рівновагу між ними аж до концентрації значних повноважень в руках президента, який перетворився на фактичного голову виконавчої влади, до речі, на відміну від свого українського візаві, який, будучи впливовою силою, усе ж не відігравав визначальної ролі у здійсненні виконавчої влади [882, с. 5–14].

Чернівецький політолог А. Наумов, вивчаючи політичні трансформації у Росії протягом 2000–2004 р. – періоду першої президентської каденції В. Путіна, зробив висновок, що за цей час у РФ відбулось становлення легітимного, проте схильного до авторитарності режиму, складовими якого стали моноцентрична політична система та “керована” демократія, які закріплювались високим персональним рейтингом глави Росії та засобами пропаганди не лише через медіа, але й через церкву, освіту, науку та культуру [631, с. 16].

Такої думки дотримувався й дослідник зі Львова Г. Шипунов, який, порівнюючи політичні режими у Росії на чолі з В. Путіним із президенством О. Лукашенка в Білорусі, констатував, що ці системи, будучи гібридними, розвивались з чіткою тенденцією в бік авторитаризму [1042, с. 14; 1043, с. 189–198].

Водночас Нгуен Ван Зунг із Інституту держави і права ім. В. Корецького НАН України розглядав еволюцію взаємодії гілок влади у пострадянських Білорусі, Росії та Україні у контексті тези К. Поппера про перехід від тоталітарного “закритого суспільства” до суспільства “відкритого”, із добре розвиненим громадським сектором, плюралізмом, високим рівнем демократичної самоорганізації, для досягнення яких, тим не менше, держави мали б пройти через “посттоталітарний” період, під час якого, внаслідок перманентної конфронтації між сутнісними рисами тоталітаризму та демократії, визначився б і характер майбутньої держави та суспільства у цих державах [637].

Час президентства Д. Медведєва став об’єктом журналістської розвідки В. Портникова, який, вважаючи Дмитра Анатолійовича людиною без політичної біографії при цьому цілковито відданою своєму “ментору” В. Путіну, стверджував, що і після 2008 р. реальні владні повноваження перебували в руках Володимира Володимировича, а президент Д. Медведєв відігравав роль лише декорації існування демократії в РФ [1097].

Історіософським аспектам внутрішньополітичних процесів у сучасній Росії присвячені кандидатська дисертація з політології Р. Рукомеди про феномен євразійства, його сучасні інтерпретації у вигляді неоевразійства та вплив останнього на політичне життя РФ, її внутрішню та, особливо, зовнішню політику, зокрема на українському напрямку [817], і докторська дисертація із філософії М. Сергєєва про становлення російської національної ідеї, яка, пройшовши тривалу трансформацію, перетворилась на контекстуально складну світоглядно-аксіологічну ментальну конструкцію, що стала ідейним підґрунтям перетворення московського монархізму в імперський та відігравала значну роль і на сучасному етапі російського державотворення [848]. Водночас про витоки та тенденції розвитку в сучасній Росії ваххабізму – радикальної ісламської релігійно-політичної течії, прихильниками якої була й частина опозиційних до Кремля сил на Північному Кавказі, написала свою кандидатську дисертацію з історії

Л. Маєвська, де поруч із розглядом трансформації згаданого релігійного напрямку, частково аналізувались й процеси у пострадянській Росії, зокрема російсько-чеченський військовий конфлікт [566].

Виборчі практики та мобілізація електорату у постсоціалістичних державах, зокрема у РФ, стали темою досліджень І. Поліщука [710], О. Тодики [931], І. Хаврука [988] та О. Хромця [1001]. Зокрема, І. Поліщук наголошував, що у перехідному суспільстві, яким воно було в Росії та Україні, вибори відігравали дедалі більшу роль, аніж в країнах розвиненої ліберальної демократії, адже якщо в останніх електоральні змагання були лише однією із форм громадянської активності, то у посттоталітарних умовах – ледь не єдиною можливістю отримати уявлення про політичну культуру особистості чи суспільства в цілому [710, с. 3–5].

Різні аспекти розвитку зовнішньої політики РФ у 2000–2012 рр. вивчали Д. Вассіліу, чия кандидатська дисертація з економіки присвячена інтеграції України та Росії до європейського ринку праці [111], О. Волошин, який зацентрував увагу на політиці Росії щодо СНД [196], Ю. Сенюк із розвідкою про цивілізаційний вимір зовнішньополітичної діяльності Росії [1098], В. Ткач, в центрі уваги якого, з-поміж іншого, перебувала й міжнародна антитерористична політика РФ [928], та М. Шлеймович, який прослідковував хід співпраці Росії та ООН з питань протидії міжнародному тероризму, яка впродовж 2000–2008 рр. коливалась від тісного співробітництва, особливо після терактів 11 вересня 2001 р. у США, до самоізоляції Росії під час непідтримки світовим співтовариством дій Кремля у Чечні, а згодом – і до прояву небажання самої РФ поступатись власними геополітичними інтересами, які, мовляв, порушувались Заходом [1046].

Зі свого боку, колишній радник президента Л. Кучми, доктор економічних наук, А. Гальчинський зауважував прагматичне лавірування української держави часів президентства Леоніда Даниловича між стратегією, спрямованою на євроінтеграцію, та політикою активної співпраці

із Росією та участі в інспірованих нею інтеграційних проектах, зокрема і у Єдиному економічному просторі (ЄЕП) [223].

До наукових зацікавлень дослідника-політолога М. Гнатюка з Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України ім. І. Ф. Кураса належали українсько-російські відносини з точки зору геополітики, зокрема співвідношення української державності зі сучасними геополітичними підходами суспільно-політичних середовищ у Росії [237–238]. На теперішньому етапі автор визначив три напрями ідеологічних концепцій, між якими РФ і досі визначається під час вибору геополітичної стратегії: менш популярну сьогодні західницьку парадигму, пропаговану на початку 1990-х рр., в основі якої лежало твердження про Росію як інтегральну частину західної культурної традиції, до якої їй необхідно обов'язково повернутись; панславістську парадигму, яку підтримував й О. Солженіцин, згідно із якою пропонувалось “возз'єднання слов'яно-православного цивілізаційного поля”, очолюваного росіянами, яке охоплює територію Росії, України, крім Галичини і Закарпаття, та Білорусь, та його самоізоляцію від зовнішніх, насамперед, західних сил; неоевразійську парадигму, яка багато в чому повторювала тези панславістів, щоправда, включаючи до сфер свого зацікавлення не лише ареал проживання східного слов'янства, але й Євразію – територію слов'янських, тюркських та угро-фінських народів, які сформували російську націю. За спостереженням науковця, спільною для цих підходів, попри почасти різну їхню спрямованість, залишалась теза про неминучість реінтеграції до нового російського проекту, яким би він не був, України, державність якої розглядалась як тимчасове явище [238, с. 110–113].

Крізь призму становлення національної ідентичності в Україні, формування та консолідації громадського сектору, розбудови державницьких основ розглядав наявність російського чинника серед українського суспільства М. Рябчук, чиєму перу належить ціла низка науково-публіцистичних книг [821–825].

Цікавими видаються й наукові дослідження мас-медіа як важливої та невід'ємної частини сучасної громадської думки, та розгляд відображення у ньому суспільно-політичних процесів. Так, на думку В. Карлової, саме засоби масової інформації (ЗМІ), залучаючи громадян до інформаційних відносин, створюють ціннісно-сміслові матриці для засвоєння суспільством, а тому – й змінюють аксіологічну картину суспільства, у т. ч. і у контексті національної свідомості, та сприяють формуванню інформаційного історико-культурного простору держави. Утім, оцінюючи світовій реалії, у т. ч. і в Україні, дослідниця зазначала, що медіа, які первісно були покликані бути осередками громадського контролю і за владою, і за збереженням цілісності нації, дедалі більше зростались із про-, чи антивладними, бізнесовими, політичними середовищами, перетворюючись на рупор їхніх приватних чи корпоративних інтересів [423].

На ключову роль мас-медіа у процесі творення новітніх та швидкого поширення минулих стереотипів, які можуть із віртуального протиріччя перерости у реальні конфлікти, звертали увагу Ю. Козир [448] та Н. Олексієнко [660]. Наприклад, перша з них, порівнюючи рівень свободи журналістики в Україні та РФ, зауважувала, що якщо українські медіа змогли за час незалежності набути ознак ліберальних, позбавившись рис журналістики тоталітарного типу із характерною заборonoю плюралізму думок, то російська журналістика в основному надалі тяжіла до авторитарної, а ЗМІ демократичного спрямування становили виняток, а не правило [448].

Літературознавчі студії в руслі постколоніального напрямку провели дослідниці О. Гнатюк [239] та Т. Гундорова [271]. Остання, наприклад, спостерігала при аналізі творів українських авторів 1990–2000 рр. елементи т. зв. “транзитної культури”, яка стала частиною постколоніальної та посттоталітарної культури пам'яті та розгорнулась у просторі, де була відчутною присутність минулого в сучасному, але водночас й існувала загроза, що майбутнє може бути повторенням минулого. Притому сучасні

покоління, на думку Т. Гундорової, через свою прив'язаність до травматичного минулого, стали його заручником, хоч і були до нього фізично не причетними [271].

Втім, загалом і наявні доробки українських русистів із неісторичних гуманітарних напрямків переважно зосереджувались лише на декількох аспектах, які стосувались РФ чи то як державного організму, чи як міжнародного гравця, при цьому не розглядаючи проблему комплексно.

Натомість відбулись певні зрушення в українській історичній науці. Якщо на початку 2000-х рр. українські історики, вважаючи пострадянський період новітньої історії ще неналежно представленим історичними джерелами, насамперед, архівами, часто утримувались від його розгляду, вже не кажучи про виконання своїх розвідок у руслі міждисциплінарності, зокрема осмислення поруч зі сучасними суспільно-політичними процесами їхнього відображення в громадській думці соціуму (чи своєї, а чи зарубіжної країни), то на рубежі 2000–2010 рр., значно оновивши методологічний інструментарій та зацікавившись нетрадиційними до цього джерелами (кіно, фото, карикатурами, навчальними виданнями, художньою та публіцистичною літературою тощо), низка авторів здійснила розвідки із русистики на цілком нових засадах.

Поруч із узагальнюючими працями з історії України О. Бойка [85], Г. Касьянова [426], В. Литвина [540], у яких суспільно-політичні процеси у РФ, як і сприйняття їх в Україні, перебували на тлі розповідних сюжетів, та із загальними позиціями літератури з історії держав пострадянського простору (Т. Орлова [664–665], І. Рибак [802]) чи безпосередньо Росії (М. Вітенко [183]), з'явилися й наукові доробки, що стосувались різноманітних аспектів внутрішньополітичної еволюції РФ у 1990–2000-х рр. (В. Банах [57], О. Костюк [489], В. Коцур [497], О. Лавер [524], В. Піткевич [702]), зовнішньої політики української сторони, зокрема і у російському напрямку (С. Віднянський та А. Мартинов [179–181], Є. Камінський [417], С. Кульчицький [516], О. Майборода [567],

Н. Ціцуашвілі [1011]), можливості участі України в альтернативних до російського геополітичних проектах (Б. Левик [530–531], В. Петровський [695]).

Наприклад, дослідник зі Львова В. Банах комплексно розглянув російську суспільно-політичну думку 1990-х рр., у якій виділив ліберальну, комуністичну та націонал-патріотичну ідеології, що лягли в основу програм політичних сил. Притому науковець стверджував, що досить потужний вплив на ідейну складову існування як політичних та громадських рухів, так представників інтелектуального сектору Росії мали концепти слов'янофільства, євразійства та західництва, які проявлялись і у внутрішньополітичній дискусії у РФ, і у здійснюваній нею зовнішній політиці [57, с. 19].

Ще один львівський науковець О. Костюк займався проблемою відображення зовнішньополітичних орієнтирів України у російській суспільно-політичній думці першого пострадянського десятиліття. Як і В. Банах, дослідник також виділив існування в Росії ліберально-демократичної, націонал-патріотичної та комуністичної течій, кожна з яких, опираючись на власні ідейні чи бізнесові переконання, по-різному оцінювала зовнішньополітичні устремління України. Наприклад, якщо російські демократи підтримували євроінтеграцію української держави у контексті її спільного із РФ просування у сторону Європи, то представники націонал-патріотичного та комуністичного напрямків сприймали прозахідну політику Києва негативно, розцінюючи її як загрози для власних національних інтересів, що полягали у відновленні т. зв. “великої Росії” [489, с. 18–19].

Харківський історик В. Піткевич вивчав діяльність політичних молодіжних об'єднань провідних політичних партій Росії у 1990-х–2000-х рр., у якій простежив тенденцію розвитку політичних уподобань російської молоді від популярності опозиційних до Кремля ідей лівого спектру в середині 1990-х рр. на противагу ліберальній риториці російського керівництва на чолі із Б. Єльциним до посилення провладних центристів та

правоцентристів упродовж 2000-х рр., коли державу очолював В. Путін [702, с. 16–17].

Тематикою російсько-чеченського протистояння займались В. Коцур, який проаналізував ставлення міжнародного співтовариства до подій у Чечні рубежа XX–XXI ст. та їх наслідки для репутації РФ на світовій геополітичній арені [497], та О. Лавер, який займався підрахунком людських втрат в російсько-чеченських війнах та конфліктах 1994 – 2007 рр., нарахувавши близько 114,8 тис. загиблих осіб [524].

Водночас С. Віднянський та А. Мартинов із Інституту історії України НАН України простежили у політичному та громадському дискурсі України існування трьох підходів до філософії формування геополітичних напрямків зовнішньої політики: прихильники курсу багатовекторності та позаблоковості; прибічники виключно проєвропейської інтеграції; апологети пріоритетності співпраці із Росією. Втім, відсутність чіткої, виробленої на далеку перспективу, зовнішньополітичної стратегії перетворила українську державу, на думку дослідників, на об'єкт гри провідних геополітичних суб'єктів (США, ЄС, Росії, Китаю), які при цьому навіть за президентства В. Януковича розцінювали її як державу із прозахідною орієнтацією і водночас із різношерстими регіонами, частина з яких не володіла західними традиціями, культурою та історією, що вносило в Україну чинник дестабілізації, особливо ускладнений тим, що будь-які суперечності між баченням зовнішньої політики владною елітою та суспільством могли вирішуватись лише на виборах, у той час, як у період між ними фактично жодного суспільного важелю впливу на політиків не існувало [180].

Поступово до центру уваги українських дослідників потрапляють й конфліктні ситуації, що розгортались між Києвом та Москвою на початку XXI ст.: протиріччя навколо острова Коса Тузла вивчали Т. Гунчак [272], І. Рущенко [820], І. Служинська [864]; вплив РФ на перебіг виборів в Україні восени 2004 р. та під час Помаранчевої революції розглядали А. Колесников [476], Т. Кузьо [1088], С. Кульчицький [517],

Б. Панасюк [672]; “газові війни” 2006 та 2009 рр. аналізували Г. Перепелиця [684] та Я. Чорногор [1026].

Окреме поле для історичних досліджень формують студії, які розглядають російську проблематику через категорії ідентичності, політики пам’яті, історичної та колективної пам’яті, взаємних міфів, образів, стереотипів, “Іншування”. До таких доробків відносяться праці Я. Грицака [259], Л. Зашкільняка [378], А. Портнова [742–743], В. та О. Середи [849], О. Заремби та О. Федоренка [373], І. Терлюка [911], низка колективних видань [408; 760].

Особливої уваги заслуговує спільний нарис співробітників Інституту історії України НАН України Г. Касьянова, В. Смоля та О. Толочка, у якому співавтори систематизовано проаналізували стан російської гуманітаристики, яка стосувалась українського питання, зокрема відображення українських сюжетів, у т. ч. й історії, як на рівні академічних, університетських, державних та приватних експертно-дослідницьких установ, так і у вимірі шкільної освіти, державної політики, суспільної дискусії [428].

Російсько-українська війна, яка розгорілась навесні 2014 р. та супроводжувалась інформаційною прокремлівською пропагандою поставила перед українськими гуманітаріями виклик, на який необхідно було негайно реагувати.

Відтак, вже починаючи із 2014 р. Національний інститут стратегічних досліджень [3; 251; 312; 604; 842; 856; 961], Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України [193; 311; 313], Інститут історії України НАН України [518; 865; 937], Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [603] та інші науково-експертні середовища розпочали розробку науково-аналітичних проєктів про: історію та населення Донбасу і Криму; причини та передумови до виникнення у цих регіонах сепаратистських тенденцій; інформаційне поле України, у т. ч. і російський вплив на нього, що особливо проявилось у

промоуції окремим колами ідеї “Русского мира” на українських теренах; безпекові, політичні, економічні, соціальні наслідки анексії Росією Криму та окупації нею ж частини східних територій України; прогнози щодо ймовірної у майбутньому реінтеграції відповідних частин України до загальноукраїнського простору.

Правові аспекти українсько-російських відносин у пострадянську епоху досліджував юрист О. Задорожній, який водночас надав й юридичну оцінку діям Росії на українській території у 2014 р., трактуючи їх як міжнародний злочин [361–363].

Вивченням концепції “Русского мира” та пов’язаних із ним термінів “Малоросія” та “Новоросія” займались С. Адамович із Прикарпатського університету ім. Василя Стефаника [2], А. Бойко з Інституту журналістики КНУ ім. Тараса Шевченка [84], П. Павленко з Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України [670], які відзначали штучний характер нав’язування Росією через медіа та мережу УПЦ МП вищезгаданих домінант українському суспільству з метою дестабілізації та знищення української державності через пропагування міфу про єдність Білорусі, України та Росії, ідеалізацію монархізму та імперської форми правління, створення нового культу особи в образі В. Путіна.

Аналогічні тези лунали й на конференції, організованій у 2014 р Українською асоціацією релігієзнавців, на якій чітко наголосили на невідповідності “Русского мира” українським національним інтересам [819].

Зрештою, київський історіософ-політолог, доктор історичних наук В. Ткаченко у своїй монографії зробив спробу деконструювати явище “путінізму” у Росії 2000-х, вбачаючи у ньому еволюцію від ідеї європейського вибору до євразійства, підкріпленого радянським психотипом та російським бажанням знову самоствердитись на міжнародній арені, при цьому об’єднавшись перед загрозою існування РФ, яка, мовляв, йшла від Заходу, що в результаті переросло у цілісний “шовінізм пострадянського реваншу” [929].

Доповнюють дослідження й наукові позиції російської історіографії.

Перетворенню радянської політико-державної системи на посткомуністичну російську присвятили свої дослідження Т. Заславська [374], С. Кара-Мурза [421], А. Паршев [679], В. Согрін [866].

Популярним жанром у РФ стали біографії російських президентів Б. Єльцина, В. Путіна, Д. Медведєва із паралельним описом їхнього найближчого оточення та трансформації російської політичної системи Росії кінця ХХ– початку ХХІ ст. До таких праць належать розвідки Ю. Борцова [88], В. Бушіна [102], Р. Медведєва [586], Л. Млечіна [609], С. Платонова [703], В. Соловійова [867], Ю. Шутова [1050] та колективна робота “Єльцин-Центру” [383]. Попри те, що ці видання містили багатий інформаційний матеріал про походження та життєвий шлях російських лідерів, їхнє кар’єрне становлення, потрапляння в політику, а згодом – і у президентське крісло, та розповідали про “внутрішню кухню” політичного життя Росії, усе ж часто вони були науково-публіцистичною апологетикою особи президента, особливо В. Путіна, персону якого найчастіше перебувала у центрі уваги вищезгаданих авторів.

Антиподом до такої літератури були книги опозиційних до Кремля дослідників та публіцистів. Так, С. Белковський запевняв, що у той час, коли другий президент Росії намагався розбудувати імперію, сама державна система перебувала у глибокій кризі, що спровокувала взаємну недовіру та “війну всіх проти всіх” навіть серед найближчих соратників Володимира Володимировича [73].

Суспільний резонанс викликала поява книги співавторства О. Литвиненка та Ю. Фельштинського, у якій вони висловили звинувачення у причетності Кремля до вибухів житлових будинків восени 1999 р. у РФ, які стали приводом до розгортання бойових дій на Північному Кавказі та створили хороший плацдарм для активізації централізації ієрархії державної системи [544].

Корумпованість та замкненість, жорстокість російських солдат у Чечні, авторитаризація політичної влади у РФ стали об'єктом критики у працях О. Трегубової [934], А. Ледєнєвої [1089], А. Політковської [1096], Л. Шевцової [1099–1100], при цьому остання вбачала путінський режим не завершенням ельцинської епохи, як про це говорили деякі представники демократичного табору, а її логічним продовженням у нових умовах.

Водночас О. Корнеєва, фіксуючи конструювання неосталіністської конфігурації влади у новітній Росії, стверджувала, що попри свою авторитарність, вона отримала прихильність більшості російської населення, схильного, за словами авторки, до “ієрархізації”, “кабалізації”, “маргіналізації” та “інфантилізації” [482]. Разом з цим, В. Панюшкін зосереджував свою увагу на історії формування антипутінської опозиції, до якої у другій половині 2000-х рр. дедалі частіше почали залучатись не лише політики ліберального сектору, нерідко дискредитовані у суспільній візії, але й національні авторитети, як-от відомий шахіст Г. Каспаров [1093].

Знайшли своє відображення в історіографії й інші аспекти суспільно-політичних процесів у РФ: відносини між владою та олігархами, особливо під час т. зв. “рівновіддалення” останніх, стали темами аналізу О. Карєєвої [422], К. Рівкіна [803], П. Хлебнікова [994]; друга військова кампанія росіян у Чечні була частиною наукових зацікавлень М. Малишевського [574] та Г. Садулаєва [828]; питання існування ісламських регіонів у складі Росії розглядались Е. Кісрієвим [1085] та А. Малашенком [1091]; еволюція зовнішньої політики РФ досліджувалась С. Лузяніним [554] та О. Циганковим [1012].

На початку 2010-х рр. в російській історіографії намітились й зацікавлення у розгляді української тематики крізь призму “війн історичної та колективної пам’яті” та циркулювання міжетнічних стереотипів, при чому нерідко такі проекти виконувались спільно із українськими істориками. Зокрема, у 2011 р. з’явилась спільна книга Г. Касьянова та О. Міллера, у якій вони розмірковували над проблемами написання у ХХІ ст. історії російсько-

українських відносин, у т. ч. і тих епізодів, які трактувались обома сторонами по-різному (від оцінки персони Б. Хмельницького до трактування подій Другої світової війни) [427], а у 2012 р. побачили світ нариси, присвячені аналізу стереотипних уявлень про Україну та українців в російській культурі та суспільній свідомості XVII–XX ст., які розглядались в історичному, лінгвістичному, культурологічному та літературознавчому контекстах [818]. Втім подальші російсько-українські історичні проекти перервала у 2014 р. агресія Росії проти України, яка нерідко, у контексті інформаційного протистояння, розставила гуманітаріїв обох країн по різні сторони барикад.

Значним доповненням до дослідження є і здобутки західної історіографії, які дозволяють подивитись на українсько-російський контекст дещо сторонньо.

В орбіті зацікавлень європейських та американських русистів перебували: питання внутрішньополітичного розвитку Росії під керівництвом В. Путіна, у якому вони вбачали поступовий перехід до “суверенної демократії”, яка під ширмою ліберальних цінностей прикривала авторитарний режим – т. зв. “путінократію” (П. Бейкер та С. Глассер [1073], Е. Блан [82], А. Джек [1083], Б. Джуда [293], Д. Котц та Ф. Вір [494], Б. Райтшустер [787], Д. Саттер [838]); протистояння Кремля та “опальних” олігархів Б. Березовського, В. Гусінського та М. Ходорковського при одночасній появі нових скоробагатків – друзів другого російського президента (М. Сіксміт [852], Д. Хоффман [999], В. Томпсон [1102]); питання війни між Росією та Чечнею, пов’язаної із нею проблеми тероризму на території РФ та російської агресії проти Грузії у 2008 р. та України у 2014 р. (А. Аржаковський [18], М. Х. Ван Херпен [105], М. Горецькі [1081], Дж. Данлоп [279; 1079], В. Недков та П. Вілсон [1092], Дж. Перовіч [1094], Т. Філіпс [1095]); проведення Росією зовнішньої політики за умов поступового загострення відносин із Заходом, боротьби із ісламськими

терористами та неоднозначною співпрацею із Китаєм (Е. Лукас [555], П. Шолл-Латур [1047], М. Леонард та Н. Попеску [1090]).

У той же час важливими у контексті даного дослідження є розвідки А. Вилегали [127], І. Бреммера [1075], Дж. Янмаата [1084], в основі яких лежить розгляд становища та ідентичностей росіян та російськомовних громадян в умовах пострадянської України. Принагідно варто зауважити, що проводячи відповідне опитування у Львові, А. Вилегала зафіксувала значні відмінності між старшим поколінням росіян та російськомовних львів'ян, частина з яких залишалась на прорадянських позиціях, із молоддю, яка у своїй абсолютній більшості асоціювала себе зі своїм містом та Україною як Батьківщиною [127].

Загалом, попри вже певну наявність різноманітних позицій як із досліджень Росії як держави та міжнародного політичного гравця, і навіть певних напрацювань у сфері досліджень суспільної думки, насамперед російської, щодо України, поширення міжетнічних міфів та стереотипів про останню, конструювання взаємних українсько-російських образів, “баталій історіографій” та протиріч історичної пам’яті, цілісної та комплексної наукової роботи про бачення суспільно-політичних процесів у Російській Федерації та російсько-українських відносин 2000–2012 рр. в українській громадській думці поки що немає, а сама історіографія перебуває на стані формування, постійного пошуку нових аспектів та перманентного поповнення новими позиціями літератури.

1.2. Джерела

Різнорманітність джерельної бази дисертації зумовлюється специфікою дослідження відображення в українській громадській думці суспільно-політичних процесів у Російській Федерації та російсько-українських відносин 2000–2012 рр., включаючи окрім писемних джерел також і візуальні та електронні ресурси.

Джерельну основу роботи становлять опубліковані матеріали, які, через їхню різноманітність та багатогранність можна розбити на декілька груп.

Першу групу становлять офіційні документи державних органів влади (постанови Верховної Ради України [744]) та збірники документів, у яких кодифіковано тематично пов'язані архівні матеріали, що стосуються як українського контексту (історії депортації, репатріації та адаптації кримських татар та загальної міжетнічної та соціально-економічної ситуації на Кримському півострові у 1990–2000-х рр. [511], діяльності Народного Руху України, виступів та промов його очільників та пересічних членів [763; 1103], перебігу Помаранчевої революції [541–543; 663]), російських реалій (становлення Чеченської Республіки Ічкерії зі всіма необхідними для державотворення документальними атрибутами [912], політики Росії із протидії міжнародному тероризму у 2000–2008 рр. [709]), так і українсько-російських дипломатичних відносин [963]. Аналіз цієї групи джерел дозволив простежити, з одного боку, політико-правові підстави до формування громадських візій, а з іншого – відповіді офіційних сторін в Україні (чи то державних органів, чи то політичних рухів) на ключові події внутрішньополітичного життя РФ чи проведення нею військових дій на Кавказі.

До другої групи джерел віднесені міждержавні угоди України та РФ, матеріали міжнародних тематичних конференцій та двосторонніх зустрічей різного рівня, які були присвячені українсько-російським відносинам. Зокрема, інформативну цінність під час роботи над дисертацією мали тексти договорів, укладених між Україною та РФ: “Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією” [306], угод щодо врегулювання проблем державних кордонів, співпраці у використанні Азово-Керченської акваторії [364–365], принципів і умов поставок та оплати російського природного газу в Україну та його транзиту цією ж територією [948–950], перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України [951] тощо.

До третьої групи відносяться стенограми пленарних засідань Верховної Ради України, які дозволяють прослідкувати хід дискусій, які виникали у

залі українського парламенту унаслідок тих чи інших подій в Росії, зокрема під час трагічних подій “Норд-Осту” у жовтні 2002 р. у Москві, захоплення заручників у бесланській школі у вересні 2004 р., а чи під час проведення російським керівництвом військових операцій у Чечні, а також визначати ставлення парламентських політичних сил до таких процесів.

Четверту групу формують матеріали соціологічних моніторингів, які регулярно проводяться соціологічними центрами: Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України, Інститутом соціології НАН України, Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС), Фондом “Демократичні ініціативи”, Центром Разумкова, Центром з інформаційних проблем територій НАН України, Центром соціальних та маркетингових досліджень “СОЦІС”, Центром соціологічних та політичних досліджень “Соціовимір” та Центром “Тейлор Нельсон Софрез Україна”. Завдяки таким джерелам можна не тільки отримати інформацію про те, як суспільний сектор відреагував (а чи відреагував) на якусь прикметну подію у Росії, але й визначити як запити, очікування, пріоритети цього суспільства, його рівень політичної обізнаності із реальним станом речей, так і причини, які спонукали до таких суспільних поглядів, а також яким чином висвітлення відповідних подій політиками, ЗМІ та науково-культурними каналами (не-)вплинуло на погляди українського соціуму. До прикладу, перманентні кризові явища в Україні “сприяли” стабільно високій оцінці роботи В. Путіна, а згодом – і Д. Медведєва на посаді президента РФ у той час, коли українські президенти від власного ж суспільства завжди отримували нижчі оцінки.

До п'ятої групи відносяться спогади, щоденникові та публіцистичні нотатки, тексти промов українських та російських політиків та публічних інтелектуалів А. Гальчинського [222], Б. Єльцина [329], Г. Каспарова [424], Л. Кучми [522], В. Портникова [720; 736], Д. Табачника [898–899], В. Ющенка [1054], В. Януковича [1062], у яких вони, з-поміж іншого, висловлювали думки щодо політичних явищ у Росії та наводили цікаві

розповіді про власні зустрічі із представниками російської політичної еліти, що дозволило внести у текст роботи “особистісний” фактор.

Вагому роль у дисертації відіграли матеріали української преси, які складають шосту групу джерел. Важливість аналізу газет та журналів при вивченні громадської думки пояснюється тим, що саме ця складова джерельної бази була як і відображенням конкретних, уже сформованих візій, так і постійно спричинялась (і була у цьому плані чи не найвпливовішою) до конструювання нових домінант в українській громадській думці 2000–2012 рр.

Критерієм відбору пресових матеріалів була наявність у них статей, присвячених російській тематиці, насамперед, зазначеним для розгляду у дисертації питанням. За таким підходом опрацьовано періодичні видання: “Високий замок” (ВЗ), “Відомості”, “Голос України” (ГУ), “Експрес”, “День”, “Дзеркало тижня” (ДТ), “Донбас”, “Донецький кряж”, “Комсомольська правда в Україні”(КпУ), “Кримська світлиця” (КС), “Поступ” “Русский вестник” (РВ), “Сегодня”, “Тижневик 2000”, “Україна молода”, “Урядовий кур’єр” (УК), “Факти і коментарі” (ФіК) та інші.

Разом з цим, наповненістю якісними аналітичними матеріалами відзначались часописи “Зовнішні справи”, “Національна безпека і оборона”, “Незалежний культурологічний часопис “І””. “Український тиждень” (УТ), “Універсум”, де публікували свої доробки військові експерти, політики, філософи, культурологи, історики, серед яких були й фахівці з русистики, чий доробок враховано у тексті роботи.

У той же момент у дисертації використано й статті зі сторінок політичної преси при цьому як націонал-патріотичних правих сил (“Орієнтири” Соціал-національної партії України, “Нація і держава” Конгресу українських націоналістів, “Шлях перемоги” Організації українських націоналістів), так і правоцентристських (“Наша Україна. Захід”, “Так! Захід”), лівоцентристських (“Наша газета” Соціал-

демократичної партії (об'єднаної), “Товариш” від Соціалістичної партії України) та крайньої лівої компартії (“Комуніст”).

Побіжно до роботи залучено й матеріали російських “Независимой газеты” та “Новой газеты”, які дозволили, разом із джерелами українського походження, викласти у дослідженні інформацію більш об'єктивно, зокрема тієї, що стосується відображення суспільно-політичних процесів у РФ та російсько-українських взаємин 2000–2012 рр.

Тісно пов'язаними із медіа є й політичні карикатури та анекдоти, які у цьому дослідженні розглядаються як окрема, сьома група джерел.

Згідно із твердженням К. Ковінько, основна комунікативна мета жанру політичної карикатури полягає в осміюванні та гострій сатиричній критиці відомих політиків чи знакових політичних подій, а також в маніпулюванні суспільною свідомістю через створення чи розвінчання відповідного образу політика [446]. У той же момент, за переконанням В. С. Гіцевич, не менш важливу роль відіграють й анекдоти, які часто, особливо в авторитарних суспільствах, були чи не єдиною можливістю передачі у прихованому вигляді історичної інформації [234]. Відтак залучення і цих, поки що нетрадиційних для українських істориків джерел, дозволить поглянути на російську політичну систему крізь призму українського сатиричного гумору, що лише вдосконалисть та урізноманітнить джерельну базу та зміст роботи.

Восьму групу складають навчальні посібники та підручники як зі загального курсу історії України, Росії, країн СНД чи всього пострадянського простору, так і шкільні підручники зі всесвітньої історії для 11 класів, у яких присутні сюжети про сучасні тенденції Російської Федерації. Розгляд такого виду джерел також є надзвичайно корисним, адже дає зрозуміти, під яким кутом зору школярам, студентам чи просто читачам узагальнюючих праць про Росію пропонують інформацію про неї.

До роботи залучено й візуальні відеоматеріали, доступні на порталі Youtube, на яких зафіксовано промови українських та російських політиків, а

також цілий масив інших опублікованих новинних електронних ресурсів, доступних у мережі Інтернет, які склали дев'яту групу джерел.

Загалом використання широкої та багатоаспектної джерельної бази дозволило провести детальне, комплексне та різнобічне дослідження бачення суспільно-політичних процесів у РФ та російсько-українських відносин в українській громадській думці початку XXI ст. та якнайповніше виконати поставлені перед собою завдання.

1.3. Методологія дослідження

Різноманітність природи української громадської думки 2000–2012-х рр. як предмету дослідження дозволила його розглядати у контексті різних напрямків сучасних гуманітарних студій та трактувати як важливий компонент міждисциплінарних розвідок, що робить її вивчення перспективною галуззю та уможливорює використання при її реконструкції як традиційних, так і цілком нових методик проведення наукових робіт.

Дослідження проводиться на перетині русистики як комплексу наук, які стосуються осмислення гуманітарних складових російського минулого та сучасного (мови, культури, літератури, історії, російського народу як такого) та теорії масових комунікацій, у якій ключове місце належить тезі М. Мак-Комбса про важливість мас-медіа у процесі формування громадської думки та її ретрансляції серед медійних “споживачів” – пересічних обивателів [571]. Важливим є врахування думок українських дослідниць – М. Бутиріної, яка вбачала у медіасередовищі чинник формування надперсонального в людині у вигляді масової свідомості та В. Карлової, яка стверджувала, що в сучасних умовах мас-медіа у світі, зокрема і в Україні, трансформувались із осередків громадського контролю за владою до рупорів приватних чи корпоративних інтересів окремих бізнесових та політичних середовищ [100; 423].

Головна ідея роботи полягає у відтворенні сюжетів, які стосуються суспільно-політичних процесів у РФ та розвитку російсько-українських відносин на початку XXI ст., в сучасній українській громадській думці,

використовуючи для цього широке коло джерел – офіційні документи, збірники документів, стенограми засідань українського парламенту, мемуаристику, щоденники, пресу, карикатури та анекдоти, шкільні підручники, спеціальну наукову літературу, доробки експертних та соціологічних центрів, матеріали Інтернет-ресурсів.

Охоплення дослідженням великого переліку проблем, як і необхідність опрацювання багатоманітного спектру джерел, зумовили застосування міждисциплінарного підходу – залучення окрім досягнень власне історичної науки здобутків інших наук та дисциплін: філософії, політології, соціології, економіки, культурології, психології, педагогіки та ін. Цим пояснюється різноманіття інструментарію, який використано в процесі виконання наукової роботи.

Під час роботи над обраною темою автор керувався загальнонауковими принципами історизму, наукової об'єктивності, сходження від абстрактного до конкретного, системності та термінологічним принципом. Принцип історизму дозволив розглядати об'єкт дослідження у його динаміці, мінливості у часі, а відтак – у висвітленні історичних явищ та подій з точки зору відповідних їм часу та умов. За допомогою цього принципу і суспільно-політичні процеси у РФ, і українська громадська думка у дослідженні виступають змінюваними та динамічними явищами, що постійно перебувають у процесі розвитку. Завдяки принципу наукової об'єктивності досліджувані явища та процеси вивчались у всій їх багатоаспектності, різноманітності та суперечливості, із врахуванням усіх внутрішніх елементів явищ, незалежно від того, чи співпадали вони із світоглядом дослідника чи ні. На висновки дослідження не впливали симпатії чи антипатії науковця щодо того чи іншого аспекту, оцінки явищ та подій базувались на фактах, а не на власних враженнях. Це особливо важливо при дослідженні неоднозначних періодів історії, яким є сучасний етап російської історії.

За допомогою принципу сходження від абстрактного до конкретного, що передбачає проходження дослідником шляху від фрагментарного,

неповного до цілісного та більш повного знання, із нецілісної інформації, отриманої із комплексу окремих джерел, позицій різних науковців та авторського підходу до дослідження вдалось досягнути сукупного та конкретного знання про об'єкт та предмет дослідження. Принцип системності дозволив розглядати суспільно-політичну реальність у сучасній Росії та громадську думку в Україні як системи, що складаються із різних, часто спрямованих ідейно протилежно, елементів (політичних, громадських, експертних соціальних інститутів), які, постійно між собою взаємодіючи, продукують нові погляди та оцінки. Завдяки термінологічному принципу терміни та поняття вивчались в їхній історичній динаміці, визначались їхні значення та сенсові навантаження у той чи інший період історії, що сприяло кращому розумінню текстів джерел досліджуваного періоду. Особливо це важливо для вивчення путінської Росії, багатої на сучасні політичні та історичні міфи, котрі передаються через певні терміни, поняття, фрази та мовні кліше, а також – при визначенні основоположних понять у роботі.

При розв'язанні дослідницьких завдань використано загальнонаукові, спеціально-наукові та конкретно-наукові групи методів. До першої групи належать методи аналізу та синтезу, абстрагування, узагальнення, системно-структурний метод. За допомогою методу аналізу із загального комплексу знань виділено конкретні факти, твердження, оцінки, переконання тощо, завдяки методу синтезу – конкретні факти, твердження, оцінки, переконання, характерних для різних сегментів української громадської думки зведені до висновку про останню як цілісність, а завдяки методу абстрагування вдалось перейти від конкретних (емпіричних) знань, отриманих з історичних джерел та історіографії, до абстрактних (концептуальних, теоретичних) висновків. Загалом, ці методи дозволили на основі окремих фактів вибудувати власні концепції, а на основі останніх виділити факти.

Завдяки системно-структурному методу вдалось розглянути об'єкт дослідження як узагальнений феномен, що складається із елементів,

кожному з яких притаманна власна специфіка і функції, однак водночас ці елементи є тісно пов'язаними між собою. Зокрема, він дозволив подивитись на суспільно-політичний сектор Росії, як і на українське громадянське суспільство, як на систему, що складається із безлічі зв'язків на рівнях “влада–населення”, “центральна влада–місцева влада”, “пересічний громадянин–читач ЗМІ” тощо. При цьому метод узагальнення став помічним для формулювання висновків дослідження.

Із спеціально-наукових методів, які використано у процесі дослідження, необхідно відзначити історико-генетичний, хронологічний, компаративний (порівняльний), синхронний методи. Історико-генетичний метод дав можливість послідовно розкрити еволюцію суспільно-політичних процесів у РФ та російсько-українських відносин 2000–2012 рр. Хронологічний метод дозволив розглянути трансформацію поглядів щодо суспільно-політичних процесів у РФ, як і розвитку українсько-російських відносин, в українській громадській думці упродовж 2000–2012 рр. у хронологічній послідовності. Завдяки компаративному методу співставлено різні, часто протилежні, позиції українських політичних сил, медіа-холдингів, експертних, мистецьких середовищ щодо суспільно-політичних процесів у Росії, Другої чеченської війни чи еволюції українсько-російських взаємин. Синхронний метод дозволив розглянути соціальні структури, які існують паралельно, в їхній динаміці; прослідкувати зміни, що відбулися із складними суспільними системами у часі та просторі (в українській та російській політичних системах, діяльності опозиції обох країн, в громадянському суспільстві, пріоритетних поглядах у ставленні до Другої російсько-чеченської військової кампанії, неподібному змістовому наповненню російської та української національних ідей, паралельне відображення відповідних подій різними сегментами української громадської думки тощо).

З конкретно-наукових методів застосовано методи розгляду, опису і аналізу побаченого, методи історичної герменевтики і семіотичного аналізу. Завдяки методам розгляду, опису і аналізу побаченого досліднику вдалось

опрацювати візуальні джерела (карикатури). Метод історичної герменевтики допоміг передати прихований зміст джерел, зашифрований художніми засобами-символами (ключові слова та звороти у офіційних документах та публіцистиці, символи на візуальних джерелах). Семіотичний аналіз сприяв розшифруванню конкретних символів в українському суспільстві, значення якого почасти значно відрізнялась від російського контексту.

У викладі матеріалу застосовано проблемно-хронологічний підхід, розділи дослідження структурно відбивають головні аспекти теми дослідження, а в самих розділах матеріал структуровано за проблемним принципом.

Таким чином, застосована у дисертації методологія допомогла залучити інформацію із різних за видом та змістом джерел, аналітично, критично їх оцінити та максимально використати у тексті наукової роботи, значно підвищивши її інформативність та якість.

Для кращого розуміння суті предмету дослідження варто визначити ключові для даного дисертаційного дослідження поняття “суспільно-політичні процеси” та “громадська думка”.

Феномен суспільно-політичних процесів включає у себе дві складові: суспільні відносини та політичні процеси. Суспільні відносини виражаються у соціальних контактах на кількох рівнях: людина – людина, людина – спільнота (соціальна група, організація чи суспільство загалом), спільнота – спільнота, людина/спільнота – держава та її інститути. Ці контакти формують окреме, суспільне поле, у якому постійно динамічно відбуваються соціальні процеси – послідовні зміни станів суспільства або його окремих систем, що проявляються у русі в часі різноманітних соціальних подій та/чи явищ певної спрямованості [116].

Пов’язаним із соціальним є і політичний процес – один із суспільних процесів, який позначає: всебічний та суперечливий розвиток політичних явищ; сукупність дій різних політичних сил, течій, що домагаються реалізації власних політичних цілей; форму функціонування політичної

системи, що розвивається в просторі та часі; методи реалізації функцій влади правлячим режимом та його взаємодію з опозицією; діяльність опозиційних до влади середовищ [1069, с. 157–159].

У той же момент, під громадською думкою розуміють форму масової свідомості, що складається із явних та прихованих ставлень різних груп людей (йдеться про сукупність багатьох, часто протилежних, індивідуальних думок) до подій, процесів та явищ громадського життя, які безпосередньо чи опосередковано зачіпають їхні потреби та інтереси. Специфічність цього соціального інституту зумовлюється можливістю публічного висловлення населенням оцінок актуальних проблем суспільного життя та впливу виголошеної позиції на стан як відповідної спільноти, так і суспільно-політичних відносин і всередині неї, і на рівні зовнішніх відносин із іншими спільнотами [872].

Сучасні дослідники зазначають, що громадська думка в історичному процесі пройшла шлях від виключно позиції еліти до думки активістів масових рухів та вуличних маніфестацій рубежа XIX–XX ст., а у другій половині XX ст. – і до продукту комунікативно-інформаційних технологій, поступово ставши, попри скептичні твердження частини дослідників, зокрема і П. Бурд'є, про неможливість апріорі консолідувати точки зору усіх членів суспільства, а, отже, – й звести їх до “громадської думки”, певним соціально-психологічним станом суспільства, системою морально-етичних параметрів, основною функцією яких є оцінка ситуації, соціальною колективною свідомістю, динамічною та змінною у часі, що поєднує в собі буденну свідомість (позиції, масові настрої, моду, актуальні події, відображені в свідомості) та теоретичні знання (наукові здобутки, теорії, рівень освіченості населення тощо) [887].

Науковці розрізняють два види структури громадської думки: сутнісну та динамічну. У сутнісній структурі виділяють такі складові: раціональну – знання людей про події, факти, явища чи/або процеси, що стали об'єктом суспільного інтересу; емоційну – масові настрої та соціальні почуття, що

виникають як реакція на об'єкти громадської думки; вольову – певні дії суб'єктів громадської думки, які є зумовлені двома попередніми компонентами, що сукупно формують суспільну оцінку. Притому ідейно-сенсова спрямованість суспільної оцінки тої чи іншої події та/чи проблеми залежить від установок із якими окремі особи та цілі спільноти підходять до оцінки відповідної події чи явища. Установки поділяють на позитивні, негативні та нейтральні. Останні, згідно із дослідженнями вчених, найчастіше становлять більшість у спільнотах, у той час як рішучими прихильниками та противниками проблеми виступає зазвичай нечисленна група людей. Водночас згідно із теорією когнітивного дисонансу американського психолога Леона Фестінгера, зазначається, що якщо якась проблема не відповідає точці зору індивіда чи спільноти, або і дисонує з нею, то суб'єкти суспільної оцінки не проявляють інтересу до неї, і, навпаки, шукають додаткових аргументів на користь тих тез, які відповідають їхнім установкам або принаймні є співзвучними з ними [1068].

Динамічна структура громадської думки розглядає 4 етапи її розвитку: зародження – появи широкого зацікавлення значною кількістю людей певною проблемою та активного пошуку ними інформації, формування груп одностудців одночасно із таборами противників; функціонування – чіткого визначення позицій більшості членів соціальної спільноти та перенесення цих позицій до фокусу загальної уваги; спаду – зниження масового зацікавлення відповідною тематикою; відмирання – перетворення колись громадської думки на розрізненні міркування дрібних та окремих осіб та груп [904, с. 311–312].

У процесі формування громадської думки беруть активну участь різні інституційні гравці, починаючи від міжнародних політичних, фінансових, правових, економічних, інформаційних, освітніх та наукових інституцій аж до національних держав, міждержавних об'єднань, політичних партій і фракцій у парламентах та, зрештою, мас-медіа – сукупності сучасних каналів зв'язку (преси, телебачення, радіомовлення, Інтернету тощо), які, з одного

боку, акумулюють у собі вже певні візії, а з іншого боку – продукують нові, притому впливаючи не тільки на свідомість, а й на групові вчинки людей [266; 433, с. 111].

У той же момент виділяють опосередковані, прямі та спеціалізовані канали висловлювання громадської думки, кожен із яких має свої особливості механізмів взаємодії органів влади, політичних структур, громадських та медійних інституцій із громадською думкою. Так, специфіка опосередкованих каналів полягає у висловленні громадської думки не прямо, а через ретрансляцію із використанням посередників, якими найчастіше є ЗМІ (преса, радіо, телебачення, Інтернет) та сфера освіти, які навмисно чи ненавмисно втручаються у зміст громадської думки, почасти навіть коригуючи її. Прямі канали (листи, звернення до соціальних інститутів, органів влади, мітинги, демонстрації, страйки і т. д.) забезпечують можливість безпосереднього висловлювання громадської думки, що у такому випадку робить її об'єктивнішою, однак водночас і недостатньо репрезентативною. Спеціалізовані канали (дослідження громадської думки за допомогою соціологічних методів) забезпечують отримання як об'єктивної так і репрезентативної інформації, дозволяючи розглянути громадську думку у всій динаміці та різноманітності [910, с. 357–360]. Відтак, вивчення змісту складових компонентів громадської думки, суб'єктів формування останньої, як і каналів її висловлювання необхідне для як найповнішої та комплексної розвідки цього феномену і у контексті даного дослідження.

У роботі в межах суспільно-політичних процесів, характерних для Російської Федерації 2000–2012 рр. та російсько-українських відносин цього ж часу, виділено низку ключових подій та явищ початку ХХІ ст.:

1) Причини, передумови та процес передання Б. Єльциним президентської влади В. Путіну в контексті т. зв. операції “Наступник” на рубежі 1999–2000 рр. та входження останнього у світ російської та міжнародної великої політики [65, с. 167–169; 82, с. 145–154; 88, с. 25–27;

102, с. 5–10; 329, с. 7–11; 374, с. 15–29; 383, с. 73–336; 417, с. 57–58; 421, с. 258–260; 494, с. 165–173; 544, с. 65–108; 555, с. 47–52; 586, с. 74–77; 609, с. 28–50; 679, с. 162–218; 867, с. 30–68; 963, с. 735; 994, с. 175–186; 1050, с. 315; 1078, с. 129; 1100, с. 287];

2) Зміни у політичній системі РФ (централізація владної системи, спрямована на посилення позицій у ній президента):

- запровадження інституту підзвітних лише главі держави повноважних представників (“повпредів”) Президента РФ у федеральних округах та створення федеральних округів [124; 866, с. 240–241];

- реорганізація верхньої палати Федеральних Зборів РФ – Ради Федерації завдяки введенню заборони регіональним губернаторам водночас займати посаду сенаторів верхньої палати російського парламенту та скасування виборності губернаторів, які відтепер призначались безпосередньо президентом [293, с. 132–133; 802, с. 16–18; 1083, с. 152];

- проведення політики “рівновіддалення” олігархічної бізнес-еліти, яка у часи Б. Єльцина була безпосередньо наближеною до державної політики, від центрів політичної влади в Росії та привласнення державними чи провладними структурами їхніх активів, найбільшими жертвами якої стали опозиційні олігархи В. Гусінський (власник холдингу “Медіа-Міст” та НТВ), Б. Березовський (власник 49 % акцій телеканалу ГРТ) та М. Ходорковський (голова російської нафтової компанії-гіганта “ЮКОС”) [205; 839, с. 97–99; 1086];

- здійснення масштабної ротації кадрів у владному апараті та призначення на посади людей, яким президент довіряв безпосередньо [456; 706; 773];

3) Обрання президентом Д. Медведєва та здійснення ним у внутрішній політиці т. зв. “модернізації” російської державної системи, яка, тим не менше, хоч і супроводжувалась стриманою критикою періоду президентства В. Путіна, однак завершилась домовленостями про

балотування останнього втретє на посаду президента [194; 255; 277; 587–588; 590; 943; 1098, с. 116–117];

4) Роль і місце опозиції в російській політичній системі [318; 501; 625; 944];

5) Розгортання Другої російсько-чеченської кампанії та формування на зайнятих федеральними силами РФ Чечні нової промосковської адміністрації, яке відбувалось паралельно із перебігом військових дій і завершилось встановленням у регіоні республіканського апарату на чолі із одноосібним лідером Рамзаном Кадіровим, “чеченізованою” – сформованою із місцевих етнічних чеченців, насамперед, із клану Кадірова – регіональною політично-чиновницькою елітою та власними підрозділами чеченського МВС і збройних формувань, які фактично були під контролем очільника Чечні, підпорядковуючись федеральним органам лише юридично [279, с. 93–218; 497; 524, с. 129–131; 574, с. 227; 828, с. 132–150; 1047, с. 265–275];

6) Проведення Кремлем політики боротьби із “тероризмом”, що призвела до трагедій захоплення заручників під час перегляду вистави “Норд-Ост” (Москва, 23–26 жовтня 2002 р.) та у Бесланській школі (Беслан, 1–3 вересня 2004 р.) [308; 709, с. 169, 314–315; 1073, с. 23–47; 1085, с. 76; 1092, с. 187–212; 1095, с. 118; 1096, с. 162–164];

7) Російсько-український конфлікт навколо острова Коса Тузла, що був спричинений у вересні 2003 р. початком ініційованих Росією (та не узгоджених із Україною) робіт зі спорудження у Керченській протоці дамби, що мала з’єднати Таманський півострів, який належить РФ, із Косою Тузла, яка входить до складу України, і фактично був залагоджений лише після складних переговорів на різних рівнях між Москвою та Києвом, хоч юридичні суперечки через приналежність острова одній зі сторін, як і розмежування Азово-Керченської акваторії (попри підписання у грудні сторонами Договору “Про співробітництво у використанні Азовського моря та Керченської протоки”), залишались “яблуком розбрату” для обох країн аж

до початку війни між ними у 2014 р. [272, с. 322; 361, с. 109; 363, с. 147–148; 515; 610, с. 489–490];

8) Участь російського чинника у Помаранчевій революції в Україні, під час якої російський вплив мав місце як у ході передвиборчої кампанії кандидатів на посаду президента, так і безпосередньо на рівні візитів політиків РФ до України та під час виступів останніх на мітингах (як на Майдані Незалежності, на підтримку лідера “помаранчевих” В. Ющенка, так і у Сєверодонецьку, на користь проросійського кандидата В. Януковича) [119; 182; 316; 517, с. 9; 542, с. 486–564];

9) Перебіг російсько-українських “газових” війн 2006 та 2009 рр., що виникли між українською компанією НАК “Нафтогаз” та російською “Газпром” через різні підходи в баченні умов постачання блакитного палива з Росії до України, його вартості для української сторони, транзиту природного газу українською територією до європейських країн: з одного боку, Україна намагалась зберегти для себе економічно обумовлені ціни для постачання російського газу та позицію рівноправного під час переговорів партнера, а з іншого боку, РФ, висуваючи українським партнерам вимоги щодо збільшення вартості газу до ринкового рівня, насправді почасти пропонувала штучно завищені ціни, свою участь у створенні консорціуму в газотранспортній системі України та назагал намагалась суто економічні аспекти міжнародних відносин перенести у політичне поле, перетворивши їх на засоби впливу в геополітиці [184; 391, с. 143; 492; 668; 980, с. 120–152; 1026, с. 218; 1067; 1072, с. 173];

10) Підписання Угоди між Україною та РФ з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України від 21 квітня 2010 р. (т. зв. “Харківські угоди” [125; 307]), що полягала у домовленості обох сторін про подовження дії тих українсько-російських угод 1997 р., які стосувались статусу та умов перебування ЧФ РФ на території України, параметрів поділу ЧФ та взаємних розрахунків, пов’язаних із розподілом ЧФ та перебуванням ЧФ РФ на території України

після терміну їхнього закінчення 28 травня 2017 р. ще на 25 років тобто аж до 28 травня 2042 р., притому прописувалась автопролонгація на наступні п'ятирічні періоди за умови, якщо жодна зі сторін не повідомить письмово іншу про припинення їх дії не пізніше, ніж за один рік до завершення відповідного терміну взамін на 100-доларову знижку на кожен тисячу м³ газу для України, при умові, якщо ціна на блакитне паливо, згідно із формулою, закладеною у газовій угоді 2009 р., становила б 333 дол. та вище за 1 тис. м³, а при ціні нижче 333 дол. знижка повинна була складати 30 % від відповідної ціни [951].

Дані події в основному і сформували ту реальність внутрішньої та зовнішньої політики РФ на початку ХХІ ст., яка існує у вигляді т. зв. “путінократії” – владної системи, базованої на: культі особи президента Росії; державній бюрократичній системі, чиновники якої віддані В. Путіну; економіці, особливо зорієнтованій на видобуток та експорт газу та нафти; потужній інформаційній кампанії у ЗМІ; твердженні про особливу російську “суверенну демократію” [787, с. 25; 890].

Вищезгадані суспільно-політичні явища у даній роботі розглядаються крізь призму їхньої оцінки українською громадською думкою початку ХХІ ст., інтерпретації відповідних подій політичними, медійними, експертними, мистецькими середовищами, а також пересічними громадянами в Україні.

Політичні середовища України 2000–2012 рр., які виступали одним із суб'єктів оцінки суспільно-політичних процесів у РФ та опинились у центрі уваги даного дослідження, за ідейним спрямуванням можна поділити на такі групи: націоналістичні (праворадикали) – Українська національна асамблея та Українська національна самооборона (УНА–УНСО), Організація українських націоналістів (ОУН), Соціал-національна партія України (СНПУ) (із 2004 р. – ВО “Свобода”), Конгрес українських націоналістів (КУН); неоконсервативні (правоцентристи) – Народний рух України (НРУ), Наша Україна (НУ), Республіканська християнська партія (РХП), Українська народна партія (УНП), Український народний Рух (УНР), Українська

республіканська партія (УРП), Християнсько-демократичний союз (ХДС); соціально-ліберальні (центристи та лівоцентристи) – Аграрна партія України (АПУ), ВО “Батьківщина”, ВО “Троада”, “Вперед, Україно!” (з 2010 р. – “Народна Самооборона” (НС)), Ліберальна партія України (ЛПУ), Народна партія, Народно-демократична партія України (НДПУ), Партія зелених України (ПЗУ), Партія промисловців і підприємців України (ПППУ), Партія “Реформи і порядок” (ПРП), Партія регіонів (ПУ), Соціал-демократична партія України (об’єднана) (СДПУ(о)), Трудова партія України (ТПУ, з 2009 р. – “Сильна Україна”), “Трудова Україна”; комуністичні (ліворадикальні) – Комуністична партія України (КПУ), Прогресивна соціалістична партія України (ПСПУ), Селянська партія України (СелПУ), Соціалістична партія України (СПУ).

Такий поділ у реаліях української політики є досить умовним і визначається не стільки ідейною складовою, а орієнтацією політсил на симпатії електорату та/чи на зовнішніх союзників. До прикладу, ПР, яку теоретично можна було би віднести до т. зв. “партії права” – захисниці інтересів великих власників – нерідко вступала у політичний союз із ідеологічно протилежними їй комуністами та соціалістами, з якими, однак, її об’єднувала орієнтація на Росію. І водночас правоцентристи із НУ, зорієнтовані на Захід, регулярно отримували у 2000-х рр. підтримку з боку значно радикальніших ОУН чи КУН, які нерідко критикували західні цінності, проте також відстоювали самобутність України у різнорівневому протистоянні з РФ.

У дисертації зосереджено увагу, насамперед, на парламентських політсилах, тим паче що до їхнього складу почасти входили й представники інших, дрібніших партій, що вливались у структури більших та популярніших, формуючи в результаті політичні блоки, чи згодом, у стінах Верховної Ради України (ВРУ) – фракції та інші форми депутатських об’єднань або ж виступаючи й позафракційними депутатами. Наприклад, до блоку Віктора Ющенка “Наша Україна” зразка 2002 р. входили: НРУ, УНР,

“Вперед, Україно!” КУН, ЛПУ, ХДС, “Реформи і порядок”, РХП (НУ як партія виникла аж у 2005 р.), а альянс “За єдину Україну”, представлений у ВРУ у той же час, що і блок Ющенко у 2002–2006 рр., включав АПУ, НДП, ПППУ, ПР, “Трудову Україну”^{*}.

Упродовж 2000-х рр. в Україні встиг сформуватись й розгалужений та ідейно багатоманітний медійний простір, який зі стадії т. зв. “стихійного ентузіазму”, характерної появою численних (і часто неякісних та недовговічних) незалежних видавничих ініціатив, переріс спочатку у стадію “уявної стабілізації” 2000-х рр., коли розпочалось формування стабільного порядку на ринку друкованих (газети, журнали, бюлетені тощо) та електронних ЗМІ (радіо та телебачення), які поступово доповнювались Інтернет-ресурсами (електронні видання, веб-сторінки та сайти, Інтернет-версії газет і журналів), а потім розвинувся і до етапу “боротьби за ринок”, коли кожне видання відтепер було змушене змагатись із конкурентами за свій сегмент ринку.

У світовій практиці категоризації ЗМІ існує досвід поділу медіа на праворадикальні, праволіберальні (правоцентристські), ліберальні (центристські), ліволіберальні (лівоцентристські), ліворадикальні (комуністичні). Такий підхід застосовується і у даній науковій роботі, притому із врахуванням української місцевої специфіки, за якої праві та центристські видання переважно є проукраїнськими (при цьому необов’язково україномовними) та прозахідними, а видання лівого спрямування – проросійськими.

Водночас за час української незалежності, особливо протягом 2000-х рр., коли, з одного боку, стабілізація економічної ситуації в Україні

^{*} При дослідженні оцінок суспільно-політичних процесів у РФ українським політикумом йтиметься про коментарі парламентських об’єднань, під якими слід розуміти не монолітні утворення, а неоднорідну сукупність навіть в межах однієї партії/фракції/блоку різних суб’єктів політичного процесу суспільства: КПУ, НРУ, Виборчий блок СПУ та СелПУ “За правду, за народ, за Україну!”, Партію зелених України, НДПУ, ВО “Громада”, ПСПУ, СДПУ (о) (III скликання ВРУ, 1998–2002 рр.); Блок Віктора Ющенко “Наша Україна”, Блок “За єдину Україну!”, КПУ, СДПУ (о), СПУ, Блок “Виборчий блок Юлії Тимошенко” (IV скликання ВРУ, 2002–2006 рр.); ПР, Блок Юлії Тимошенко (БЮТ), Блок “Наша Україна”, СПУ, КПУ (V скликання ВРУ, 2006–2007 рр.); ПР, БЮТ, Блок “Наша Україна – Народна самооборона” (НУНС), КПУ, Блок Литвина (VI скликання ВРУ, 2007–2012 рр.).

сприяла активізації процесів у сфері науки, а, з іншого боку, внутрішня та зовнішня політика РФ часів президентства (2000–2008 рр.) та прем'єрства (2008–2012 рр.) В. Путіна опинилась у центрі уваги інтелектуалів усього світу, російська тематика регулярно знаходила відгуки і у середовищах українських експертів (військових аналітиків, економістів, істориків, культурологів, політологів, соціологів, філологів, юристів і т. д.), сформувавши, таким чином, ще одну велику частину загальної української громадської думки. У цьому контексті цікавими є думки представників українських аналітичних осередків: “Глобал Аналітик”, Європейського інституту інтеграції та розвитку, Інституту глобальних стратегій, Інституту Євро-Атлантичного співробітництва, Національного інституту проблем міжнародної безпеки, Київського центру політичних досліджень і конфліктології, Міжнародного центру перспективних досліджень, Національного інституту стратегічних досліджень, Української філії Інституту СНД, Центру євроатлантичних студій, Центру міжнародної безпеки та стратегічних студій, Центру “НОМОС”, Центру політичного аналізу “Пента”, Центру Разумкова, Центру соціологічних досліджень “Софія”, Центру соціологічних та політичних досліджень “Соціовимір”, Фонду “Демократичні ініціативи”, українських ВНЗ та гуманітарних науково-дослідних інститутів НАН України, середовищ, що сформувались навколо часописів “Зовнішні справи”, “Національна безпека і оборона”, “Незалежний культурологічний часопис “І””. “Український тиждень” та “Універсум”, а також незалежних експертів.

Зрештою, з огляду на наявність значних проміжків спільної з Росією історії, як і потужний вплив зі сторони північно-східного сусіда на політичний, економічний, культурний та інформаційний простір України, російська проблематика постійно перебувала у дискурсі пересічного українського мешканця у різних конотаціях, а тому важливим є і дослідження соціологічних моніторингів, завдяки яким можна простежити кореляцію між трансляцією відповідних меседжів через політичні, медійні,

науково-культурні канали та тенденціями у трансформації ціннісних орієнтацій у суспільній думці населення сучасної України, у тому числі і щодо російських політичних та геополітичних реалій. У дисертації використано результати опитувань проведених різними соціологічними центрами: Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України, Інститутом соціології НАН України, Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС), Соціологічною групою “Рейтинг”, Фондом “Демократичні ініціативи”, Центром Разумкова, Центром з інформаційних проблем територій НАН України, Центром соціальних та маркетингових досліджень “СОЦІС” та Центром “Тейлор Нельсон Софрез Україна”.

Загалом, розгляд оцінок суспільно-політичних процесів у РФ 2000–2012 рр., наданих у політичному, медійному, експертному та мистецькому секторах українського соціуму, як і на рівні пересічного населення, дозволить комплексно дослідити, яким було сприйняття вищезгаданих процесів у Росії 2000-х рр. в думці української громадськості та краще зрозуміти події, які розгорнулися уже після 2014 р. – анексію Росією Криму та окупацію нею ж частини Сходу України.

РОЗДІЛ 2

УКРАЇНСЬКА ВІЗІЯ ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ У РОСІЙСЬКІЙ ФЕДЕРАЦІЇ

2.1. Еволюція російської державної та політичної системи у 2000–2008 рр.

Трансформації, крізь які пройшла державно-політична система у Російській Федерації упродовж 2000–2008 рр., що супроводжувались переданням 31 грудня 1999 р. Б. Єльциним президентських повноважень В. Путіну, його входженням в російську велику політику та ініціюванням і проведенням новим очільником РФ централізації владного апарату та посиленням у ньому позицій Кремля, завжди знаходили реакцію і серед української громадськості.

Прикметно, що ще у серпні 1999 р. українські ЗМІ зустріли досить скептично новину про те, що Б. Єльцин, одразу після призначення на посаду прем'єр-міністра Росії очільника Федеральної служби безпеки (ФСБ) та Ради безпеки РФ 46-річного Володимира Володимировича Путіна, назвав його ще й своїм наступником на президентській посаді, знаючи єльцинську манеру дуже швидко міняти свої вподобання щодо “спадкоємців влади” та напівжартома називаючи тодішній Кремль “фабрикою наступників” [738]. Навіть провладний “УК” розкритикував таку політику першого президента РФ щодо постійної зміни прем'єрів (наступників), яка, за переконанням кореспондентів видання, ніяк не сприяла ані внутрішній стабільності такої великої ядерної держави як Росія, ані її конструктивним переговорам на міжнародній арені, у т. ч. і у відносинах з Україною [189; 806].

На думку українського політолога Т. Батенка, кампанія із пошуку Б. Єльциним “спадкоємця Кремля” тривала практично стільки ж, скільки сам президент РФ обіймав свою посаду глави держави. Серед найбільш ймовірних наступників Бориса Миколайовича у різних час називались: багатолітній голова уряду Віктор Чорномирдін, мер Москви у 1992–2010 рр. Юрій Лужков, перший віце-прем'єр міністр в уряді В. Чорномирдіна Олег Сосковець, секретар Ради безпеки РФ генерал Олександр Лебедь, колишній

нижньоновгородський губернатор та заступник голови уряду С. Кірієнка Борис Немцов, сам прем'єр-міністр Росії у квітні-серпні 1998 р. Сергій Кірієнко, голова уряду РФ у вересні 1998–травні 1999 р. Євген Примаков, і, врешт-решт, російський прем'єр-міністр у травні-серпні 1999 р. Сергій Степашин [62, с. 136–140; 63, с. 20–28; 65, с. 163–167]. Тому поява фігури В. Путіна як потенційного очільника Росії спочатку нікого не здивувала, видаючись ще далеко не останньою та лише черговою у довгому списку “наступників” у Кремлі. Однак, як виявилось вже незабаром, саме на Володимирі Володимировичу вибір Б. Єльцина і зупинився.

Водночас на сторінках української преси активно робились припущення щодо того, які спонукальні чинники найбільше вплинули на рішення Б. Єльцина достроково піти із посади російського президента.

Перші прогнози стосовно можливої відставки Бориса Миколайовича у мас-медіа почали з'являтися вже у липні–вересні 1999 р. Зокрема, журналісти “КПУ” допускали, що перший президент Росії планував піти у відставку вже в середині вересня, аби можна було провести позачергові президентські вибори одночасно із черговими парламентськими у грудні 1999 р. Завдяки цьому, на думку кореспондентів газети, Б. Єльцин мав на меті послабити позиції своїх політичних конкурентів, зокрема Є. Примакова, адже, згідно із тодішнім російським законодавством, за таких обставин особа, яка очолювала передвиборчий блок до парламенту, не могла у той же час брати участь у виборах президента і навпаки. У той же час, ймовірний спадкоємець президента В. Путін встиг би політично посилитись, і ще не розтратити рівня довіри потенційного електорату [1031]. Проте, як виявилось згодом, цей прогноз не здійснився, а дострокова відставка хоч таки і відбулась, але дещо пізніше – в останній день 1999 року.

У газеті “ВЗ” стверджували, що крок Бориса Миколайовича 31 грудня був продиктований потребою в політичному виживанні не стільки першого російського президента та його оточення, але тієї політичної, військово-промислової та фінансово-олігархічної еліти, яка встигла сформуватись в час

ельцинського президентства і на кінець 1990-х долучитись до утримання системи вертикалі виконавчої влади у Росії [66].

Подібну думку озвучували й у виданні “Поступ”, де стверджували, що до рішення про відставку та призначення своїм наступником В. Путіна Б. Єльцина схилило найближче оточення із його клану, що складалось із групи лояльних олігархів, зокрема Б. Березовського, офіцерів армії та спецслужб, котрі бажали максимально безболісно для себе провести трансформації у російській політичній верхівці, які беззаперечно назрівали [829].

У той же момент, у газетах “ГУ”, “День”, “Сегодня” серед причин передчасної відставки Б. Єльцина називали й бажання самого президента якнайшвидше отримати захист для себе та своєї родини, яка серйозно впливала на владу протягом 1990-х рр., нерідко дискредитуючи її та заодно себе [249; 879; 985]. Притому цікаво, що в “КпУ” ще влітку 1999 р. припускали, що Борис Миколайович міг допустити до президентського крісла після себе лише ту людину, яка, по-перше, гарантуватиме економічні інтереси єльцинського оточення, а по-друге, – не допустить реваншу комуністів [1030].

Вочевидь, саме таким Б. Єльцину видався Володимир Володимирович із його образом прагматичного та вимогливого керівника, створеного, на думку українських медійників та експертів, значною мірою завдяки потужній піар-компанії на російському телеканалі ГРТ, 49 % акцій якого належала олігарху Борису Березовському. Останній, вважаючи В. Путіна людиною, піддатливою до маніпулювань, мовляв, спочатку всіляко сприяв політичним успіхам колишнього очільника ФСБ, допускаючи в ефірі підконтрольних йому ЗМІ лише позитивні образи Володимира Володимировича та матеріали із героїзацією політики останнього у Чечні, що дало підстави говорити навіть про створення нового типу політтехнології – “віртуальної політики”, яка упродовж 2000-х рр. утвердилась у політиці як звична практика на всьому пострадянському просторі [24, с. 36; 36; 129, с. 36–38; 178; 188; 332;

430; 801; 929, с. 101–102]. У результаті, згідно із влучним зауваженням кореспондента “Експресу”, В. Путін із “посереднього офіцера російської спецслужби” перетворився на “телевізійну маску національного героя”, якої потребували російські громадяни на початку 2000-х рр., “марячи великою і сильною державою” після часу “приниження та бідності” 1990-х рр. [997].

Цікаву версію щодо причин єльцинського дострокового покинення Кремля висловлювали й у “Експресі” та “ФіК”, припускаючи, що Борис Єльцин при прийнятті такого важливого рішення керувався й певними ірраціональними символічними мотивами, бажаючи піти у відставку в останній день 1999 р., на рубежі століть та тисячоліть, назавжди залишившись символом старої політики ХХ століття (хоча насправді століття та тисячоліття завершилось у 2000 р., а не у 1999 р.) [1037].

Оригінальні думки озвучували й українські аналітики. Так, згідно із версією одного із сучасних журналістів-русистів Віталія Портникова, у передноворічних подіях 1999 р. у Москві необхідно було шукати слід російських спецслужб, які почали тиснути на літнього главу РФ. Більше того, публіцист, опираючись на власні інсайдерські джерела, стверджував, що 31 грудня, коли окрім відеозапису свого новорічного звернення Б. Єльцин підписав із В. Путіним угоду про гарантії безпеки та повної безкарності для себе та своєї сім’ї після залишення посади глави держави (що відобразилось у першому офіційному Указі в. о. Президента РФ В. Путіна [661]), між Борисом Миколайовичем та Володимиром Володимировичем відбулась непроста розмова, під час якої президенту дали зрозуміти, що у разі його спроб змінити прем’єра, представники силових структур здійснять “енергійні кроки” зі захисту В. Путіна [733].

Водночас на думку політолога Т. Батенка поспішність у діях Б. Єльцина була викликана ще й тим, що популярність В. Путіна, яка стрімко зросла у другій половині 1999 р. на хвилі боротьби із тероризмом та війни в Дагестані та Чечні, могла так само швидко впасти до чергових президентських виборів, запланованих на липень 2000 р., чим могли би скористатись конкуренти

президентської “Сім’ї”. Тому чим швидше Володимир Володимирович зміг би скористатись високим рейтингом, тим вигідніше це було й для самого Б. Єльцина [63, с. 72–73].

Різні оцінки представників українського соціуму отримали й самі “новорічні події” трансформації російської владної верхівки. Так, тодішній президент України Леонід Кучма відгукнувся на цю подію як про “мужній і послідовний крок людини (Б. Єльцина – П. А.), яка турбується за майбутнє своєї країни, усіх росіян” [677; 1037]. У той же момент, Леонід Данилович сподівався, що політика Б. Єльцина, спрямована на стратегічне партнерство з Україною, буде продовжена і В. Путіним. При цьому, характеризуючи Володимира Володимировича, він визнавав, що це “людина, яка знає, чого хоче”, і відстоює свої інтереси до кінця [617]. Варто принагідно зауважити, що у своїй книзі “Україна – не Росія”, що побачила світ у 2004 р., Л. Кучма зазначав, що В. Путін виправдав його сподівання, проводячи політику “більшої людяності, терпіння, розуміння і навіть м’якості до того, що на її (Росії – П. А.) думку є помилковим”, тобто до бажання країн колишнього СРСР, яких РФ традиційно розглядала як сферу власних інтересів, проводити власну, незалежну від Москви, політику [522, с. 202].

Віктор Ющенко, який на той момент очолював український уряд, вважав рішення Б. Єльцина про дострокову відставку “логічним продовженням його (Б. Єльцина – П. А.) життєвої позиції”, яке засвідчило, що “події в Росії ідуть в контексті нормалізації ситуації в країні”, а сам глава РФ продемонстрував “велику особисту мужність, велику громадянську відповідальність і показав чудовий мужній приклад політичної поведінки” [1037].

Натомість у СДПУ (о) призначення В. Путіна наступником у Кремлі розглядали у контексті складних міжкланових відносин всередині російського політичного сектору, “війни всіх проти всіх”, у якій саме Володимир Володимировичу вдалось постати перед Б. Єльциним у ролі найкращого з усіх можливих кандидатів завдяки допомозі силового блоку

(спецслужб та військових), а також через укладення ситуативного союзу із олігархом Б. Березовським [811].

Очільник українських соціалістів Олександр Мороз оцінив єльцинський вчинок як “дуже розумний крок” та “грамотний і виважений хід”, який був зроблений своєчасно [1037]. При цьому у газеті СПУ “Товариш” припускали, що нове керівництво Росії розпочне не стільки прагматичну міжнародну політику, якою вона була і досі, як значно динамічнішу, зокрема і в українському напрямку [814]. Разом з цим, на сторінках видання запевняли, що рейтинги В. Путіна з початку його прем’єрства різко зросли, насамперед, завдяки домінуванню його образу на телебаченні (“віртуальній політиці”) та за підтримки олігархів і “петербурзької мафії” (С. Степашина, А. Чубайса та інших), що вбачали в особі В. Путіна свій порятунок від заведення проти них кримінальних справ та гарантію збереження свого впливу на велику політику [605].

Своєрідну точку зору висловлювали і представники КПУ. З одного боку, відхід Б. Єльцина з Кремля комуністи, вслід за російськими колегами, вважали “безславним” завершенням епохи “різкого посилення авторитаризму президентської влади, криміналізації економіки та суспільного життя, масової бідності, вимирання населення та продажу рідної землі”, наслідки яких, мовляв, залишаться відчутними і після 2000 р. [621]. З іншого боку, у цій політсилі уникали характеристик особи Володимира Володимировича, лише завуальовано стверджуючи, що у низці країн СНД (вочевидь, і в Росії) “правлячі режими у ході виборчих кампаній безцеремонно використовують адміністративні важелі для досягнення на виборах бажаних результатів і для впливу на свідомість виборців” [206]. Вірогідно, така “терпимість” КПУ до нового очільника Кремля мала російське походження, будучи зумовленою союзом пропрезидентської “Єдності” із КПРФ у Держдумі РФ, утвореним на початку 2000-х рр. [707].

Загалом, для більшості тодішньої української політичної еліти хоч “новорічна відставка” і була несподіванкою, однак вважалось необхідним,

щоб новий очільник Росії В. Путін радикально не змінив концепцію розвитку відносин між Україною та Росією, про що свідчила й заява Миколи Білобоцького, Надзвичайного і Повноважного Посла України у Росії у 1999–2005 рр., у якій він виголосив сподівання на те, що “спадкоємність в українсько-російських відносинах повинна бути збережена, оскільки Росія не може жити без України, а Україна – без Росії” [1037].

У той же момент серед журналістського середовища оцінки були стриманішими. В українській пресі наводились думки, що 31 грудня 1999 р. став переломним моментом в українсько-російських відносинах, своєрідним “Рубіконом” між “романтичною” політикою державних керівників старої формації, які надавали перевагу дипломатії особистих контактів, зав’язаних ще у радянські часи, та політикою молодих “демонстративних прагматиків”, які проводили переговори без жодних сентиментів та не були обтяжені “комплексом Біловезької пущі” [178; 187; 539; 725]. А, отже, робились прогнози, що вже найближчим часом формат відносин між Москвою та Києвом мав би значно змінити свою концепцію та перейти у площину першочергового відстоювання власних національних інтересів, а вже потім – спільної дружби, особливо у газовій сфері, яка і до цього відзначалась протиріччями [178; 617; 983].

Серед газетних статей мали місце й іронічні зауваження. Так, в одній із них призначення В. Путіна в. о. Президента Росії назвали “атракціоном небаченої щедрості” та “добровільним відходом від влади “адепту” російського лібералізму”, який означив те, що “корпоративізм взяв верх на вершині російського політичного Олімпу” [276]. Тим не менше, рішення Б. Єльцина про відставку уже із перспективи років в ефірі телеканалу “24” надалі оцінювали як хоч несподіване, але “історичне, адже до цього жоден із російських керівників не йшов із посади добровільно” [283].

Водночас в українських мас-медіа та серед науковців містились й цікаві думки щодо подальших перспектив В. Путіна у російській політиці станом на початок 2000-х рр. та оцінки перших його політичних кроків на посаді

в. о. Президента Російської Федерації, а згодом – після обрання його президентом у першому ж турі 26 березня 2000 р. (набрав 52, 94 % голосів при явці 68, 64% [1099, с. 74]) та інавгурації 7 травня цього ж року – й у президентському кріслі [410; 652].

З одного боку, в газетах “ГУ”, “День”, “Експрес”, “КС” та “УК” відзначалось, що на початок 2000-го року для Володимира Володимировича склались сприятливі умови для формування лояльного для себе російського політикуму, і навіть для підпорядкування його собі, адже за результатами грудневих виборів 1999 р. до Державної Думи РФ, партія “Єдність”, яка була створена лише за кілька місяців до них із метою сформувати міцний тил у парламенті для єльцинського наступника, досягнула справжнього успіху, сумарно отримавши 73 мандати, що дозволило цій політичній силі значно впливати на російську політику, тим паче за умов існування т. зв. “партії влади”, яку сформували комуністи, “Єдність” та ЛДПР, розбудовуючи, за визначенням журналістів “Експресу”, режим “воєнної демократії”, схильний до принципу “твердої руки” і у внутрішній, і у зовнішній політиці [265; 676; 689; 721; 726; 979; 984; 1006; 1033].

У той же час, кореспонденти “ФіК” наводили думку тодішнього мера Москви Ю. Лужкова, який застерігав Росію від реваншу “диктатури більшовиків”, яким міг закінчитись союз Кремля із КПРФ у російському парламенті [470]. В іншій статті видання журналісти провели цікаве порівняння російської та української політики початку 2000-х рр., у якому зауважили, що якщо у першій комуністи, попри зменшення власного рейтингу, надалі суттєво впливали на політичне життя РФ, то в Україні взяли гору правоцентристи, які не допускали членів КПУ до впливу на велику політику, що, мовляв, засвідчило про те, що ідейно “Україна стала ближчою до Європи, аніж Росія” [565].

У “ВЗ” стверджували, що В. Путін, призначення якого, мовляв, означило перемогу т. зв. “колективного Распутіна” – військового, політичного та олігархічного елітного конгломерату, що стояв за спиною

Б. Єльцина – над першим президентом Росії, спочатку стане “колективним Піночетом”, заручившись підтримкою олігархів-прибічників, а згодом – й одноосібно очолить створену ним авторитарну систему [66].

Загрозу побудови в Росії авторитарного режиму вбачали і у виданні партії СДПУ (о) “Наша газета”, де одним із факторів створення сприятливих умов посилення одноосібної влади очільника Кремля вважали “організаційну аморфність та програмну незрозумілість” пропрезидентської політсили “Єдність”, яка у будь-який момент, за необхідної кон’юктури, могла відповідним чином змінити і власну ідеологію, і партійну риторичку, і політичну поведінку [393].

У той же момент, “КпУ” допускала чотири моделі розвитку Росії під керівництвом В. Путіна: диктатуру на зразок режиму А. Піночета, за якої диктатор, отримавши підтримку середнього класу, “залізною рукою” запустив би ринкові реформи; південнокорейську модель, при якій існував би політичний режим, що опирався би на декілька промислових корпорацій-гігантів, які, отримуючи значні привілеї від держави, представляли би Росію на зовнішніх ринках; модель диктатури, опертої на військових; синтетичну модель, яка поєднала би “плюси” усіх попередніх моделей та врахувала б їхні “мінуси”, при цьому забезпечивши як територіальну цілісність Росії, так і формування централізованої владної вертикалі, підтримуваної всіма частинами суспільства за одночасної лояльності до влади основних російських ЗМІ [14–16].

З іншого боку, лунали й думки, які навпаки ставили під сумнів спроможність В. Путіна надовго протриматись на вершині російської політичної піраміди. Наприклад, український політолог Володимир Малинкович оцінив ситуацію у Держдумі РФ, що виникла у 2000 р., як початок формування в Росії справжньої серйозної демократичної опозиції до кремлівського режиму (уособленого в союзі “Єдності”, КПРФ та ЛДПР), до якої мали б увійти політсили “Яблуко”, “СПС” та “ОВР” [470].

У “ДТ” ж розглядались як мінімум два сценарії, можливих для Володимира Володимировича як для майбутнього глави Росії. Згідно із першим сценарієм, Володимир Володимирович став би просто “перехідною фігурою”, “кремлівським мрійником”, який би підготував плацдарм для “справжнього” президента. На користь цієї тези, на думку журналістів, нібито говорила відсутність авторитетного ставлення до “наступника” Б. Єльцина навіть із боку традиційних міжнародних партнерів – країн-членів СНД [734–735]. Згідно із іншим прогнозом, сам В. Путін мав би стати цим “справжнім” президентом, однак не через успіх на демократичних виборах, а внаслідок створення сильного режиму, за якого його авторитет був би беззаперечним, а його головним завданням як національного лідера мало б стати збереження російської державності, адже при слабкому лідері сепаратистські тенденції стали би визначальним фактором російського політичного життя [717; 733].

Переломним моментом, який зробив можливим реалізацію В. Путіним саме другого сценарію, стала низка кроків, яку здійснив Володимир Володимирович у внутрішній політиці Росії протягом перших двох президентських каденцій у 2000–2008 рр.: зміна концепції відносин між Москвою та регіонами і їх очільниками (губернаторами та/або президентами) у бік централізації владної вертикалі та обмеження повноважень на місцях; реорганізація та скорочення повноважень верхньої палати російського парламенту – Ради Федерації РФ; проведення політики “рівновіддалення” (де-факто підпорядкування собі) олігархів Росії; призначення на посади “своїх” людей, яким президент безпосередньо довіряв. Така політика централізації також знайшла відгуки серед українського суспільства, насамперед, в медійній та експертній сферах.

В українському інформаційному просторі серед журналістів, які аналізували путінські нововведення у державно-адміністративному апараті, поряд із твердженнями частини видань, що ці заходи рано чи пізно змусять місцеві органи влади замість зайняття позиції постійної опозиції шукати

вигідні для себе місця у рамках нової вертикалі на чолі з Кремлем висувалась думка, що путінські спроби із централізації адміністративного апарату не означали автоматичного посилення влади, а радше спроби “перетягування управлінського каната” із регіонів до федерального центру [267; 481].

Навіть більше – деякі кореспонденти прогнозували, що у новій системі відносин між Москвою та регіонами, яку у “ДТ” іронічно назвали “Федерацією військових округів”, конфлікт президента Росії із губернаторами та президентами у республіках міг би спалахнути із ще більшим розмахом, аніж у 1990-х рр., а нові представники від регіонів у Раді Федерації, переважно чиновники місцевого рівня, могли бути більш залежними від регіональних політичних та фінансових еліт, аніж раніше губернатори [519; 739]. До того ж в одній зі статей “ВЗ” робилось припущення, що загроза цілісності Росії могла виходити якраз від “повпредів”, бунт хоча б одного з яких, на думку кореспондента газети, “міг би розвалити Росію” [64]. Такі прогнози видавались особливо доречними на тлі протистояння В. Путіна і Ради Федерації РФ у травні–липні 2000 р., коли остання відмовлялась підтримати цю реформу, і лише під тиском Кремля усе ж таки схвалила відповідний закон 26 липня цього ж року [287]. Однак уже із осені 2000 р. оцінки змінились, і заклики В. Путіна до скасування статей про суверенітет суб’єктів Російської Федерації, які були прописані в конституціях республік, країв, областей і округів, вже трактували як “новий доказ посилення централізованої влади в країні” та “відродження імперської структури” [64; 462].

Подібні думки звучали й в експертному середовищі. Наприклад, за переконанням Г. Шипунова, саме із реформи запровадження “повпредів” та пов’язаного із ним створення федеральних округів розпочалось становлення “моноцентричного політичного режиму президента В. Путіна” [1042, с. 189]. При цьому, згідно із твердженням науковця А. Захарова, поява у Росії т. зв. “виконавчого федералізму”, у якому першу скрипку грала держава та

механізм примусу до виконання, а не регіони та демократичні цінності, була наслідком не лише появи у Кремлі прихильників курсу централізації владної системи РФ, але й відсутності достатнього рівня зрілості громадянського суспільства [375]. У той же час, на думку дослідника Є. Жеребецького, навіть такі спроби посилити владу Кремля у контексті відносин із регіональними лідерами не змогли би допомогти у збереженні єдності РФ, якій аналітик прогнозував розпад на декілька десятків менших фрагментів із наступною повною втратою суверенітету [353, с. 71].

Тому, з одного боку, перші путінські ініціативи сприймалися в Україні як спроби початку централізації владного апарату, однак з іншого – як можливі загрози для російської державності та територіальної цілісності.

Різні оцінки в Україні лунали й щодо політики Кремля стосовно олігархів. З одного боку, газети центристського спрямування засуджували гоніння В. Путіним олігархічних структур, які володіли телевізійними гігантами, вважаючи, що ця політика спрямована на відновлення у Росії характерної для радянського часу державної монополії на телебаченні, а отже – обмеження свободи слова та права на незалежне від Кремля висловлення думок, у т. ч. й альтернативних, що різко суперечило принципам ліберальної демократії [781]. Арешт же М. Ходорковського у газеті “День” оцінили як пресинг російських правоохоронних органів на бізнесові кола, спровокований із кількох причин: намаганням остаточно “рівновіддалити” “неслухняного” олігарха; прихованими війнами в оточенні російського президента; наступом держави на капітал із метою його цілковитого підпорядкування попри принципи ринкової економіки; бажанням здійснити показовий для інших удар по олігарху, який продовжував втручатись у політику [368].

Кореспонденти “ФіК” ухилялись від якихось однозначних оцінок, просто подаючи своїм читачам різні точки зору політологів, експертів-аналітиків, самих учасників конфлікту [37; 42; 46; 450; 452; 469]. Водночас у газеті підкреслювали, що “рівновіддалення” стосувалось не всіх олігархів, а

лише тих, хто відверто демонстрував опозиційні до Кремля погляди. Так, у виданні звертали увагу на те, що, у той час, коли М. Ходорковський потрапив в опалу до Кремля, лояльний до влади Р. Абрамович не лише залишився на посаді губернатора Чукотки (на якій перебував із грудня 2000 р.), але й надалі успішно вів бізнес та навіть, купивши 94 % акцій за майже 180 млн. доларів, став власником футбольного клубу “Челсі” [289; 465; 467].

У “ВЗ” також здебільшого лише наводили цитати і коментарі головних дійових осіб судових протистоянь та констатували події, не надаючи їм якихось оцінок [645]. Тільки деякі статті містили аналітику політики російської влади стосовно олігархів, яка трактувалась у них як проміжна ціль Кремля для перетворення Росії з президентсько-парламентської республіки на де-факто президентську [64]. Зокрема, у арешті М. Ходорковського журналісти видання вбачали не стільки бажання правоохоронних органів досягти істини у розслідуванні злочинів “дикої” приватизації 1990-х рр., як спробу Кремля оволодіти нафтовою сферою, усунути із політики небезпечного для себе олігарха, який фінансував опозиційні до влади партії та мас-медіа, та, остаточно знищивши у такий спосіб бізнес-еліти, які сформувались у 1990-х рр., заповнити їхню нішу вихідцями із пропрезидентської команди [336]. Схожої думки дотримувались у “Експресі”, де відкриття судових справ проти згаданих олігархів назвали зміною “політичного та економічного курсу Росії у напрямку до усунення “незручних” персон та експропріації матеріальних цінностей” [29, с. 90; 862].

Натомість В. Портников у своїх авторських колонках на сторінках “ДТ” та щоденникових примітках наголошував, що він, не будучи прихильником політики російського президента, водночас не ідеалізував й олігархів, які, мовляв, стали жертвами не стільки Кремля, як власної системи, яку вони ж збудували у 1990-х рр. та допустили до розвитку у 2000-х рр. Журналіст зауважив, що і до конфлікту із Кремлем на телеканалах ГРТ та НТВ, які

належали Б. Березовському та В. Гусінському відповідно, про свободу слова не йшлося, і на російській телевізії вже у 1990-х рр. панувала пропаганда, вигідна у той чи інший момент цим медіа-гігантам [720, с. 71; 723].

Не виправдовував Віталій Едуардович й М. Ходорковського: загалом засуджуючи наступ державного сектору в економіку, аналітик наголошував й на сумнівному походженні капіталів нафтового магната, який пройшов шлях від комсомольського підприємця кінця 1980-х рр. до банкіра, а потім – і до власника нафтової компанії 1990-х – початку 2000-х рр. Коментуючи арешт Михайла Борисовича, В. Портников зауважував, що це наслідок бажання В. Путіна та його найближчого оточення, яке переїхало разом з ним із Санкт-Петербурга, безпосередньо контролювати фінансові потоки, аби нарешті отримати реальну владу та політичний вплив у Росії та остаточно вийти з-під впливу представників старої “Сім’ї” Б. Єльцина, до якої у т. ч., на думку Кремля, належав й заарештований олігарх [720, с. 574; 727].

Специфічно висвітлено політику В. Путіна стосовно олігархів у тижневику “2000”. З одного боку, становище економіки у роки президентства В. Путіна журналісти видання назвали “капіталізмом зі сталінським обличчям”, але з іншого наголошувалось на тому, що хоч “справа ЮКОСу” дещо і вплинула на інвестиційний клімат у Росії та зруйнувала довіру багатьох бізнесменів до Кремля всередині Росії та за її межами, все одно кількість інвестицій в російську економіку постійно збільшувалась, а арешт М. Ходорковського вважали справедливим покаранням та сигналом для інших великих бізнесменів, які до цього не сплачували податків [372].

Подібно дивились на це питання і журналісти “КпУ”, для яких арешт, наприклад, М. Ходорковського був закономірним покаранням за “збитки у мільярд доларів”, які нібито менеджери “ЮКОСу” нанесли державі внаслідок несплати податків через використання офшорних фірм та схем, а сам голова компанії, Михайло Борисович, який розпочав переговори про

продаж значної частини пакету акцій “ЮКОСу” американським компаніям, почав становити загрозу і “національним інтересам Росії” [17; 1034].

“УП” ж розглядала відносини Кремля і олігархів у ширшому контексті протистояння між трьома групами, які, мовляв, викристалізувались у середовищі російської політики до середини 2000-х рр.: представниками ще ельцинської еліти (у т. ч. й олігархи 1990-х); навколопутінською елітою, яка стрімко пробивала собі шлях на владний Олімп; класичною російською бюрократичною елітою, на кшталт Ю. Лужкова, яка вміло лавірувала між двома попередніми групами заради своїх, насамперед, фінансових інтересів [638].

Загалом, якщо для одних сегментів в Україні переслідування Кремлем опозиційних олігархів було черговим свідченням посягання на демократичні принципи та правила вільного ринку, то для інших – справедливим, хоч і лише частковим, покаранням тих, хто у 1990-х рр. заробив великі статки внаслідок т. зв. “дикої приватизації”.

Неоднозначні відгуки серед українського соціуму знайшла й політика масштабної ротації кадрів російської владної верхівки. Вже до 2003 р. близько 70 % усіх чиновників у Кремлі були призначені особисто Володимиром Володимировичем. Поступово, замість представників т. зв. “Сім’ї” Єльцина, в оточенні другого президента Росії з’являлись нові обличчя, які склали нову “Сім’ю” – уже В. Путіна. Фактично процес формування “команди Путіна” розпочався зі звільнення Тетяни Дяченко, доньки Бориса Єльцина, із посади радника президента РФ [456; 773], а завершився відставкою голови президентської адміністрації Олександра Волошина у жовтні 2003 р., який покинув свою посаду на знак протесту проти арешту М. Ходорковського [454; 706].

Якщо першу подію українські газети оцінили лише як “звичайну картину підбору персоналу” [430], то останню охрестили “закінченням цілої епохи в політичному житті Росії”, адже О. Волошин займав свою посаду ще із березня 1999 р., і був по суті останнім впливовим державним чиновником

із команди Б. Єльцина, а, отже, із його відходом із політики, як писав кореспондент “ФіК”: “Володимир Путін завершив процес формування свого найближчого оточення із потрібних та вірних йому людей – в основному “пітерців” і колишніх “силовиків”” [453]. Прикметно, що місце О. Волошина зайняв Дмитро Медведєв – як і В. Путін вихідець зі Санкт-Петербурга та випускник юридичного факультету Ленінградського державного університету, із яким другий президент Росії був знайомий ще із початку 1990-х рр., із часів роботи у мерії Санкт-Петербурга, коли її очолював Анатолій Собчак [514].

Такий специфічний критерій відбору кадрів зустрів іронічний відгук у “ДТ”, де один із авторів писав про чергову спробу т. зв. “петербурзького реваншу”, в результаті якого політична еліта російської “північної столиці” (Санкт-Петербурга) – “пітерський клан” – вкотре намагалась захопити владу у Москві – вчетверте, після трьох невдалих спроб попередників: “зінов’євців” – групи першого радянського очільника Ленінграду Григорія Зінов’єва; “ждановців” – групи Андрія Жданова – голови Верховної Ради РРФСР у 1938–1947 рр. та члена Військової ради Ленінградського військового округу, який був одним із очільників оборони Ленінграда в роки Другої світової війни; “чубайсівців” – групи Анатолія Чубайса, відомого російського фінансового управлінця 1990-х – 2000 рр., який розпочинав свою кар’єру викладача та фінансиста саме у Ленінграді. Мовляв, свого часу ці групи не змогли повністю “оволодіти” Москвою, а значить – Росією, і нову спробу здійснювала нова група “пітерських” – “путінців” [728].

Журналісти ж “Експресу” зауважували, що відставка О. Волошина продемонструвала остаточну поразку “партії Єльцина” у команді В. Путіна, і натомість посилення “партії яструбів” – колишніх офіцерів із КДБ та інших силових структур, під керівництвом яких історія Росії стала “непрогнозованою, незрозумілою та тривожною” [706].

У той же момент, у газеті “2000” завершення формування “сім’ї” Путіна пов’язували із призначенням на посаду прем’єр-міністра Росії Михайла

Фрадкова, який змінив попередника М. Касьянова, що займав цей пост ще із 2000 р. і вважався людиною із кіл, наближених до Б. Єльцина. В результаті, на думку журналістів, до найближчого оточення Володимира Володимировича потрапили п'ятеро людей: новоспечений прем'єр М. Фрадков, глава президентської Адміністрації Д. Медведєв, тодішній міністр оборони С. Іванов, заступник глави Адміністрації Президента РФ І. Сечін та колишній міністр внутрішніх справ Росії, очільник Державної Думи у 2003–2011 рр. та партії “Єдина Росія” Б. Гризлов [595].

Загалом, наскільки в українському медійному та експертному середовищах відрізнялись підходи в оцінках процесу становлення режиму В. Путіна в Росії, настільки ж відмінними були й бачення політичної системи, яка склалась у Росії протягом його перших двох президентських каденцій.

Різні оцінки характерні для правого, правоцентричного та ліберального інформаційного табору. У періодичних виданнях націоналістичного спрямування, зокрема в “Орієнтирах” Соціал-Національної партії України, Росію традиційно описували як споконвічного ворога, де будь-яка влада, у тому числі й у 2000-х рр., містила у собі “золотоординську спадщину московства”, яка виражалась у “тоталітарності устрою, автократичності неподільної влади [...] як рівно ж терористична техніка організації цієї влади”, і з цих позицій оцінювалось й президентство В. Путіна [765]. А призначення В. Черномірдіна Надзвичайним та Повноважним послом РФ в Україні навіть без отриманого від України дозволу (агредману) не лише згаданий націоналістичний журнал протрактував як “призначення російського генерал-губернатора” в Україну, характерне для часів Російської імперії, але й ліберальне “ДТ” [615; 837].

До того ж, у ліберальних колах української громадськості стало очевидним, що за 2000–2004 рр. позиції Кремля у Росії значно посилились, а президентська влада В. Путіна стала практично безальтернативною. В результаті, на думку кореспондентів “УП”, президентські вибори 2004 р.

стали “найнуднішою виборчою кампанією”, під час якої єдиною інтригою залишалось питання, чи складе явка виборців понад 50 %, з чим, зрештою, впоралися [775].

Схожі думки були і на сторінках газети “День”, кореспонденти якої відзначали обмеження демократії в Росії, повернення “твердої руки”, декларативність заяв Кремля про збереження Росією орієнтирів на Захід та перемогу серед владної еліти групи прихильників “шовіністичної, імперської ідеї” [34]. Для більшості респондентів, які давали свої інтерв’ю для цієї газети, результати виборів російського президента не були несподіванкою, адже, на їхню думку, за допомогою політтехнологів за 2000–2004 рр. у РФ було створено образ грізного та справедливого “ідеального правителя”, який впевнено закріпився у колективній свідомості росіян [935]. На думку Андрія Садового, теперішнього міського голови Львова, а у 2004 р. – директора Інституту розвитку міста, вибори 2004 р. продемонстрували, що росіяни обрали собі “царя”, до якого ментально завжди прагнули, однак і не виключав, що В. Путіну могло би вдатись зробити Росію сильною та незалежною державою, з чого необхідно було би скористатись й Україні [34]. У той же час, В. Ющенко, у 2002–2004 рр. – лідер демократичної антикучмівської опозиції, також відгукнувся на політичний курс В. Путіна, зауважуючи що “прагматизм, послідовність, передбачуваність російської політики перетворили Російську Федерацію у фактор стабільності для світового співтовариства і її сусідів” [1058].

У центристській газеті “ДТ” кореспонденти узагальнили, що на кінець 2003 р. у всьому інформаційному полі пострадянського простору, у т. ч. й в Україні, викристалізувалось дві, гранично крайні, концепції візій політичної системи у Росії 2000–2004 рр., хоча зрозуміло, що такий аналіз змісту інформаційних матеріалів є дуже узагальненим і ігнорує компромісні думки. Згідно із першою, стало традиційним зображувати В. Путіна як рятівника Росії, який “переродився зі соратника Собчака та “наступника” Єльцина, відновив вертикаль влади, врятував країну від розпаду та змусив зважати на

неї основних міжнародних “гравців” [654; 775]. Згідно із другою концепцією, В. Путін – всього лиш “хитрий винахід політтехнологів”, який мав на меті “збереження результатів єльцинської приватизації та консервації олігархічного капіталізму” та інтеграцію Росії в глобалізаційні структури, які працюють услід за американськими зразками [654].

У лівоцентричному тижневику “2000” В. Путін хоч і зображений як політик, який зумів стабілізувати політичну та економічну ситуацію в Росії, подолати хаос 1990-х рр., за що і отримав значну підтримку на президентських виборах у 2004 р., не використовуючи, мовляв, при цьому адміністративного ресурсу, однак цей виклад матеріалу не містив надмірного пафосу стосовно російського президента [551]. Навіть у тій статті тижневика, де Володимира Володимировича зразка середини 2000-х рр. порівнювали із французьким королем Людовіком XIV, оскільки, мовляв, російський президент, як свого часу й “король-сонце”, “замінив роялістську олігархію володарів дум і грошей роялістською вертикаллю бюрократії”, В. Путіна не ідеалізували, називаючи лише відносним добром порівняно із загрозою “червоного фашизму” чи “транснаціонального капіталізму” [598].

Та й навіть у традиційно проросійській газеті “РВ” – пресовому органі “Російського культурного центру” у Львові, хоч прихильно і відгукнувались на кремлівську політику “одержавлення” економіки (особливо після справи “ЮКОСу”), однак у той же час стверджували, що, за наявності “хороших потенційних можливостей”, В. Путін так і не зміг у 2000-х рр. досягти економічного прориву не в останню чергу через призначення на важливі посади некомпетентних людей [891].

Думки щодо цієї проблеми різнились і серед аналітиків. Політолог А. Наумов відзначав, що попри заяви російської влади про лібералізацію економіки, формування громадянського суспільства та створення умов для діяльності політичної опозиції, насправді відбувалась розбудова авторитарно-бюрократичного режиму із формуванням “суперпрезидентської форми правління”, за якої уся реальна державна влада перебувала в руках

глави держави, владна вертикаль була строго регламентована, суверенітет російських регіонів – суттєво зменшений, а російська демократія перетворилась із ліберальної на “керовану”. Притому, як зауважував дослідник, ці процеси відбувались без жодних змін до Конституції РФ, тобто Росія надалі формально залишалась напівпрезидентською республікою [631, с. 15].

“Крах демократії” у Росії вбачав й шеф-редактор журналу “Політична думка” та експерт Центру “Соціовимір” В. Полохало, який запевняв, що у РФ у 2000 р. розпочалось перманентне сповзання до авторитаризму на чолі зі “всесильним” президентом та “кишеньковим” парламентом, що особливо проявилось у результатах виборів до Державної Думи РФ 2003 р., згідно із якими до російського парламенту вперше за пострадянську історію не потрапила жодна ліберальна політсила [711].

Водночас публіцист В. Белоцерковський стверджував, що придушення демократії в Росії було закономірним результатом як несумісності російського світогляду зі західними цінностями, відсутності на її теренах демократичних традицій, так і нерозуміння пересічними росіянами сутності демократичної ідеї [77].

Головний редактор часопису “І” Т. Возняк зазначав, що сама російська політична, культурна та суспільна ментальність за своєю природою не мала жодного демократичного потенціалу і завжди прагнула відповідати на внутрішні та зовнішні виклики відповідно до імперського світогляду, про що начебто засвідчила й масова підтримка пересічними росіянами реставрації В. Путіним імперсько-реваншистського дискурсу, що був значно зручнішим та звичнішим для них, та й “ігри в імперські сентименти” навіть з боку нібито демократичного крила російського політикуму, яке продукувало ідеї на кшталт “ліберальної імперії” авторства А. Чубайса [191]. Такі ж думки підтримували й економіст В. Красільщиков, і філософ-культуролог І. Лосєв, соціолог із Центру Разумкова М. Міщенко, В. Новік, які писали розвідки із цієї тематики у цьому ж журналі [407, с. 197–198; 507; 553; 608].

Ще більше такі думки розвинув відомий український аналітик, перший очільник Ради національної безпеки і оборони, а тепер – директор Національного інституту стратегічних досліджень (НІСД) В. Горбулін, який зауважував, що паралельно із консолідацією політичного режиму на чолі із В. Путіним поступово відновлювались позиції РФ і на зовнішній арені, особливо відстоювання нею власних стратегічних інтересів в Європі, Азії та на пострадянському просторі, які із розпадом СРСР вона частково втратила. Притому робила вона це у контексті розгортання т. зв. “Четвертої світової війни” – домінуючого, згідно із переконаннями В. Горбуліна, військово-політичного компоненту сучасного світу, характерними рисами якого стали дедалі більший пріоритет ресурсів над значенням контролю географічних територій, розгортання інформаційної кампанії та протистояння у кіберпросторі [251, с. 24–28]. Загалом, ці фактори, доповнені реконструкцією імперської ідентичності в РФ, відродженням тамтешніх великодержавних амбіцій, проявами ревізіонізму та логіки агресивного реалізму в російській зовнішньополітичній доктрині, на думку як самого очільника НІСД, так і його підопічних, сприяли зародженню в сучасній геополітиці явища гібридної війни, спровокованого, насамперед, діями Росії, яка, “поєднуючи мілітарні, квазімілітарні, дипломатичні, інформаційні, економічні засоби, не гребуючи ядерним шантажем, послідовно намагається досягти в Україні та в інших точках світу власних, не вповні зрозумілих міжнародній спільноті політичних цілей” [842, с. 15, 125–148, 175–204].

У підсумку, чимало аналітиків вважало, що у РФ зразка 2000-х рр. відбувалось формування нової політичної системи, яку в часописі “Універсум” охарактеризували як будівництво “неокадебістської держави”, у якій уся політична влада опинилась в руках вихідців із органів державної безпеки СРСР, які у 1990-х рр. на певний час опинились на маргінесі суспільних процесів, проте із появою у кремлівських кабінетах В. Путіна почали відігравати провідну роль у великій політиці сучасної Росії [92]. Прикметним у цьому контексті є і те, що навіть у шкільному підручнику зі

всесвітньої історії співавторства Ю. Буракова, Г. Кипаренка та С. Мовчана путінську каденцію в Кремлі назвали посиленням “авторитарного внутрішньополітичного курсу президента” [27, с. 224; 98, с. 173–174]. Натомість В. Портников відзначав абсолютну відсутність будь-яких змін у Росії в роки президентства В. Путіна, іронічно пишучи, що у цей час відбувалась хіба що “класична боротьба за власність” [732].

Водночас вже на самому початку президентства В. Путіна почали зображувати й карикатуристи, як-от на одній із карикатур у газеті “ДТ”, де він постав в образі імператора, який стоїть однією ногою на танку (алюзія на бойові дії у Чечні), що везе його на першому місці до фінішу змагань (символ виборчих перегонів), а за допомогою шаблі, яка розташована правій руці, він перерубує стрічку на кінцевій точці гонки (символ впевненої перемоги на президентських виборах) (Додаток А, Рис. 1). Поширювались й карикатури із зображенням В. Путіна, який осідлав ведмедя (традиційний карикатурний символ Росії як великої за параметрами, непередбачуваної та почасти агресивної держави, що уподібнювало її із цією твариною) та впевнено скеровував його у необхідному та вигідному для себе напрямку, паралельно чи то граючи на балалайці (російському народному інструменті – символу російської культури та загалом народу, який потрапив до рук В. Путіна) (Додаток А, Рис. 2), чи в образі Діда Мороза із мішком через плече із написом “Пандора” (алюзія до “схриньки Пандори” – символу того, що В. Путін ніс щось невідоме, що могло принести у т. ч. і лихо як для самої Росії, так і для її міжнародних партнерів) (Додаток А, Рис. 3).

Тим часом, згідно із соціологічними опитуваннями 2000–2008 рр. Інституту соціології НАН України за участі Фонду “Демократичні ініціативи” та фірми “Соціс” українці традиційно ставили російському керівництву вищі оцінки, аніж керівництву України. Так, за вибірки у 1800 осіб зі всього населення України старшого 18 років, якщо у 2001 р. Л. Кучма отримав найнижчу оцінку (1 бал) від 25,4 % опитаних, а найвищу (10 балів) – всього лиш від 1,5 % (середній бал – 3.4), то В. Путін отримав за

аналогічними показниками 3,2 % та 13,2 % відповідно (середній бал – 6.4), а у 2004 р. відрив ще збільшився: Л. Кучма отримав “одиницю” від 27,7 % опитаних та “десятку” від 1,5 % респондентів (середній бал – 3.2), а російський президент – 2,9 % та 18,8 % відповідно (середній бал – 6.8) [284, с. 22; 968, с. 14]. Подібні тенденції спостерігались і у 2008 р.: у той час, як тодішній український президент В. Ющенко отримав “одиницю” аж від 21,9 % українських респондентів, а “десятку” – лише 1,9 % (середній бал – 3.8), то Володимир Володимирович – 3,1 % та 26,8 % відповідно (середній бал – 7.3) [966, с. 491–492].

Такі результати, на думку українського соціолога Євгена Головахи, пояснювались тим, що в Україні як й у Росії на середину 2000-х рр. серед населення залишалась дуже потужною ностальгія за радянським минулим, а російський президент, який почав проводити політику “самої радянської одноманітності, однастайності та порядку” при одночасній “зневазі інтересів окремої людини заради такої собі загальної ідеї величі та відродження країни, нації, народу” найбільше відповідав таким ностальгічним установам пострадянського суспільства [935]. Тим паче, що вже із перших днів В. Путін продемонстрував себе людиною радянського зразка, підтримавши навіть ідею затвердження музики гімну СРСР як музики гімну Російської Федерації [41].

Таким чином, серед української громадськості у 2000–2008 рр. лунали неоднозначні оцінки російської політичної системи, яка почала формуватися у перші роки після відходу “сім’ї” Б. Єльцина із великої політики. Втім, майже для всіх ставало очевидним, що у Росії відбувається “стабілізація” усіх сфер розвитку держави, однак для одних ця стабільність була ознакою покращення добробуту населення, а для інших – передвісником обмеження демократії у Російській Федерації та її агресивної поведінки на світовій геополітичній арені.

2.2. Політичні трансформації у РФ 2008–2012 рр.

Подібно як в Україні напередодні президентських виборів 2004 р. аж до завершення подачі документів кандидатів на посаду президента до ЦВК України інтригою залишалось питання про участь на них діючого на той момент глави держави Л. Кучми, що означало би його балотування на третю поспіль президентську каденцію, у Росії протягом 2006–2007 рр. дедалі гучнішою ставала дискусія про те, чи не висуватиме Володимир Путін втретє своєї кандидатури на виборах президента РФ 2008 р., порушивши, таким чином, російську Конституцію, яка забороняла займати президентське крісло більше двох термінів поспіль. Водночас у публічному просторі України активно обговорювали й можливих наступників Володимира Володимировича, які могли би його замінити у Кремлі після 2008 р.

Із найімовірніших спадкоємців В. Путіна українські журналісти називали соратників очільника Кремля, яких він ще знав із “пітерського” періоду: Дмитра Медведєва – колишнього керівника адміністрації президента Росії, який у 2007 р. був першим заступником російського прем’єр-міністра (в уряді М. Фрадкова, а згодом – і В. Зубкова), і при цьому очолював раду директорів “Газпрому” та Сергія Іванова – силовика, у радянський час – співробітника КДБ, а у 1990-х рр. – ФСБ, який у час президенства В. Путіна встиг попрацювати і міністром оборони РФ, і заступником Голови Уряду РФ – міністром оборони РФ, й очолити Військово-промислову комісію при Уряді РФ, а 15 лютого 2007 р. його призначили першим заступником Голови Уряду Російської Федерації [226].

В регіональній газеті “Відомості” (Луцьк) відзначали, що якщо Д. Медведєв був одним із небагатьох соратників В. Путіна, які не працювали у силових структурах, та перебував на керівних посадах в “Газпромі”, а отже, мав би бути лояльно налаштованим до вільного розвитку бізнесу та уособлювати образ ліберальної модернізації Росії (представник групи т. зв. “голубів” чи “західників”), то С. Іванов, опираючись на свій досвід роботи у відповідних силових інституціях, був прихильником політики

“сильної руки” та агресивної реваншистської зовнішньої політики РФ (група т. зв. “яструбів”) [777; 779; 790]. У той же момент, українські ЗМІ припускали і можливість тандему Д. Медведєва та С. Іванова після виборів президента 2008 р., за результатами яких вони самі визначили б хто стане президентом, а хто – прем’єр-міністром РФ [226].

Разом з цим, ніхто не відкидав і інші кандидатури на посаду майбутнього президента: спікера Держдуми Бориса Гризлова, тодішнього прем’єр-міністра Віктора Зубкова, главу президентської адміністрації І. Сечіна, міністра природних ресурсів Ю. Трутнєва та заступника прем’єра – керівника апарату уряду РФ С. Нарішкіна, якого українська преса взагалі назвала “сірим кардиналом” російської політики [394]. Притому аналітики припускали ймовірність, що своїм наступником В. Путін міг назначити невідому загалу персону із т. зв. “другого ешелону”, яку було би значно легше контролювати та утримувати у вигідних для себе рамках [327; 712].

У той же час, чимало українських пресових видань вважали цілком реальною можливість того, що В. Путін залишиться президентом і протягом третього терміну поспіль, зважаючи на власний високий персональний рейтинг, впевнену перемогу пропрезидентської “Єдиної Росії”, яка в результаті парламентських виборів від 2 грудня 2007 р. отримала у стінах російської Держдуми конституційну більшість (315 мандатів) та фактичне підпорядкування Кремлю інших політичних сил, які пройшли до нижньої палати парламенту Росії (КПРФ, ЛДПР, “Справедливої Росії”) [319; 384; 445; 464; 620; 653; 810; 815; 859; 954; 1039; 1041]. У проросійській консервативній газеті російської громади Львова “РВ” В. Путіну навіть дорікали його публічним заявам про те, що він не планує йти на третій президентський термін, стверджуючи, що якщо той таки покине Кремль, то росіяни розцінять це як “втечу, обман, віроломство політика, якому народ доручив свою долю” [955].

Розв’язка цього питання настала 10 грудня 2007 р., коли лідери чотирьох політичних партій (двох парламентських, і двох

позапарламентських): Б. Гризлов (“Єдина Росія”), С. Миронов (“Справедлива Росія”), В. Плотніков (“Аграрна партія Росії”) і М. Барщевський (“Громадянська сила”) запропонували В. Путіну висунути на президентських виборах у березні 2008 р. кандидатуру Дмитра Медведєва, на що останній відгукнувся позитивно, що, де-факто, означало призначення ним свого наступника у Кремлі, який незабаром й переміг на виборах президента РФ [104; 424, с. 204; 591; 629; 665, с. 26; 787, с. 277].

Із початком президентства Д. Медведєва у Росії тамтешні внутрішньополітичні процеси почали відзначатись значно суперечливішим характером, аніж це було за його попередника В. Путіна. Якщо від останнього, колишнього силовика, й не очікували навіть згадок про лібералізацію політичної системи Росії, то на Дмитра Анатолійовича – вихідця із професорської родини, людини нового покоління, впевненого користувача новітніх технологій (на відміну від В. Путіна), та, здавалось би, прихильника західних цінностей, – як ліберальна інтелігенція, так і представники середнього класу, що встиг сформуватись в умовах світового економічного зростання 2000–2008 р., покладали надії зі старту модернізаційних трансформацій, про які говорив і сам новий російський глава, вважаючи їх “питанням виживання” Росії як держави, і навіть періодично критикуючи недоліки системи, побудованої В. Путіним.

Грудневі події 2007 р., як і вибір саме персони Д. Медведєва та його кроки на посаді російського президента, зайняли значну частину уваги як політиків, так і журналістів та експертного середовища в Україні.

В. Ющенко у своєму привітанні Д. Медведєву з нагоди його перемоги на виборах президента РФ висловив упевненість у продовженні “динамічного розвитку та зміцнення добросусідських відносин” та висловив готовність продовжити особисті та робочі контакти із метою подальшого поглиблення співпраці між державами “на основі довіри, взаєморозуміння та прагматизму”. Своєю чергою Ю. Тимошенко в урядовій телеграмі, надісланій Д. Медведєву з нагоди його інавгурації, висловила переконання,

що час президентства Дмитра Анатолійовича забезпечить у Росії “наступність влади та незмінність курсу країни, який підтверджений реальними досягненнями та слугує інтересам росіян” та сприятиме подальшому зміцненню “дружніх стосунків між Росією та Україною”, зокрема і у “газовому питанні”. Із метою “подальшої активізації та поглиблення двосторонніх українсько-російських відносин” із кількадечним візитом до Москви на початку квітня 2008 р. відправився і спікер парламенту А. Яценюк, під час якого серед іншого передбачалась зустріч і з новообраним російським президентом Д. Медведєвим [236; 305; 360; 753; 919; 1057].

У такому контексті недивним є те, що парламентські фракції БЮТ та НУ–НС, які після виборів до ВРУ 2007 р. сформували у її залі правлячу коаліцію, до початку серпня 2008 р. (часу розгортання військових дій у Грузії) дотримувались позицій, близьких до тих, які сповідувало українське державне керівництво (налаштованість на рівноправну, прагматичну співпрацю з новим керівництвом РФ) [1017].

Водночас представники ПР були ще лояльніше налаштованими до нового російського президента. До прикладу, якщо Н. Шуфріч вважав Д. Медведєва “послідовним, врівноваженим та справедливим керівником”, а тому переконував, що Україні необхідно “налаштуватися на дружні відносини”, то лідер цієї політсили В. Янукович взагалі був безпосередньо присутнім на з’їзді “Єдиної Росії” (як очільник української партії-партнера “єдиноросів”), під час якого Дмитра Анатолійовича офіційно висунули кандидатом на президентське крісло, і мав можливість привітати його особисто [473; 1066].

Своєрідно президентську “рокіровку” в Росії сприйняли у КПУ. З одного боку, відстоюючи проросійські позиції, вони досить прихильно відгукувались про персону В. Путіна, однак призначення ним наступника трактували у категоріях діяльності “злочинної олігархічної влади в Росії” [776].

У той же момент, лідер позапарламентської станом на кінець 2007 р. націоналістичної ВО “Свободи” О. Тягнибок розглядав початок президентства Д. Медведєва лише як появу чергового “царя-батюшки”, що “зазіхає на Україну, бажаючи її захопити” [1028].

Широким діапазоном поглядів на цю проблему характеризувались й пресові видання. До прикладу, у націоналістичних газетах, на кшталт “Нації і держави” та “Шляху перемоги”, висунення політичною верхівкою Д. Медведєва у президенти називали дотриманням недемократичної “візантійсько-ординської” практики призначення державним керівництвом, а не обранням усім народом, російського президента [656; 810].

Журналісти “ВЗ” назвали Д. Медведєва “зіц-президентом”, політична доля якого, як і широта майбутніх повноважень на посаді очільника держави та рівень особистої залежності від В. Путіна, були не до кінця визначеними та зрозумілими [338; 953]. Більше того, кореспонденти були переконані, що Дмитро Анатолійович виконуватиме лише роль “технічного президента”, дотримуватиметься путінського політичного курсу, а якщо йому і вдасться стати більш-менш самостійним у політиці – то лише після кількох місяців президентства, а то – і після першої каденції у Кремлі [349; 394]. Тому навіть після перемоги Д. Медведєва у березні 2008 р. на виборах, на яких він набрав аж 70,23 % голосів, у газеті говорили, що відбулась лише “зміна сорочок”, яка не передбачала жодних радикальних змін у внутрішній та зовнішній політиці РФ нового глави РФ [667; 917]. Роздумуючи ж над тим, чому, вибираючи з-поміж інших кандидатів у наступники, В. Путін зробив ставку саме на Д. Медведєва, публіцисти видання стверджували, що це було зумовлено небажанням Володимира Володимировича “йти на повідку” силового крила на чолі із С. Івановим, які виступали за ізоляцію Росії від Заходу, не вигідну російській державній та бізнесовій еліті, тісно пов’язаній із західною економікою через безпосередні контакти, інвестиції у проекти та рахунки у банках [269].

“Оптимальним спадкоємцем на той випадок, якщо Володимир Путін захоче повернутися на президентську посаду” оцінили Дмитра Анатолійовича у виданні “Експрес”, де також відзначили, що саме Д. Медведев був найвірнішою для Володимира Володимировича особою зі всіх можливих кандидатів, адже протягом багатьох років фактично виконував роль його особистого юриста, а, отже, наймовірніше, поступився би своєму “наставнику” президентським кріслом у разі потреби [601]. Водночас у газеті припускали і можливість медведевського “антипутінського бунту” у тому разі, якщо би наступник В. Путіна, спокусившись владними повноваженнями, зміг би швидко об’єднати навколо себе політичні та бізнесові кола, зацікавлені у демократичній та ліберальній трансформації російської владної системи, хоча у істинності намірів Д. Медведева із таких перетворень, як і у його спроможності стати самостійною фігурою на російській суспільно-політичній шахівниці, кореспонденти “Експресу” сумнівались [425].

У той же час, за переконанням журналіста видання В. Михалика, дуалізм влади, який розпочав формуватись у РФ у 2008 р., за якого владні повноваження реально відтепер розподілялись між президентом та прем’єр-міністром, а не зосереджувалась в одних руках, як за президентства В. Путіна, міг серйозно її похитнути, створити два керівні центри і призвести до серйозного протистояння серед різних угруповань державної верхівки [258; 600].

Цікаві візії щодо вибору президентським наступником Д. Медведева та прогнозів його президентства на сторінках “ДТ” висловив В. Портников. Зокрема, згідно із його припущеннями, висунення кандидатури Дмитра Анатолійовича носило характер заздалегідь спланованої постановки, мета якої полягала у “телевізійній демонстрації процедури наступництва”, що була важливою з точки зору міжкланової боротьби всередині державної еліти, насамперед, між групами Дмитра Анатолійовича та С. Іванова, який був незадоволеним власним програшем у “гонці наступників” [740]. Разом з

цим, інший кореспондент видання О. Макаров передбачав, що лобі силовиків і за президентства Д. Медведєва надалі залишатиметься потужним, що нівелюватиме будь-які, навіть ілюзорні, спроби нового російського керівництва щодо реформування держави [569].

У газеті ж “День”, попри те, що на її сторінках ймовірно обрання президентом Дмитра Анатолійовича із його іміджем “молодого ліберала без чекістського минулого” характеризувалось як шанс для “реанімації російської демократії”, аналітики були впевненими, що жодних справжніх змін у внутрішній політиці Росії не відбудеться, і, зрештою, протягом всього президентського терміну Д. Медведєва джерелом його легітимності у Кремлі буде В. Путін, і саме останній займатиме нішу справжнього російського лідера, навіть не будучи президентом [712].

Досить скептично до перспектив Дмитра Анатолійовича були налаштовані й дописувачі “УТ”. У тижневику зауважили, що наявність механізму призначення главою держави свого наступника свідчило не про могутність російського лідера та його спроможність контролювати усі політичні процеси в РФ, а навпаки про її серйозну кризу і нездатність запропонувати інший спосіб передачі президентської влади, який би не ніс потенційної небезпеки для політичної та персональної долі попередників (у 2000 р. – Б. Єльцина, а у 2008 – В. Путіна) [381; 580]. Водночас і така конфігурація, за твердженням дописувачів журналу, не лише не забезпечувала стабільності владної ієрархії Росії, але й робила ще вірогіднішим розгортання відкритої боротьби “кремлівських кланів” [863].

Натомість кореспонденти Інтернет-порталу “УП” стверджували, що фактичне призначення Дмитра Анатолійовича наступним президентом РФ свідчило якраз про наявність сформованого консенсусу усіх політичних сил у Росії (від правих до лівих) та узгодження між ними продовження попереднього політичного курсу цієї держави. У той же час, аналітики “УП” припускали, що попри збереження серед владної верхівки РФ потужних позицій старої політичної команди В. Путіна, Д. Медведєв стане “гарним

сигналом демократичному суспільству та бізнесу”, а час його президентства характеризуватиметься будівництвом економіки Росії на принципах відкритості та прозорості, а у зовнішній політиці – конструктивними відносинами із країнами Заходу [941–942]. Такої ж думки дотримувались і у журналі “Контракти”, де, з-поміж іншого, прогнозували і можливе покращення українсько-російських відносин після 2008 р. у тому разі, якщо би Україна справно сплачувала борги за газ і відмовилась від вступу до НАТО [1024].

Журналісти пресових видань вищих органів державної влади (“ГУ”, “УК”) появу путінського наступника, а згодом – і його обрання президентом, зустріли стримано, не надаючи якихось однозначних оцінок особі нового господаря Кремля, висловлюючи лише прогнози, що із його приходом в Росії “стане більше свобод, лібералізму і демократії” [303; 418; 922–923; 925].

Дещо іншими були оцінки цих подій у т. зв. “жовтій” (“бульварній”) пресі та газетах лівоцентричного та лівого спрямування, що були чи латентно, а чи відверто проросійськими.

У газеті “ФіК” не приділили значної уваги аналізу передвиборчих та виборчих перипетій у Росії, лише фактологічно сповістивши читачів про висунення Кремлем Д. Медведєва на участь у президентській кампанії та про його перемогу навесні 2008 р. [451; 461].

Своєю чергою масове регіональне видання “Донбас” переїзд Д. Медведєва до Кремля назвало “президентською Perezмінкою-рокіровкою”, яка водночас виконала дві функції: вирішила питання успадкування влади у Росії та визначила для В. Путіна сферу занять (на посаді голови уряду) після завершення його другої каденції очільника РФ [415; 705; 749].

Кореспонденти “КпУ”, висуваючи припущення щодо того, чому В. Путін підтримав саме Д. Медведєва, допустили, що основною причиною цього, поруч із фактором вищезгаданої путінської довіри до колеги, був і

запит суспільства на пріоритет соціальних нацпроектів, якими Дмитро Анатолійович займався ще працюючи в уряді [224–225]. Притому дописувачі видання припускали незмінність “дорожньої карти” РФ, розпочатої В. Путіним [619].

У той же час, у газеті “Сегодня” путінську ставку на Д. Медведєва пов’язували із його бажанням зберегти повноцінний контроль над “силовим” сектором, що було би нереальним, якби країну очолив інший “силовик” С. Іванов, та передати ключі від президентського кабінету особі, яка би, як і сам В. Путін, походила ще із команди Б. Єльцина, а таким наприкінці 2000-х рр. в оточенні Володимира Володимировича залишався лише Дмитро Анатолійович [443; 993].

Разом з цим, аналітики газети зазначали, що попри наявне на Заході та серед ліберально налаштованої російської інтелігенції очікування від Д. Медведєва початку політики “привідкриття гайок”, “загвинчених” перед цим його попередником, новий глава Росії навряд розпочав би власний політичний курс, який би радикально відрізнявся від планів його “ментора” В. Путіна [444].

Натомість у тижневику “2000” навпаки стверджували, що поява у Росії тандему “Медведєв-Путін” означала поворот у російській політичній культурі на користь “європейського мислення”, що мав суб’єктивну причину – небажання Володимира Володимировича погіршувати відносини зі Заходом, який би сприйняв третю поспіль президентську каденцію В. Путіна як посягання на демократію, що вплинуло би і на якість міжнародного діалогу між сторонами [599]. Водночас президентство Д. Медведєва, який не володів путінською харизмою, на тлі міцних позицій “Єдиної Росії” у Державній Думі РФ, могло, на думку журналістів тижневика, зумовити посилення впливу саме парламенту на російську політику [431; 483].

Найсуперечливішими видаються матеріали “РВ”, у якому, з одного боку, перемогу Д. Медведєва на виборах президента РФ протрактували як продовження путінської політики “процвітання Росії”, однак, з іншого боку,

ліберальна риторика та стиль поведінки нового господаря Кремля сприймалися як початок ери “шкідливої епідемії лібералізму” [302; 766; 1038].

Різноманітністю відзначались думки щодо початку президентства Д. Медведєва, перспектив розвитку очолюваної ним політичної системи та майбутніх відносин між Росією та Україною і серед українських експертів-аналітиків.

На думку директора Інституту глобальних стратегій В. Карасьова, навіть будучи главою РФ, Дмитро Анатолійович виконуватиме роль такого собі “регента за продовження реальної, хоча й формалізованої, влади В. Путіна”, що означатиме і відсутність будь-яких суттєвих змін у внутрішній та зовнішній політиці Росії, у т. ч. і в україно-російських відносинах. Водночас політолог зазначав, що починаючи із 2008 р., РФ під керівництвом Д. Медведєва розгорне “масову економічну та ідеологічну експансію” в Україну та розпочне реалізацію проекту т. зв. “ліберальної імперії” – ресурсно-економічного розширення держави на сусідні країни, яке супроводжуватиметься створенням у них російських неурядових фондів та інститутів відповідного ідейно-політичного спрямування [1014].

Схожі тези також висловлював й політолог О. Гарань, який при цьому зазначав, що особливо жорсткою залишиться, як і за президентства В. Путіна, російська політика щодо України у сфері економічної співпраці, а суто ринкові питання часто використовуватимуться у політичній площині. Таких же позицій дотримувався і директор Української філії Інституту країн СНД В. Корнілов, який не очікував у російській державній політиці жодних коригувань після 2008 р., зокрема і щодо України, особливо допоки в останній керівні посади займатиме “помаранчева” команда [925].

Водночас В. Чалий (у 2007–2008 рр. – заступник генерального директора Центру Разумкова) запевняв, що президент Д. Медведєв міг би стати досить вигідною фігурою для України, адже, працюючи в президентській адміністрації В. Путіна, саме він протягом тривалого часу

курував український напрямок зовнішньої політики РФ, а значить – був ознайомлений зі всіма нюансами місцевої політичної культури, що мало би лише сприяти подальшим контактам Москви та Києва [589]. Разом з цим, експерт не відкидав і того варіанту, за якого Д. Медведєв міг бути й “перехідною” фігурою у Кремлі, яку би з часом замінили на іншого наступника, щоправда, такий сюжет В. Чалому видавався мало ймовірним, а, натомість, значно реальнішим – посилення та перетворення нового глави Росії на самостійного незалежного політика та “твердого керівника” [669].

У той же час, директор Європейського інституту інтеграції та розвитку Д. Видрін вбачав у президентстві Д. Медведєва феномен виникнення незвичної для російських реалій форми двовладдя, що могло призвести до серйозної кризи влади, особливо на тлі того, що значна кількість бюрократичного апарату надалі підтримувала В. Путіна, всіляко уникаючи курсу на лібералізацію економіки, зовнішньої політики та внутрішньої побудови Росії, запропонованого третім главою РФ. Попри це, на думку експерта, Дмитро Анатолійович таки зміг би провести певні демократичні реформи всередині країни, “пом’якшити” відносини із Україною та збільшити кількість спільних із Європою енергетичних проєктів [258].

Цікаву візію висловив директор Національного інституту проблем міжнародної безпеки А. Мішин, згідно із якою Д. Медведєв, скориставшись підтримкою представника “ліберального крила” у російській політиці О. Волошина (колишнього очільника адміністрації президента РФ у 1999–2003 рр.), зміг би “списати” із владної верхівки Володимира Володимировича, а, відтак – здійснити у Росії модернізацію відповідно до власного проєвропейського світогляду. Цікаво, що за такого розвитку подій, за припущенням експерта, відносини Москви із офіційним Києвом значно би покращились, і обидві держави рухалися би по курсу євроінтеграції [258].

Своєю чергою В. Портников стверджував, що механізм вибору національним авторитетом свого наступника, а згодом – і його перемога на виборах, попри майже повну відсутність серед суспільства про нього

інформації, були ознакою того, що у РФ політична система далека від демократичної. За переконанням аналітика, у по-справжньому ліберальному суспільстві типаж Дмитра Анатолійовича – людини без політичної біографії, без задатків до ведення дискусії та ораторського мистецтва, пересічного безініціативного “професійного урядовця”, готового сліпо виконувати накази начальства – навіть не потрапив би у велику політику, не кажучи про те, щоб стати президентом. При цьому експерт вважав, що і сам Д. Медведєв ніколи свідомо і не прагнув посісти президентське крісло, а висунув свою кандидатуру на виборах через прагнення дотримуватись усіх настанов свого “покровителя” [736, с. 104–108; 1097, с. 7–8, 12–13].

Щодо можливих сценаріїв подальшого політичного розвитку Росії у час президенства Дмитра Анатолійовича В. Портников прогнозував три ймовірних варіанти: функціонування “дуумвірату” “Медведєв-Путін”, за якого президенту залишались повноваження лише з розв’язання соціальних питань та представлення держави на міжнародній арені; деконструкція “дуумвірату” завдяки посиленню позицій Д. Медведєва, який, послабивши вплив на російську політику “силовиків” та самого В. Путіна та заручившись підтримкою ліберальної інтелігенції та Заходу, розпочав би відповідний курс розвитку РФ; усунення Д. Медведєва із президентського крісла та повернення В. Путіна до Кремля, яке супроводжувалось би курсом пожвавлення реваншистських тенденцій у Росії, її “мілітаризації” та конфронтації із західними державами, що погіршило би відносини із Україною [1097, с. 73–83].

Водночас цікаві результати дають дані моніторингу Інституту соціології НАН України. Прикметно, що саме із початком президенства Д. Медведєва українські оцінки діяльності російського очільника дещо змінились: якщо у 2008 р. В. Путіну як президенту найнижчу оцінку (1 бал) дали 3,1 % респондентів, а найвищу (10 балів) – 26,8 % опитаних, то в опитуванні 2010 р. Д. Медведєв отримав 4,4 % та 18,1 % відповідно, найбільше здобувши (17,3 %) посередню оцінку 5, а до 2012 р. його рейтинги лише

падали, що, вочевидь, свідчило і про несприйняття в Україні його зовнішньої політики щодо Грузії та України (“гаряча” війна на Закавказзі та “газова” у 2009 р. з Україною), і про його програш В. Путіну у персональних параметрах, зокрема через відсутність образу “сильної руки” у його внутрішній політиці [967, с. 539].

Разом з цим, своєрідно сприйняв появу у президентській кріслі Кремля Д. Медведєва сектор української креативної громадськості. Так, в анекдотах про Дмитра Анатолійовича, які з’явилися незабаром після його появи на владному Олімпі, іронічно підкреслювалась його ледь не цілковита залежність від В. Путіна: “Із досьє на майбутнього президента Росії: “Іванов Сергій Борисович, 1953 р. н., він же Медведєв Дмитро Анатолійович, 1965 р. н., він же Путін Володимир Володимирович, 1952 р. н...””; “Спілкування В. Путіна із країною: “До нас на гарячу лінію додзвонився Д. Медведєв. Він питає, чи може він, як Президент, мати свою гарячу лінію?”; “Наступним президентом Росії буде Путін. Але прізвище у нього буде Медведєв. – Це для конспірації? – Це для Конституції!”; “До російської Конституції внесли зміни: Президент Росії обирається на 4 роки попереднім президентом Росії” [7; 748].

У той же момент, Д. Медведєв став персонажем й політичних карикатур, що поширювались в українських ЗМІ. Прикметно, що його зображували якщо не лялькою в руках В. Путіна (символ повної покірності своєму “ментору”, виконання усіх його вказівок та команд) (Додаток Б, Рис. 4), чи “матрьюшкою”, всередині якої ховався справжній лідер В. Путін (образ прихованої під “західними атрибутами” Д. Медведєва політики, характерної для часу президентства Володимира Володимировича) (Додаток Б, Рис. 6), то особою, яка завжди зображувалась лише поруч із попередником, символізуючи правлячий тандем, у якому обоє політиків були тісно пов’язаними, а владні повноваження – розділеними між ними (Додаток Б, Рис. 5, 7).

Загалом, президентство Д. Медведєва у 2008–2012 рр. хоч і відзначилось певними спробами із модернізації державної системи РФ (підтримка “мозкових центрів” у РФ, конституційні доповнення, реорганізація Ради Федерації, спрощення порядку реєстрації політичних партій, антикорупційні заходи, реформа правоохоронних органів та військової сфери), що знайшло відгук навіть в українських підручниках зі всесвітньої історії, у яких, зокрема авторства Т. Ладиченко, епоха Д. Медведєва зображена як час “подальшого розвитку громадянських і економічних свобод” [28, с. 95; 526, с. 123], однак усі ці нововведення характеризувались половинчастістю, якщо не декларативністю, а остаточно сподівання на лібералізм третього президента РФ розвіялись 24 вересня 2011 р., коли під час щорічного партійного з’їзду “Єдиної Росії”, що відбувався за присутності 11 тис. делегатів, Д. Медведєв закликав з’їзд підтримати кандидатуру В. Путіна на президентських виборах 2012 р., натомість погодившись очолити партійний список “єдиноросів” та “зайнятись роботою в уряді” у разі успішних для партії результатів на парламентських виборах у грудні 2011 р. [277].

Творча частина українського суспільства оперативно сублімувала новини із Росії у політичний анекдот: “Діалог у 2023 р. між В. Путіним та Д. Медведєвим: “Слухай, – каже Путін. – Я знову заплутався. Хто з нас прем’єр, а хто президент?” – “Ти зараз, здається, президент, – каже Медведєв. – Тоді твоя черга йти за пивом”” [8]. Насправді ж завдяки такому сатиристичному висміюванню приверталась увага громадськості до небезпечних тенденцій у російській суспільно-політичній системі, у якій, згідно із визначенням журналіста “Експресу”, закладався механізм “вічного двигуна” збереження влади безпосередньо у руках В. Путіна та його оточення [601].

Події 24 вересня знайшли різну реакцію і серед українського медійного та експертного простору. Націоналістична газета “Нація і держава” назвала їх актом “політичного самогубства” та “публічного самоприниження”

Д. Медведєва як глави держави, яке “могло статися тільки в країні, реальна влада в якій належить спецслужбам” із характерними для них “терором, презирством до громадянина та його прав, репресіями інакодумаючих”, переконанням, що по-справжньому долю Росії вирішує не народ, а домовленість кількох осіб у вищих ешелонах влади та проектом з відновлення російської імперії, а відтак – і загрозою для державності України [49]. Такої ж думки дотримувались й в іншому виданні націоналістів “Шлях перемоги”, журналісти якого прогнозували, що починаючи із 2012 р. РФ намагатиметься встановити “царювання на усьому пострадянському просторі” та очолити “Велику Євразію” від Атлантики до Тихого океану [991].

У “ВЗ” запевняли, що повернення В. Путіна у президенти означило крах надій на демократичні зміни у Росії та подальшу консервацію “керованої демократії” у внутрішній політиці та значно жорсткішу за медведєвську політику на міжнародній арені, однак цей факт, за припущенням дописувачів газети, не зашкодив би відносинам між РФ та Заходом, який, насамперед, був зацікавлений у стабільності в Росії, яку В. Путін, хоч би ілюзорно, міг забезпечити [298; 342]. Проте і таку потенційну стабільність у газеті порівнювали із періодом політичної та економічної стагнації радянського періоду часів Л. Брежнєва, а саму політичну систему, що сформувалась станом на початок 2012 р., називали “новим сталінізмом”, натякаючи на одноосібний режим у РФ, нівеляцію ним громадянських прав та свобод та відновлення традиції престолонаслідування у новітній російській історії [778]. Оцінюючи ж результати президентства Д. Медведєва, у часописі відзначали практичну відсутність проведення структурних реформ та нездатність усунути від управління путінської команди, яка і змусила його покинути Кремль вже після першої каденції. Єдиними ж “досягненнями” третього російського глави у “ВЗ” називали чистку губернаторського корпусу та війну з Грузією [915].

Натомість у “ДТ” не вважали перетасовки на російській політичній верхівці чимось непередбачуваним, стверджуючи, що і під час президентства Дмитра Анатолійовича справжнім керівником Росії був В. Путін, при якому формальний “потьомківський” президент лише грав роль “демократичної ширми” [647].

З іншого боку, журналісти газети прогнозували, що таке рішення, яке для більшості політичного істеблішменту Росії, представників громадянського сектору та країн Заходу усе ж стало несподіваним, могло піти не на користь Кремлю, розділивши російську еліту та сформувавши потужні антипутінські середовища навіть серед його вчорашніх соратників [1040].

Такі ж думки висловили і у газеті “День”, при цьому критикуючи і невиразну реакцію Заходу на суспільні процеси у Росії, у якій, вірячи у демократичність Д. Медведєва та його готовність до “перезавантаження” відносин РФ зі західними партнерами, допустили утвердження влади “авторитарного Кремля”, який став новим серйозним випробуванням для світового порядку [420].

“УТ” також вбачав у т. зв. “тандемократії” реалізацію давно розробленого плану підготовки законних підстав для путінського третього президентського терміну, у якому Д. Медведєву судилось відіграти роль лише технічного президента, чим, мовляв, він сконфузив західних лідерів, які робили на нього ставку з надією, що він таки зуміє сформувати верховенство права та демократії в Росії [90; 900]. У результаті, на думку дописувачів журналу, ідеї демократизації, лібералізації та модернізації були дискредитовані Д. Медведєвим, а його місце в російській історії звелось лише до виконання функції “спини В. Путіна” упродовж чотирьох років власного президентства [58].

Парламентське видання “ГУ” вважало таку форму фактичної передачі влади типовим проявом азійської політичної культури, у якій не прислухались до думки народу, вважаючи його юрбою, а враховували

лише позиції деспотичної верхівки. Водночас у газеті не передбачали суттєвих змін у політиці після повернення на президентський пост Володимира Володимировича, адже, на думку журналістів видання, між Д. Медведевим та В. Путіним не було жодної різниці, і “хіба що існували стилістичні відмінності” [356; 921]. На таких же позиціях перебували і в “УК”, де “рокіровку по-кремлівськи” розглядали як логічний результат, адже, мовляв, В. Путін нікуди і не йшов із великої політики Росії, залишаючись у ній справжнім лідером [242].

У “Сегодня” також переконували, що, насамперед, йшлося про реалізацію давно придуманого сценарію. Так, за переконанням журналіста часопису, аби залишити за собою можливість подальшого перебування на президентській посаді, причому зробити це законно, В. Путіну необхідно було знайти особу, яка хоча би формально виконувала президентські повноваження, після чого, не порушуючи російської конституції, він міг втретє балотуватись у президенти (а у перспективі – й учетверте) і таким “тимчасовим змінником” став саме Д. Медведев [246]. При цьому дописувач газети О. Бузина наголошував, що повернення другого російського президента у стіни Кремля не було консервацією режиму, а лише підтвердженням його професійності, вірності та потрібності для Росії та закордонних партнерів [95].

Водночас якщо “ФіК” та “КпУ” обмежились нейтральним зображенням перебігу відповідного партійного з’їзду “Єдиної Росії”, то у тижневику “2000” висунули припущення, згідно із яким насправді рішення Д. Медведева піти із Кремля вже у 2012 р. було не зазделегідь обговореним планом, а наслідком складних міжкланових переговорів весни–осені 2011 р. між командами Д. Медведева та його союзника бізнесмена М. Прохорова з одного боку, та “силовиками” з оточення В. Путіна з іншого, які в результаті усе ж переконали третього президента РФ поступитись своїми позиціями в обмін на прем’єрську посаду [208; 220]. У той же момент цікаво, що у тижневику не вбачали у таких процесах відсутності демократії – якраз

навпаки вважали їх її проявом, стверджуючи, що і у Європі проблема обрання лідера завжди було внутрішнім питанням тої чи іншої політичної сили, яка претендує на владу, та вирішувалось кулуарно, без громадського обговорення, однак останнє слово в результаті все одно завжди залишалось за виборцем [576; 981].

Однак із найбільшим ентузіазмом повернення В. Путіна у президенти зустріли у часописі “РВ”, у якому його майбутній третій президентський термін зображували як точку відліку нового витку історії Росії, чергового зміцнення останньої, “відродження російської зброї [...], заводів і наукової школи”, результатом чого мало стати створення т. зв. “Євразійської імперії”, яка би була альтернативою до ліберального Заходу та зупинила би “наступ на схід” структур Європейського Союзу та НАТО, загрозливих для РФ [25, с. 224–225; 766].

Разом з цим, прикметно, що Д. Медведев постав у часописі не як самостійна політична фігура, а як “креатура” Володимира Володимировича (“Путін № 2”), яка, зайнявши посаду президента РФ, пробувала проводити власну незалежну політику. Ці спроби у виданні оцінювали негативно, стверджуючи, що опираючись на “ультралібералів, атлантистів та західників”, третій глава РФ лише її послабив, проклав шлях до захоплення влади т. зв. “п’ятою колоною” (антипутінською опозицією – П. А.), і врятувати цю державу могло лише повернення на посаду президента РФ В. Путіна та відновлення політики “російського консерватизму (на противагу лібералізму та соціалізму), дискурсу про суверенітет Росії, критики однополярного америкоцентричного світу” [796], та збереження курсу на захист православ’я від “згубних” західних впливів [26, с. 308; 78].

Цікавими були і думки експертного середовища щодо третього путінського терміну. Зокрема, на думку директора Центру політичного аналізу “Пента” В. Фесенка, новий політичний курс Росії після 2012 р. мав стати дещо жорсткішим, особливо у зовнішньому напрямку, зокрема щодо України, однак назагал кардинально не повинен був змінюватися [186].

Натомість В. Чалий вважав, що новий-старий російський глава розпочне інтенсивніше впровадження євразійського проекту, а отже, – і посилить тиск на сусідні країни, намагаючись залучити їх до власного геополітичного дітища [113]. В. Карасьов також стверджував, що головним завданням Росії у найближчому майбутньому стане створення на пострадянських теренах дієздатного союзного утворення як альтернативи ЄС, та передбачав, що відтепер зовнішня політика займатиме значно більше уваги Кремля, ніж внутрішні проблеми Росії після [902].

Водночас М. Погребинський запевняв, що політика В. Путіна буде не стільки жорсткою, як прагматичною, а для Заходу, який був знайомий із Володимиром Володимировичем ще із початку 2000-х рр., його кандидатура була більш бажаною, аніж би це була зовсім невідома йому персона [246].

Однак, здавалось би, впевненому перетасуванню тандему Медведєва-Путіна могли перешкодити, або, принаймні, продемонструвати ілюзорність його міцності, грудневі події 2011 р., коли, у відповідь на фальсифікації виборів до Державної Думи РФ, великі міста Росії охопили масові мітинги опозиції.

В Україні на такі масові протести відреагували по-різному. Український глава держави В. Янукович підтримав позицію російської влади, привітавши російського візаві з успішним проведенням парламентських виборів, фактично проігнорувавши факт появи опозиційних протестів [52]. Тематика мітингів була відсутньою і у риториці прем'єр-міністра М. Азарова, хоча, якщо врахувати, що саме протягом грудня український глава уряду проводив активні переговори із російською стороною щодо зниження ціни на газ для України, то можна припустити, що він був значно ближчим до позиції підтримки пропутінської команди, аніж опозиціонерів, які ці перемовини могли зірвати [593; 1019]. Утримувався від коментарів щодо цього питання й спікер В. Литвин.

Натомість представники демократичної опозиції в українському парламенті підтримали дії мітингувальників. Так, один із опозиційних

лідерів із фракції “НУ– НС” В. Кириленко зазначав, що у Росії розпочались багатотисячні мітинги проти диктатури та репресій Кремля, і наголошував на необхідності належним чином відреагувати на ці російські події, аби у такий спосіб розпочати й боротьбу проти режиму В. Януковича в Україні [140]. Інший представник цієї ж фракції А. Парубій безпосередньо відвідав 10 грудня мітинг у Москві, аби у такий спосіб засвідчити свою солідарність із протестуючими [916].

На думку “бютівця” А. Шкіля поява протестних рухів у Росії засвідчили певну зрілість тамтешньої політичної культури та громадянської свідомості. Притому нардеп припускав, що за умови як успіху, так і поразки акцій непокори, вони можуть вплинути і на ситуацію в Україні: при придушенні В. Путіним цього руху можна було чекати аналогічних кроків і з боку української влади щодо опонентів, і навпаки, у разі поразки Кремля – поступок зі сторони українського президента. Натомість “регіонал” М. Чечетов не вірив у значний потенціал російських мітингів, вбачаючи у них лише спроби підірвати авторитет В. Путіна напередодні президентських виборів 2012 р., а не передумови до революції [248].

Своєрідну позицію зайняли в КПУ. З одного боку, вони критикували російське керівництво та “Єдину Росію”, називаючи їх проявом “існуючої злочинної олігархічної влади” та, підтримуючи своїх колег із КПРФ на російській політичній шахівниці, наголошували на факті наявності значної кількості фальсифікацій на парламентських виборах на користь “єдиноросів” та на шкоду їхніх опонентів, насамперед, із компартії [96; 847]. З іншого боку, у КПУ не робили офіційних заяв щодо мітингів у Росії. Більше того – їх лідер П. Симоненко регулярно виступав за якнайшвидше приєднання України до Митного союзу Росії, Білорусі та Казахстану та інших Євразійських інтеграційних проектів, при цьому його, вочевидь, не турбувало, що більшість з них були інспіровані саме “буржуазним” путінським оточенням [694].

Медійний сектор також відзначався строкатістю думок. Періодика націоналістичного спрямування перебувала на проопозиційній платформі, характеризуючи зародження протестних настроїв як свідоцтво прагнення російського суспільства до змін та заодно застерігаючи українські опозиційні сили від можливості придушення громадського руху в Україні напередодні парламентських виборів восени 2012 р. [240; 992].

“ВЗ” та “Експрес” розглядали активізацію суспільного руху в РФ як ознаку кризи системи т. зв. путінської “стабільності”, розвінчення міфу про непохитну народну любов до В. Путіна та завершення епохи неписаного “суспільного договору”, укладеного між владою та соціумом ще на початку 2000-х рр., згідно із яким в обмін на визнання легітимності путінського ладу та власну аполітичність росіяни отримували від держави соціальні гарантії [54; 903]. Причинами такого зламу громадянської свідомості у часописах вважали як втому людей, зокрема інтелектуалів пострадянського покоління, від самої особи В. Путіна, який вже 12 років займав високі посади у Росії, так і остаточне розчарування росіян у Д. Медведеві, який хоч сам своєю критикою і оголив суттєві прогалини у державній системі РФ, чим фактично і спровокував “розкріпачення” суспільної свідомості, в результаті виявився лише гвинтиком у руках попередника [916; 1035].

Водночас у згаданих газетах не були схильними стверджувати, що грудневі події переростуть у криваву революцію на кшталт “арабської весни” аж до вбивства політичного очільника. Більше того, через відсутність серед протестувальників конкретного лідера, чітких програмних вимог та бачення своїх перспектив у разі перемоги, висувались сумніви навіть у спроможності мітингувальників домогтись хоча би здобутків грузинської “Революції троянд” чи української “Помаранчевої революції” у результаті яких у відповідних країнах вдалось прийти до влади демократичним командам. Наймовірнішим наслідком зимового “російського бунту”, на думку журналістів газет, мали би стати “розігрів” населення, створення передумов для появи опозиційних лідерів та підготовка до справжніх

революційних дій напередодні виборів президента у березні 2012 р., а у разі такої перемоги на них В. Путіна – до формування перманентного внутрішнього опозиційного фронту [903].

У часописах “День”, “ДТ” та “УТ” також зайняли сторону російської опозиції, запевняючи, що виступ останньої став логічною відповіддю на спроби консервації російської державної конфігурації на чолі із “диархами” (Путіним-Медведєвим) на практично необмежений термін, що загрожувало Росію новим “застоєм” та ліквідацією залишків і так декоративної демократії, притому у той час, коли після 1991 р. встигло вирости “комп’ютеризоване” та “глобалізоване” покоління, яке таку стагнацію вважало неприйнятною, вбачаючи у ній перекреслення своїх перспектив [35; 501; 625; 833–834].

У той же час, у виданнях передбачали й значні труднощі у подальшому розвитку опозиційної платформи у Росії, зауважуючи, що у даному випадку йшлося про формування протестного руху не за якусь ідею, а проти діючої влади, а це вже закладало проблему на майбутнє, адже досить туманним видавався план дій опонентів Кремля у разі подолання їхнього головного суперника, як і їхня доля в тому випадку, як би влада ні на які поступки не пішла [788–789]. А тому, як влучно зазначив журналіст “ДТ” С. Немирич, хоч грудневі мітинги й продемонструвати на весь світ, що “12-річні сутінки путінського квазі-бонапартистського режиму добігають кінця”, а їм на зміну йдуть нові ідеї та люди, проте ще не до кінця було зрозумілим, що після цих сутінків настане: “чорна ніч – чи світлий день” [640].

Видання українських органів державної влади на кшталт “ГУ” та “УК” намагались стояти осторонь двох конфліктних сторін, однак і у них зауважували, що грудневі протести стали справжнім випробуванням як для команди Медведєва-Путіна, яким доводилось вчитись тому, як цивілізовано реагувати на акції протесту без застосування побиття та арештів проти пікетувальників, так і для опонентів Кремля – як правильно організовуватись та висловлювати власні вимоги [241; 920; 924].

“ФіК” також не висловлювали однозначної підтримки владі чи опозиції, щоправда, відзначали мирний характер протестів, попри строкатість їхнього складу, та прояви взаємоповаги між правоохоронцями та мітингувальниками [455; 458]. У той же момент, “Сегодня” та “КПУ” припускали наявність у масових акціях протесту “американського сліду” та породжених ним традицій “кольорових революцій”, запланованих “Заходом на гроші Заходу” з метою “зриву обрання президентом В. Путіна” та просування в Кремль залежної від себе фігури, використовуючи для цих цілей прозахідних “російських низькопоклонників” [93]. Водночас кореспонденти часописів не вірили у можливість переростання грудневих “бунтів” у всеросійську революцію, вказуючи на відсутність серед опонентів Кремля виразних очільників, консолідації, спільної ідеології та програми дій на тлі сильної централізованої влади, хоч і визнавали, що сам факт масової появи незгідних із “тандемом” робив тріщини у його монолітності та виявив потребу у негайних змінах, які потрібно було здійснити правлячою верхівкою, а за її відмови – обуреною контрелітою та суспільними низами [245; 247; 442; 472; 484; 577; 650].

“РВ” висував ще цікавіші версії щодо причин появи та майбутнього перебігу протестних виступів у Росії. За переконанням дописувачів газети “болотно-сахарні” бунти були організовані не лише опозиційними “лібералами-західниками”, які намагались перервати президентський курс В. Путіна у контексті “битви за Євразію як простір”, але й “ліберальним крилом” владної команди на чолі з Д. Медведєвим, яке у такий спосіб начебто хотіло “випустити пару” здебільшого “лівопатріотичного та прорадянського” суспільства, незадоволеного медведєвською “ліберально-монетаристською, антинаціональною та прозахідною” політикою 2008–2011 рр. Притому єдиною запорукою успіху влади у стабілізації становища в РФ після протестів та недопущенні ескалації останніх до революційного рівня у часописі вважали лише поступове виведення В. Путіним “ліберального елемента” зі свого оточення та перехід від проамериканського

курсу до орієнтації на “фундаментальні національні інтереси” [399; 624; 644; 987].

Неоднакові думки щодо подальшої долі протести виголошували й українські експерти. Так, В. Карасьов сприймав активізацію політичної боротьби в РФ як атрибут наявності кризи путінської моделі авторитаризму, зростання обурення населення з приводу спроб влади його обдурити та появи запиту на радикальні зміни у державному та суспільному житті [248]. В. Фесенко також зазначав, що російські мітинги стали прямою відповіддю на фальсифікації під час виборів, і цілком могли спровокувати революційні події і в Україні, особливо восени 2012 р., у час виборів до парламенту [960]. В той же момент В. Чалий припускав, що посилення протистояння російської влади та її опонентів дещо послабить тиск Москви на офіційний Київ щодо приєднання України до євразійських інтеграційних проектів, очікуваний після новини про третій президентський термін В. Путіна, а відтак – зіграє на руку і команді В. Януковича, яка не бажала ділитись своїм внутрішнім ринком з росіянами, і проєвропейським силам, що виступали проти вступу України до будь-яких проросійських об’єднань [622].

Водночас на думку виконавчого директора Центру соціальних досліджень “Софія” В. Лупація, часткова втрата російською владною верхівкою популярності серед росіян не була для неї критичною та хіба що змушувала дещо змінити власну політичну позицію на користь практики постійних кулуарних домовленостей та співпраці із іншими політичними силами. Такої ж думки дотримувався і В. Корнілов, який прогнозував, що попри зимовий сплеск акцій громадянської непокори, навесні В. Путіну не лише вдасться перемогти на президентських виборах, але й повноцінно відновити особистий авторитет в російському суспільно-політичному просторі [122]. Зрештою, саме останній прогноз виявився найближчим до істини – попри подальші автономні спалахи опозиційних настроїв протягом зими рубежа 2011–2012 рр., 4 березня 2012 р. на виборах президента РФ В. Путін вже втретє у першому ж турі здобув перемогу, набравши 63,75 % та

випередивши свого найближчого конкурента – комуніста Г. Зюганова – аж на понад 46 % [1025].

Відтак, на думку аналітиків з “УТ”, саме навесні 2012 р. у Росії завершилась епоха “три в демократію”, характерна для часу президентства Д. Медведєва, та розпочався період “закручування гайок” проти і так не до кінця сформованої демократичної опозиції, яка, мовляв, у такий спосіб розплачувалась за своє небажання (чи то невміння) об’єднуватись одним фронтом у боротьбі проти супротивника [58; 791].

Таким чином, попри різноманітність думок та оцінок щодо трансформації внутрішньополітичних процесів у РФ 2000–2012 рр., які продукувались різними сегментами українського суспільства, для всіх них, з різних точок зору, очевидним видавалось те, що протягом першого десятиліття ХХІ ст. у РФ відбувалась консервація та укріплення державної централізованої бюрократичної системи на чолі із В. Путіним, яка для правих та ліберальних середовищ було свідченням поступової реставрації режиму російського реваншистського імперіалізму, а для лівих – початком відновлення стабільності у Російській Федерації, а згодом – і її міцності та респектабельності як держави, яких у 1990-х рр. почасти бракувало.

2.3. Розгортання військових дій в Чечні

Поруч із конструюванням образу відносної “стабілізації” становища у Росії існували й чинники, які викликали підозри щодо тези про цілковиту стабільність РФ на початку 2000-х рр., приховати яких від громадськості було неможливо. Йдеться про Другу чеченську війну та серію терористичних актів 2002–2004 рр., які, своєю чергою, знайшли відгук і серед українського суспільства.

Вже на початку серпня 1999 р. почались активні військові дії у Дагестані, які за декілька тижнів переросли у масштабне протистояння на території Чечні. До речі, до сьогодні залишаються на рівні здогадок істинні причини конфлікту в Дагестані. Українські ЗМІ ще у серпні 1999 р. називали дагестанські події “дивною війною”, адже при декларованому владою РФ

повному контролі над кордоном із Чечнею, загони чеченських бойовиків під керівництвом Хаттаба та Ш. Басаєва цілком безперешкодно через нього перейшли на територію Дагестану, а до цього – збудували на російсько-чеченському прикордонні цілу систему інженерних споруд [317; 366].

“КПУ” припускала, що конфлікт на Кавказі міг бути вигідним як Кремлю, адже створював підстави для введення в Росії надзвичайного стану, а, отже, – перенесення чи відміни виборів до парламенту та президента Росії у 1999–2000 рр., так і для чеченських польових командирів, для яких бойові дії були часом для посилення власної влади та особистого збагачення [1032]. Якби там не було, але операція в Дагестані справді прискорила початок Другої чеченської війни восени 1999 р.

Український політикум відреагував на відновлення активних бойових дій на Північному Кавказі по-різному. Тодішній президент України Леонід Кучма, як і інші, наближені до президентської команди, політики, дотримуючись дипломатичних рамок, зайняли, за словами кореспондента “ДТ” Володимира Кравченка, позицію “балансування на вузькому лезі ножа між розлютованими росіянами і неконтрольованими чеченцями”, і така модель поведінки, на думку журналіста, була досить вдалою, адже дозволяла не погіршувати відносини ані з Кремлем, ані з чеченцями [30, с. 143; 503]. Відтак, у своїх інтерв’ю та промовах Леонід Данилович якщо і згадував про конфлікт у Чечні, то обмежувався лише загальними фразами про те, що розпад Росії не вигідний для України, сподіваннями на якнайшвидше завершення бойових дій і вирішення Росією усіх її нагальних проблем та засудженням явищ тероризму та сепаратизму, прямо не звинувачуючи жодну зі сторін протистояння [535–536; 538].

По-іншому відреагували на війну у Чечні опозиційні до президента українські політсили. Наприклад, прихильники націоналістичної УНА-УНСО, які вважали дії Росії у Чечні збройною агресією ще з часів Першої чеченської війни, підтримали сторону прихильників Ічкерії. На думку Андрія Шкіля (очільника цієї організації), Росія, яка протягом всієї своєї

історії була шовіністичною “в’язницею народів”, на початку ХХІ ст. стала ще більш деспотичною та реваншистською, а тому й “придушила” Чечню, яка прагнула незалежності [106]. Водночас при львівському обласному відділенні цієї організації на початку 2000-х рр. виходили інформаційні бюлетені комітету “Вільний Кавказ”, що відображали події війни у Чечні з точки зору сторони повстанців, а самі члени цієї націоналістичної організації постійно здійснювали гуманітарну допомогу для чеченських біженців [583].

Представники НРУ вважали операцію у Чечні частиною путінського плану створення політичної “димової завіси”, яка би весь час перебувала у центрі новин, відволікаючи увагу росіян від інших внутрішніх політичних, економічних та соціальних проблем Росії [148]. При цьому “рухівці”, як і більшість правих та правоцентричних політичних сил, різко засудили військову операцію росіян, трактуючи її як спробу Кремля сформувати “російську неоколоніальну орбіту” через “геноцид і винищення героїчного чеченського народу на Північному Кавказі”, який намагались безпідставно колективно покарати через злочини конкретних терористів, та закликали своїх колег у парламенті підготувати звернення до депутатів російської Державної Думи із вимогою припинити чеченську військову кампанію, дотримуючись принципу мирного розв’язання “кавказького вузла” [160; 170; 1103, с. 34]. Притому згадана політсила категорично засудила будь-які спроби окремих медійників пов’язати події у Чечні із вирішенням проблем кримських татар, на чому спекулювали деякі російські та кримські ЗМІ [763, с. 317].

Надавали “рухівці” чеченській стороні і конкретну допомогу. Зокрема, при одеській обласній організації партії “Український народний рух” створили чеченський інформаційний центр, метою якого було створення умов для об’єктивного і правдивого висвітлення “війни Російської Федерації проти чеченського народу під благими прикриттями боротьби з тероризмом”, що викликало обурення російського МЗС [131; 508; 970]. А у 2002 р. очільник цієї обласної організації Віктор Цимбалюк та керівник

одеської обласної організації Всесвітнього конгресу вайнахів Хусейн Берсанукаєв підписали листівку “Апофеоз російського імперського шовінізму”, у якій відкрито висловили протест проти дій російської влади в Чечні [503].

Українські соціалісти, які традиційно підтримували своїх колег відповідного ідейного спрямування у Росії, вбачали причини війни у Чечні у “кризі ельцинського режиму” і “печерному капіталізмі”, породженому цією ж політичною системою, та покладали відповідальність за терор та насилля на Кавказі насамперед на Кремль [152].

Ще радикальніше відреагували в КПУ: загалом вважаючи події у Чечні війною “одного бандитського угруповання російських олігархів проти іншого бандитського угруповання чеченців”, усе ж основною причиною появи сепаратизму на Кавказі вважали розпад СРСР, який, мовляв, ініціювавши процес розвалу країни, за принципом доміно спровокував відповідну ситуацію і у Чечні [169]. Разом з цим, Б. Олійник, також член КПУ, допускав право Росії “викорінювати терористів як персоніфіковане універсальне зло в чистому вигляді”, але лише за умови розмежування бойовиків від мирного населення [155].

Загалом, як зауважив журналіст В’ячеслав Піховшек в одному із випусків своєї передачі “Епіцентр” в ефірі телеканалу “1+1”, серед українських політиків в результаті сформувались дві точки зору на російсько-чеченську проблему. Згідно із першою тероризм засуджувався як такий безвідносно до національності, а згідно із другою росіяни виступали шовіністами, а чеченці – повстанцями проти імперських зазіхань перших [548].

Протистояння у Чечні знайшло свої відгуки і серед української журналістської громадськості, особливо на протязі осені 1999 – весни 2000 рр. – періоду особливо гарячої фази конфлікту, коли російські війська займали чеченську територію.

Правоцентрична “КС” називала розгортання РФ військових дій в Чечні “диктуванням чеченцям волі російського мілітаризму” та спробою останнього включити чеченську територію “у сферу власних життєвих інтересів”, які на практиці виразились “злочинами російської воєнщини в Ічкерії, знищенням сіл і міст, етнічними чистками, стражданням виселених з рідних місць мирних жителів та назагал геноцидом чеченського народу” [409; 971; 1000].

У “Поступі” початок Другої чеченської кампанії сприймали не стільки як результат бажання Кремля подолати тамтешній сепаратизм, як розіграти “чеченську карту” у інформаційних змаганнях перед президентськими виборами у контексті, по-перше, риторики про перемоги Росії на Кавказі, а по-друге, як виправдання за відсутність реальних якісних змін в економіці, що йому зрештою вдалося, про що свідчила перемога В. Путіна на виборах, запорукою якої, мовляв, стало “знищення Ічкерії” [688; 691; 830; 1009]. Притому при описі самих бойових дій у виданні сторони конфлікту називались переважно нейтрально: “федеральні сили” чи “російські війська” з одного боку, та “чеченські підрозділи” з іншого [685–687; 690].

На сторінках провладного “УК” за вересень 1999 – квітень 2000 рр. прослідковується еволюція від рішучого засудження журналістами дій польових командирів у Дагестані, яких називають у виданні “бандитами” чи “бойовиками” та підтримки дій російського уряду у Чечні до певної нейтралізації своїх візій та безстороннього викладу інформації про події на Північному Кавказі [315; 498].

Журналісти газети “День”, негативно оцінюючи розгортання військової операції, яка уже з перших днів призвела до руйнувань та людських смертей, зазначали, що для російської політичної еліти успішна військова операція та принаймні “маленька перемога” у ній була необхідна для отримання підтримки електорату, а оскільки, мовляв, “ця еліта вже програла в економіці, збанкрутувала в політиці”, то військова сфера залишилась єдиною, де можна було ще спробувати здобути успіх [719]. З іншого боку, у

цій же газеті висловлювались думки, що для досягнення високого рейтингу В. Путіну було зовсім необов'язким вдаватись до силового сценарію на Кавказі та знищення інфраструктури, яку потім самій же ж Москві за власний кошт довелось би відновлювати, та й поява тероризму, боротьба з яким і стала приводом до відновлення чеченської кампанії, стала можливою, не в останню чергу, через некомпетентну політику Кремля на Північному Кавказі та допущення до влади в регіоні кланових угруповань [367; 491]. У газеті ж “ДТ” взагалі припускали, що чеченська кампанія навпаки зашкодить рейтингу В. Путіна, адже будь-яка його найменша поразка у ній могла нівелювати всілякі можливості для нього із формування централізованої вертикалі влади на чолі із собою [733].

“ФіК” намагались трактувати чеченський конфлікт безсторонньо, подаючи точки зору конфліктуючих сторін. Тим не менше, якщо про російські збройні сили у статтях видання йшлося переважно як про “федеральні війська”, і їхня діяльність оцінювалась якщо не позитивно, то нейтрально, то армію чеченців журналісти видання називали “сепаратистами” та “бойовиками”, а персона офіційного президента Чечні А. Масхадова нерідко зображувалась так само негативно, як і польових командирів. Більше того, Аслан Алієвич часто поставав у виданні як цілком неоднозначний політик, який “намагався лавірувати між чеченськими польовими командирами, старійшинами та Москвою, і врешті зробив свій вибір – відкрито виступив проти федерального уряду” [288; 290; 449].

Подібний підхід застосовано і у “ВЗ”, де російські війська трактувались як “федеральні сили” та “федерали”, а прихильники Ічкерії – як “чеченські бойовики” та “терористи”, однак дії Москви на Кавказі “замківчани” ніяк не виправдовували, більше того – стверджували, що саме завдяки чеченській кампанії В. Путін зумів впродовж лише декількох місяців стрімко підняти власний політичний рейтинг, обігнавши водночас своїх найбільших конкурентів [66; 340; 344; 347].

Для кореспондентів “КпУ” бойові зіткнення на Північному Кавказі – це, насамперед, смерті та поранення військових та мирного населення, а також руйнування населених пунктів. На сторінках видання чітко прослідковувалось зображення двох рівнів у цьому конфлікті: рівень політичної еліти – російської та чеченської верхівки, які відповідальні за розгортання війни та масштабні криваві сутички, адже, мовляв, через власну бездіяльність та некомпетентність не змогли запобігти військовим діям, та рівень пересічних військових та мирних мешканців, які власне і стали жертвами непрофесійності очільників по обидві сторони протистояння [61; 192; 325]. Разом з цим, у цій же газеті наголошували, що за злочини чеченських польових командирів свою частину відповідальності повинне нести населення Чечні, яке, мовляв, “до бандитів відносилось як до національних героїв” [11]. Водночас вояків чеченських збройних формувань журналісти видання називали “бойовиками” та “бандформуваннями” [527]. З російського ж боку журналісти критикували не стільки правлячу політичну верхівку, як очільників російських силових структур [59].

Що ж стосується зображення безпосередньо чеченських подій, то досліджені газети зводили його до кількох типових для всіх них інформативних блоків: переказу ходу військових операцій у Чечні; прогнозування ймовірних подальших військових дій; інформування про бомбардування та обстріли однією та іншою стороною конфлікту тих чи інших житлових місцевостей та військові жертви; розповіді про діяльність як російської військової верхівки, так і чеченських “польових командирів”; опис гуманітарної ситуації в Чечні включно із проведенням інтерв’ю із місцевими жителями, в тому числі і із табору поборників Ічкерії [39–40; 60; 231; 343; 346; 491; 503; 716; 826; 1020].

Лейтмотивом усіх цих публікацій була певна концептуальна роздвоєність: з одного боку, журналістам навіть ліберального штибу все ж видавалась зрозумілою боротьба із терористичним радикалізмом на Кавказі, який, врешті, потенційно міг загрожувати й Україні, однак, з іншого боку,

жорстоке ведення російськими військовими обстрілів по поселеннях із мирними жителями, значні людські втрати серед особового складу військових та усвідомлення того, що чимала частка відповідальності через розвій радикалізму на Кавказі лежала на самому Кремлі не сприяли й цілковито прихильному ставленню медійників до ролі російської політичної та армійської верхівки у цій війні.

Початок Другої чеченської війни знайшла відгук і серед експертів. Наприклад, І. Гулик вважав Другу чеченську війну політичною примхою В. Путіна, якому хотілось здобути перемогу на президентських виборах 2000 р., заради чого він вдався до елементів “гібридної війни”, провівши попередню пропагандистську кампанію проти чеченців у ЗМІ, аби підготувати до війни російську громадську думку [270]. Такої думки дотримувався І. Сагайдачний, який переконував, що якби восени 1999 р. не розпочалась друга війна в Чечні, навесні 2000-го року В. Путін так і не став би президентом [826]. Аналогічну позицію займали М. Пашков (Центр Разумкова) та Л. Шкляр (Інститут політичних та етнонаціональних досліджень НАН України), які запевняли, що вдруге РФ розпочала війну проти чеченців тому що новій російській політичній еліті на чолі із В. Путіним для зміцнення своїх позицій та консолідації фінансово-промислових еліт та регіональних лідерів навколо федеральної влади необхідна була невелика “переможна війна” і непокірна Чечня у ролі ворога у ній підходила найкраще [680; 1045]. А В. Саприкін (Центр Разумкова) вбачав причини початку війни у бажанні Росії відновити та стабілізувати контроль над нафтопроводами, які проходили цим регіоном, зокрема з Баку до Новоросійська [836].

Для Т. Осадчого (“Глобал Аналітик”) та дослідника О. Лавера Друга військова кампанія на Північному Кавказі була частиною загального змагання за сфери впливу, які проводила Росія у цьому регіоні починаючи ще із XVIII ст., яка однак відрізнялась від попередніх етапів появою явища “медіатизації війни” – нового виміру, за якого важливою була не лише

збройна боротьба, але й подача відповідних подій в ЗМІ, аби належним чином впливати на переконання та ставлення до них своїх громадян [524; 666]. У той же час, згідно із візією Ю. Бутусова, часто жертвами такої пропаганди ставало і саме російське військове командування, яке передчасно вірило у повну перемогу РФ у Чечні на початку 2000-х рр., як про це говорили медіа, та легковажило своїми позиціями на Кавказі, що призводило до чисельних втрат з боку російських вояків, які страждали від постійних нападів чеченських партизанів [101].

Водночас, на думку В. Гречанінова (почесного президента Атлантичної Ради України), відновлюючи військові дії на Кавказі, РФ породила нове ядро дестабілізації у Європі, яке на довгий час стало місцем продукування міжнародного тероризму та становило загрозу для сусідів РФ, у т. ч. Грузії та України [128; 758].

Втім, дії російських військових у Чечні суттєво не вплинули на погляди пересічного українського населення щодо Росії як держави. Навіть більше – згідно із опитуванням, проведеним КМІС у січні 2001 р., лише 9 % українських респондентів вважали, що взаємини України з Росією мають бути із закритими кордонами, візами, митницями (результати такого ж опитування у 1996 р. дало результат 18 %), 56 % ствердили, що Україна та Росії повинні бути незалежними, але дружніми державами – з відкритими кордонами, без віз та митниць (у 1996 р. – 53 %), а 32 % взагалі були прихильниками об'єднання України та Росії в одну державу (у 1996 р. – 25 %), тобто престиж РФ в очах українців не те що не падав, а навпаки покращувався [320].

Цікаві дані отримали і в Інституті соціології НАН України, де зафіксували значно прихильніше ставлення українців щодо росіян як народу, аніж до чеченців: у 2000 році із 1810 респондентів аж 51,6 % були готовими допустити росіян як членів сім'ї, і лише 2 % взагалі не допускали б в Україну (при середньому балі 2.2, що згідно зі шкалою соціальної віддаленості Е. Богардуса, відповідало готовності українців сприймати загалом росіян між

рівнем близьких друзів (2.0) та сусідів (3.0)), то чеченців у той же час членами сім'ї були готові сприйняти лише 2,7 % опитаних, а 50,4 % взагалі не допускали б в Україну (при середньому балі 6.1 - між рівнем “негромадян – відвідувачів моєї країни” (6.0) та “негромадян, яким не слід взагалі давати дозвіл на в'їзд у мою країну” (7.00)). До 2002 р. конфігурація не змінилась – попри те, що середній бал українців щодо росіян збільшився (дистанціювався далі) до 3.3 (між рівнем сусідів та співробітників на роботі), проте погіршились показники і щодо чеченців – до рівня 6.3 (ще ближче до “негромадян, яким не слід взагалі давати дозвіл на в'їзд у мою країну” [965, с. 35–36].

У той же час, попри військові дії, у цьому ж інституті зауважили збільшення кількості прихильників ідеї України до союзу Росії й Білорусі: якщо у 2000 р. її “скоріше позитивно” оцінили 40,8 % опитаних, а “скоріше негативно” – 37 %, то у 2002 р. (після завершення активної фази “гарячих” боїв на Кавказі) таких було вже 57,8 % та 23,1 % відповідно [965, с. 16]. Не постраждав, а навіть ще й покращився, авторитет серед українського суспільства й самого В. Путіна – якщо упродовж 2001–2002 рр. середній бал його оцінки піднявся із 6.4 до 6.8 (із 10 можливих), то у тодішнього українського президента Л. Кучми рейтинг серед своїх громадян не лише був нижчим, але й постійно опускався (із 3.4 у 2001 р до 3.0 у 2002 р.) [965, с. 14].

Таким чином, попри наявність серед політичного, медійного та експертного середовищ в Україні як позитивних, так і негативних бачень дій російського керівництва у Чечні, на рівні пересічних поглядів вони або взагалі не відобразились, або й навпаки додали політичних очок саме стороні РФ.

Ще одним аспектом, якому присвячена увага української громадськості, була інтеграція Чечні до промосковського простору. Насамперед, дискутувалось питання доцільності та й взагалі спроможності інтеграції Росією Чечні у власний простір.

Кореспонденти “КпУ”, в цілому підтримуючи у конфлікті сторону федералів, наголошували на стратегічних помилках російських військових, які внаслідок неналежних зачисток у містах, нерідко ставали жертвами чеченських атак із тилу. Тому журналісти газети сумнівались у швидких успіхах росіян у Чечні та не бачили остаточного вирішення “чеченського питання” у близькій перспективі, припускаючи, що територія колишньої Ічкерії стане на наступні десятиліття ще й “чорною дірою бюджету” Росії [12; 230; 232; 322; 324; 330; 527; 572].

Навіть уже в часи функціонування адміністрації А. Кадірова, коли російською верхівкою декларувалась стабілізація ситуації у Чеченській Республіці, репортери “КпУ” вбачали дві паралельні реальності на Північному Кавказі: першу, ілюзорну, яка існувала у російських прокремлівських медіа, які повідомляли про стовідсотковий порядок у Чечні, і другу, ближчу до істини – корумпованої кланової республіканської верхівки на чолі із Ахматом-Хаджи Кадіровим, періодичних атак польових загонів чеченців на населені пункти та російських військових, які гвалтували та вбивали місцеве населення [528; 892].

Схожі тези про нестабільність та невизначеність становища Чечні у 2000-х рр. мали місце і на сторінках інших українських видань. Так, у “Поступі” не бачили виходу із війни і у 2005 р. – через два роки після конституційного референдуму та президентських виборів у республіці [786]. Більше того, у газеті припускали, що чеченська криза може вийти далеко за межі колишньої Ічкерії та загострити ситуацію на всьому “вибухонебезпечному” Кавказі [405].

У “ВЗ” також зі скепсисом сприйняли можливість Кремля швидко завершити “масштабну та криваву війну” та, досягнувши перемоги, відновити мирне життя у повсталій республіці, та іронічно зауважували, що можливо найбільшим здобутком В. Путіна у Чечні залишаться політичні бали, завдяки яким він переміг на президентських виборах 2000 р. [337].

Для аналітиків видання “День” територія бунтівної республіки, навіть перебуваючи під російським контролем, була безперспективним “зачарованим колом”, у якому війна та теракти, після недовгого затишшя, “знов і знов розстрілювали надії на інше життя, розривали фугасами на шматочки зародки миру, а різниця між вчорашнім та теперішнім полягала лише у кількості вбитих та поранених” [479].

На думку репортерів “ФіК”, Чечня стала територією, де навіть після встановлення російської адміністрації на всій території колишньої Ічкерії, головними атрибутами повсякдення стали не мир та спокій, а взаємний терор російської армії та чеченських повстанців, а постійні бойові вилазки останніх у сусідні до Чечні території РФ не припинились, а навпаки активізувались [39–40; 43; 45; 291–292; 459–460]. Разом з цим, кореспонденти цього видання віддавали належне А. Кадірову, який, на їхню думку, зміг переконати частину польових командирів скласти зброю, однак, загалом, не надто наблизив час загального суспільного спокою у республіці [44].

“ДТ” акцентувало увагу на наявності у кавказькій республіці ситуації гібридного миру та війни, адже, на думку репортерів видання, по суті протистояння там не завершилось ані у 2000 р., коли росіяни зайняли усю чеченську територію, не зумівши, втім, цілком ліквідувати повстанський рух, ані у 2003 р., коли у республіці фактично під дулом автоматів провели референдум з питання підтримки написаної у кремлівських кабінетах республіканської Конституції, ані в середині 2000-х рр., коли були ліквідовані головні опозиційні до Кремля очільники чеченських повстанців. Така гібридність, за переконанням журналістів, призвела до парадоксальної ситуації, коли на території, яку Росія вважала своєю, її солдатам було небезпечно пересуватись поодиночі, і при цьому російська політична верхівка твердила, що у Чечні панує порядок [730; 1020]. Більше того – репортери зауважували, що замість відновлення спокою у регіоні, Кремль створив ситуацію, за якої мирні жителі потрапили між “двох вогнів” – терору

“законних” (провладних) та “незаконних” (повстанських) бандформувань [86].

Водночас аналітик В. Портников вважав, що причина тривалої нестабільності на Північному Кавказі полягала у тому, що Кремль, зайнявши усю чеченську територію, з одного боку, не мав змоги забезпечити цілковиту безпеку у республіці та остаточно завершити військову операцію, яка із наступальних дій російських військ переросла у партизанське протистояння чеченців, а, з іншого, В. Путін, піднявши власний політичний рейтинг завдяки обіцянкам якнайшвидше вирішити “чеченську проблему”, не міг просто так покинути Чечню [729]. Власне трансформація адміністративного апарату у цій кавказькій республіці завдяки маневруванню між різними місцевими клановими угрупованнями при одночасній підтримці оточення колишнього муфтія А. Кадирова (а після загибелі останнього – його сина Рамзана) протягом 2000-х рр., на думку аналітика, і була путінським пошуком виходу із цієї патової ситуації [724].

У той же час, для журналіста “КпУ” було дивним, чому зі всього можливого спектру персоналій Кремль віддав перевагу не найвпливовішим Кадировим, які для обох сторін конфлікту були одіозними фігурами, сприймаючись у Росії як “вовки в овечій шкурі”, адже у роки першої чеченської кампанії були наближеними до першого президента Ічкерії Дж. Дудаєва, та й певний час були у команді А. Масхадова, а у Чечні вважались зрадниками та маріонетками Москви [323]. А “ФіК” звертали увагу на те, що напередодні вступу Ахмата Кадирова на посаду очільника тимчасової адміністрації у Чечні не всі навіть прокремлівські чеченці підтримали його кандидатуру, апелюючи до відсутності у вихідця з духовенства достатнього досвіду ведення політики [38].

У “ДТ” припускали, що ставка російської верхівки на клан Кадирових була не випадковою: вибравши сторону, яка не користувалась суспільним авторитетом, Кремль завжди міг утримувати її у бажаних рамках. Проте, на думку репортерів видання, головний прорахунок російського керівництва

полягав у тому, що Кремль вважав перевагою кадірівського клану – його маловпливовість серед чеченців не дозволила на середину 2000-х рр. повністю припинити війну, а Чеченська Республіка перетворилась на територію хаосу [826].

Ілюзорною у цій же газеті вважали й стабілізацію ситуації у Чечні, мовляв, проведену після 2007 р. Рамзаном Кадіровим, адже останній, на думку кореспондентів видання, паралельно із процесом “заспокоєння” бунтівної республіки поступово розбудував досить самостійний щодо Москви очолюваний ним республіканський апарат із “чеченізованою” регіональною політично-чиновницькою елітою та підрозділами чеченського МВС і збройних формувань, що, де-факто, підпорядковувались Грозному, тобто сформував своєрідну “державу у державі”, запорукою лояльності якої Кремлю були лише постійні дотації із російської державного бюджету та розділення із чеченською владою нафтових потоків [235; 432; 1023]. Водночас у часописі не виключали можливості розгортання третього російсько-чеченського конфлікту у разі, якщо Р. Кадіров почав би вимагати особливого статусу для Чечні, якщо не незалежності, або прагнув би заволодіти усім Північним Кавказом [432]. Не відкидався й сценарій, згідно із яким конфлікт міг би спровокувати й Кремль, якому набридло би витрачати значні кошти на утримання кадірівського режиму, який, до того ж, цілковитого порядку у республіці не навів навіть після зняття режиму контртерористичної операції (КТО) (юридичного завершення Другої чеченської кампанії) у квітні 2009 р. [412; 500; 946].

Водночас, на думку І. Гулика, становлення режиму Р. Кадірова у Чечні засвідчило фактичний програш РФ у Другій чеченській війні у військовому відношенні, який Москва намагалась компенсувати завдяки фінансовій підтримці чеченських протезе, лояльність яких коштувала Кремлю значних бюджетних асигнувань [270]. У той же момент, Т. Осадчий стверджував, що Р. Кадірову вдалось досягнути того, чого варто було би прагнути ще у 1990-х рр. Дж. Дудаєву – не відстоювати повноцінної незалежності Ічкерії в її

європейському розумінні з усіма атрибутами державності, що в результаті виявилось нереальним завданням, а дотримуватись принципу фактичної незалежності при визнанні юридичної залежності від Росії в обмін на отримання фінансової “данини” з Москви [666].

Згідно ж із переконанням політолога В. Коцура навіть правління Р. Кадірова у Чечні неможна вважати часом стабільності, адже, попри припинення фази активних бойових дій, ситуація у регіоні і на початку 2010-х рр. надалі залишалась на стадії складного, напруженого та непередбачуваного пост-конфліктного врегулювання [497].

Отже, візії українського суспільства становлення промосковської поствоєнної адміністрації в Чечні еволюціонували від дискусій щодо спроможності російської влади повністю стабілізувати ситуацію в регіоні до переконань про формування на території колишньої Ічкерії політичного режиму Р. Кадірова, який, щоправда, не для всіх означав “заспокоєння” Чечні, а навпаки створення на російській мапі конкуруючого із Москвою владного центру, що у перспективі могло перерости у Третю чеченську війну.

Тісно пов’язаною із російсько-чеченськими відносинами є проблема тероризму у Росії. За період 1999–2012 рр. по території Росії було здійснено понад 100 терактів, значна частка яких припала на Кавказ та Прикавказзя, а також на Москву [1012, с. 188–190].

Газета “УК” ще наприкінці 1990-х рр. писала, що терористичні акти перетворилися на національну проблему Росії [909; 913]. У виданні “День” зазначалось, що тероризм став “нормою російського життя”, проте у виникненні такого явища журналісти звинувачували, насамперед, не кавказьких терористів, а із бездіяльністю російської влади, яка не змогла вчасно стабілізувати кризу на Кавказі [370; 860]. З точки зору взаємної відповідальності обох сторін і зображувались у більшості українських видань теракти у РФ. Особливу ж увагу привернули до себе трагедії захоплення заручників під час перегляду вистави “Норд-Ост” (Москва, 23–

26 жовтня 2002 р.) та у Бесланській школі (1–3 вересня 2004 р.) [482, с. 8–9; 586, с. 492–496; 709, с. 169, 314–315; 1073, с. 23–47; 1079, с. 131–134; 1085, с. 76; 1091, с. 19–21; 1092, с. 187–212; 1095, с. 118; 1096, с. 162–164].

Обидві події українська політична верхівка зустріла із тривогою та скорботою [357]. Як у 2002-му, так і 2004-му роках тодішнім українським президентом Л. Кучмою дії терористів різко засуджувались, а в Україні, на знак солідарності із Росією та для вшанування загиблих заручників, відбувались дні пам'яті із хвилинами мовчання та антитерористичний мітинг у Києві [466; 751; 844]. До речі, за інформацією тогочасного журналіста телеканалу “ICTV” Дмитра Кісельова, на його прохання у 2002 р. Леонід Данилович погодився виступати посередником у переговорах із терористами з питання звільнення заручників, проте пізніший штурм будівлі Театрального центру зробили такі переговори вже не потрібними [799]. Разом з цим, глава України оцінював дії російських силовиків при звільненні заручників позитивно, вважаючи, що кращої альтернативи штурмам у цих ситуаціях не існувало, а свою місію спецпризначенці виконали “мужньо та професійно” [23; 190; 457; 908]. Рішуче засуджувались терористичні дії і українським урядом. Зокрема, теракт 2002 р. тодішній український прем'єр А. Кінах називав “абсолютно недопустимим явищем” із яким “необхідно вести спільну боротьбу” [121].

Трагічні події знайшли свій відгук і в залі ВРУ. У відповідь на новину про ситуацію на Дубровці, український парламент засудив дії терористів та 268-ма голосами прийняв постанову “Про звернення Верховної Ради України з приводу подій у м. Москві 23 жовтня 2002 року”, у якій висловив вимогу до українського МЗС “вжити невідкладних заходів для визволення громадян України”, яких серед московських заручників виявилось понад 30 осіб, та надати їм “необхідної допомоги в ході здійснення правоохоронними органами Російської Федерації заходів щодо визволення заручників” [744; 884]. Крім цього, група народних депутатів з України, у складі Тараса Чорновола, Рефата Чубарова та Андрія Шкіля прибула до

Москви, аби безпосередньо звідти слідкувати за перебігом переговорів із терористами, самим виступити посередниками у діалозі та посприяти визволенню із заручників українських громадян, але, почувши про планування штурму, вони обмежились лише відвідинами українського посольства у Москві [31, с. 118; 799; 1044].

Зі співчуттям народні депутати України сприйняли і ситуацію у Беслані, наголошуючи на значній кількості невинних жертв теракту [151]. Разом з цим, частина опозиційних до українського президента політсил, зокрема соціалісти, зі засторогою наголошували, що тривожна атмосфера, яка склалась у Росії наприкінці 2004 р., могла бути використана українською владою як привід до введення надзвичайного стану в Україні, а, отже, – перенесення чи скасування запланованих на жовтень 2004 р. чергових президентських виборів, або ж встановлення диктатури Л. Кучми чи іншого пропрезидентського політика [153].

У медіа згадані події сприймалися по-різному. З одного боку, журналісти були стривожені такими проявами бандитизму, переживаючи за долі заручників та цілодобово слідкуючи за переговорами між силовиками та терористами. З іншого боку, якщо одні видання (наприклад, “КпУ” [4; 233; 401–402; 496; 561], “УК” [614; 873], “ФіК” [221; 463; 468;] чи “РВ” [416; 673; 1008]) переважно акцентували свою увагу на описі та засудженні жорстоких дій терористів, людських жертвах, історіях про тих потерпілих людей та виправданні штурму, при цьому спеціально не наголошуючи, а то – і зовсім опускаючи факти про непрофесійні дії російської влади та силовиків, нерідко й героїзуючи спецпризначенців, то інші (“ВЗ” [117; 299; 339; 386; 708; 768], “День” [244; 369; 868–869; 927], “ДТ” [718; 722; 741; 906], “Експрес” [352], “Поступ” [404]), здебільшого прозахідні, якраз некомпетентністю російської сторони і пояснювали значну кількість людських жертв, а тактика замовчування Кремлем справжньої кількості заручників та загиблих, а також нехтування спецпризначенцями людською гідністю тих, кого вони звільняли, журналістів просто обурювала.

Видання правого спрямування, зокрема “Шлях перемоги”, вважали винними у появі явища російського терору Кремль, який, розпочавши у 1990-х рр. перманентну війну у Чечні та “ліквідацію чеченців як нації”, створив вагомий привід для помсти з боку населення кавказької республіки, а тому подібні теракти розглядались як “кроки відчаю” поневоленого народу, кінцевою метою яких було збереження державної незалежності Ічкерії [48; 50].

Медійників також дуже цікавило, яким чином теракти 2002 та 2004 рр. вплинуть на політичну систему у самій Росії. У тижневику “2000” припускали, що це спонукає Кремль до ще більшої побудови чіткої “вертикалі влади”, аж до диктатури на чолі із В. Путіним, а у самому російському суспільстві відродиться шовінізм та виникне почуття помсти до кавказців [945]. Разом з тим, наголошувалось, що значно конструктивнішим для РФ було би робити ставку на розвиток середнього класу, який привів би до РФ інвестиції, посилив би економіку, сформував би громадянське суспільство, яке би стало значно ефективнішим елементом у державному управлінні та фінансуванні оборони, і саме ця ефективність незабаром привабила би на мирний шлях і Чечню [594].

“КпУ” також прогнозувала у Росії ще більшу централізацію владного апарату, постійні “зачистки” терористів, під категорію яких могла потрапити будь-яка опозиційна Кремлю особа, посилення цензури у ЗМІ та інтенсивне реформування та зміцнення силового апарату. Разом з цим, у газеті прогнозувалось, що між Росією та Україною можуть загостритись відносини через те, що частина української політичної еліти підтримувала у війні чеченців [13].

А ось у газеті “День” припускали, що В. Путін, врахуючи прорахунки 1991–2004 рр., усе ж відмовиться від моделі опори на бюрократичний апарат, і зробить ставку на громадянське суспільство та на ліберальну модернізацію Росії, яка би, втім, проходила під контролем держави [932].

Усе ж виявились ближчими до істини передвісники курсу на посилення влади, що незабаром підтвердився і в риторичі В. Путіна, який під час і свого звернення до російського народу 4 вересня 2004 р., і на розширеному засіданні Уряду 13 вересня цього ж року наголосив на впровадженні “комплексу заходів, необхідних для стабілізації обстановки в країні” під якими, як виявилось вже пізніше, мались на увазі безпосередньо посилення влади глави держави у владній вертикалі, скасування загальної виборності губернаторів та збільшення фінансування, зміцнення і реформування силових структур міліції, ФСБ, внутрішніх військ, армії [662].

Такі заходи спонукали В. Портникова зробити висновок, що проголосивши війну з міжнародним тероризмом, Росія поступово ставала сама країною-терористом на світовій арені, більш схожою на східну деспотію, аніж на європейську державу [720, с. 25]. Більше того, для багатьох аналітиків ставало очевидним, що трагедії “Норд-Осту” та Беслану значно змінили Росію, у якій, попри збереження відносних правових свобод, поступово набувала легітимності “позиції КДБ-ФСБ щодо верховенства державних інтересів і мізерної цінності людського життя” [838, с. 107; 1073, с. 405–416].

Таким чином, пройшовши у 1990–2000 рр. складну суспільно-політично-адміністративну трансформацію, Чечня була й надалі залишається в українській громадській думці в образі “гарячої точки”, джерела тероризму, території, де закон замінюють кланово-патріархальні стосунки та звичаї, доповнені місцевим різновидом ісламу та сплетенням інтересів місцевої та глобальної політики. За такої конфігурації майбутнє регіону, попри, здавалось би, наявний порядок у Чечні під керівництвом Рамзана Кадірова, видається для українських аналітиків не надто прогнозованим, аніж на початку 2000-х рр., а непроста міжетнічна ситуація на Кавказі у будь-який момент може спровокувати не менший конфлікт, аніж російсько-чеченські військові кампанії недавнього минулого.

РОЗДІЛ 3

ЕВОЛЮЦІЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИН: БАЧЕННЯ В УКРАЇНІ

3.1. Конфлікт за острів Тузла

Конструювання образу російської держави серед українського соціуму відбувався не лише внаслідок аналізу та стеження за розвитком внутрішньополітичних процесів у Росії, але і в контексті розвитку безпосередніх українсько-російських відносин на сучасному етапі, зокрема, під час конфліктних подій, як, наприклад, ситуація, що виникла восени 2003 р. між обома країнами навколо острова Коса Тузла (Додаток В, Рис. 8).

Острів Коса Тузла – невеликий клаптик суші площею приблизно 3,5 км², розташований посередині Керченської протоки, між Кримським та Таманським півостровами, що утворився внаслідок розмивання під час сильного шторму 1925 р. вузької коси, яка продовжувала Таманський півострів Краснодарського краю тодішньої радянської Росії. У результаті розмиву водна територія між Таманню та Тузлою перетворилась на мілководдя, по якому складно було пересуватись навіть легким катерам, а, отже, ставало практично неможливим стабільне постійне забезпечення із Таманського півострова населення Тузли, яке складалось переважно із рибалок та членів їхніх родин, навіть елементарною інфраструктурою: поштою, лікарським забезпеченням, продуктовими та побутовими товарами. Натомість дедалі тіснішим ставав зв'язок острів'ян із кримською Керчю, яку із островом розділяла досить глибока протока, що дозволяло по ній пропливати суднами будь-якого типу. З огляду на це, у січні 1941 р. острів передали у підпорядкування Кримської області РРФСР, а оскільки Крим у 1954 р. увійшов до складу радянської України (УРСР), то і острів опинився у складі цієї радянської республіки [414].

У рамках існування єдиної союзної держави, де кордони між республіками були радше формальністю, цим обставинам ніхто не надавав значення, так само, як і питанням делімітації меж між радянськими

республіками. І лише після розпаду СРСР та поділу його території по кордонах радянських суб'єктів питання розмежування кордонів актуалізувалось, а приналежність із 1991 р. Криму, у т. ч. і Тузли, до складу незалежної України стало болючим і дражливим питанням для багатьох російських політиків та пересічного населення, вихованих на міфах про “російський” Крим та “місто російської слави” Севастополь. Ця обставина завжди дозволяла політикуму Росії розігрувати “кримське” питання як у внутрішньодержавній риториці, особливо напередодні чергових виборів, для здобуття прихильності серед електорату, так і на зовнішній арені, зокрема у відносинах із офіційним Києвом [516, с. 225].

Впливав також і економічний фактор: вчорашня радянська адміністративна межа між Краснодарським краєм та Кримом після колапсу СРСР перетворилась на міждержавну, а судноплавна частина Керченської протоки, між Кримським півостровом та Тузлою, опинилась виключно у складі України, і щоби нею користуватись, Росії відтепер доводилось платити Києву мито для проходження власних суден через протоку (за різними підрахунками, суми складали від 1,2–1,4 до 15 млн доларів щорічно), що не влаштовувало російську сторону, яка постійно домогалась перетворення протоки на спільну для обох країн водну територію, а кордон по морю між державами пропонувала провести по дну, а не по водяній поверхні, на чому наполягала Україна [610, с. 489–490].

Проте для офіційного Києва такі вимоги Москви не видавались чимось таким, що могло становити загрозу для України, і українська сторона вважала, що будь-які питання можна вирішити шляхом дипломатичних переговорів. Тим паче після розпаду радянської системи чимало хто в Україні, особливо із проросійськи налаштованих громадян, вірив у те, що пострадянська Росія остаточно відмовилась від імперського минулого, і готова до співпраці із іншими країнами виключно у цивілізованому, юридичному полі на засадах рівноправності.

Тому початок, без жодного попередження чи домовленостей із українською владою, будівництва росіянами 29 вересня 2003 р. (згідно із думками частини дослідників – ще 18 вересня [864, с. 141]) ґрунтової дамби, яка би, простягаючись від мису на Таманському півострові до острова Тузла, відновила розмиту у 1920-х рр. косу, викликала серед українського соціуму та, насамперед, політикуму щонайменше здивування та нерозуміння [272, с. 322; 515]. Протиріччя, що в результаті розгорнулось між Києвом та Москвою, знайшло знайшли значний відголос серед української громадськості.

Перша реакція на події у Керченській протоці з'явилась 30 вересня, коли офіційний Київ, протрактувавши дії росіян як недружній акт, відправив МЗС РФ ноту із проханням пояснити ситуацію у Керченській протоці [272, с. 322–324; 533; 939]. Оскільки нота залишилась без відповіді, українське МЗС повторно звернулось до Росії, закликавши останню “утриматися від дій, які можуть завдати шкоди державному суверенітету України над частиною її території” [361, с. 109].

Однак повноцінні українсько-російські перемовини щодо Коси Тузли розпочались аж 6 жовтня візитом тодішнього українського міністра МЗС К. Грищенка до Москви, де він зустрівся із очільником російського уряду М. Касяновим, своїм російським колегою І. Івановим, головою Державної Думи Г. Селезньовим та секретарем Ради Безпеки РФ В. Рушайлом [642; 804]. Під час зустрічі із українського міністра запевнили, що будівництво дамби не порушуватиме кордонів України, проте РФ не уточнювала, чи вважала вона Тузлу українською територією [493; 515; 697].

Подальший період 7–22 жовтня відзначався певною дипломатичною млявістю. З одного боку, відбувались телефонні розмови спікерів ВРУ (В. Литвина) та російської Державної Думи (Г. Селезньова), проводилася зустріч представників українського та російського прикордонних відомств, а український парламент 14 жовтня ухвалив Заяву “З приводу подій у Керченській протоці”, у якій закликав Федеральні Збори РФ посприяти

припиненню “будь-яких односторонніх дій”, які суперечили “принципам добросусідства і духу стратегічного партнерства” між РФ та Україною [380; 651; 936]. З іншого боку, будівельні роботи надалі продовжувались, а російська сторона навіть через три тижні від початку зведення дамби не надавала жодного раціонального пояснення щодо її спорудження [69].

Аж до 20-х чисел жовтня незрозумілою залишалась позиція українського президента Л. Кучми, який, виступивши ще 7 жовтня 2003 р. у Сімферополі та висловивши своє здивування діями росіян, фактично зник із інформаційного простору аж до 17 жовтня, коли знову виступив із коментарем, обмежуючись оцінками дій Росії як недоброзичливих та сподіванням на те, що все ж “ніякого механічного порушення кордону не буде” [260; 502]. 20 жовтня глава держави взагалі відправився з державним візитом до Латинської Америки, і лише після хвилі обурення, що прокотилась країною через бездіяльність президента у цій ситуації, терміново повернувся в Україну та одразу ж відправився на прикордонну заставу острова, аби самому оглянути будівництво дамби (Додаток В, Рис. 9) [146; 545; 750; 767].

Рішучішою на події у Керченській протоці була реакція українського уряду та народних депутатів України. Після вищезгаданої заяви-звернення українського парламенту до Федеральних Зборів РФ від 14 жовтня послідувало проведення 22 жовтня парламентських слухань, спеціально присвячених темі українсько-російських відносин. У них взяли участь як представники КМУ, так і уповноважені представники фракцій українського парламенту, а також делегація верхньої та нижньої палат російських Федеральних Зборів.

Тодішній перший віце-прем'єр-міністр та міністр фінансів України М. Азаров зауважував, що будівництво російською стороною дамби у Керченській протоці без відповідного сповіщення України абсолютно не відповідало положенням Договору про дружбу, співпрацю і партнерство між Україною та РФ та наголосив, що у випадку відсутності відповідних

переговорів та досягнення компромісів “Україна залишає за собою право прийняття необхідних засобів відповідно із міжнародним правом”, захищаючи свій суверенітет [130].

С. Сташевський, голова Комітету ВРУ у закордонних справах, оцінив дії Росії як “ознаку потенційної загрози державному суверенітету України над частиною її території” та “розвитку партнерських, дружніх відносин між двома країнами”, і покладав надії на подальші переговори між Україною та Росією із метою вирішення проблеми [166].

В. Ющенко, який після відставки із посту прем'єра наприкінці 2001 р. потрапив у ряди антикучмівської опозиції, на слуханнях назвав конфлікт за Тузлу “попередженням Європі” та “символом системної кризи” в українсько-російських відносинах, причиною якої були і “стратегія з боку Росії, коли відверто ігнорувались інтереси і державна гідність України”, і “відсутність чіткої послідовної політики щодо Росії з боку українського керівництва” [175]. Схожі думки висловлював і О. Білорус із БЮТ, трактуючи протиріччя як “ненормальний стан українсько-російських відносин” із невтішною перспективою стати неконтрольованим аж до “пролиття братерської крові” [132].

Представники прокучмівського виборчого блоку “За Єдину Україну” у своїх оцінках тузлинського інциденту були стриманішими. Так, І. Курас вважав цю “частковим” моментом у переважно стабільних та дружніх українсько-російських відносинах [143]. В. Пустовойтенко називав напругу навколо острова наслідком та неврегульованості територіальних проблем в Азово-Керченській акваторії [159]. Водночас для А. Деркача інформаційна кампанія, яка виникла навколо острова, була “ірраціональною істерією”, породженою взаємним “комплексом неповноцінності” із двох сторін, які насправді були стратегічними партнерами [137].

Члени лівих фракцій вбачали у цих подіях сплановану російськими та українськими провладними кланами спецоперацію. Зокрема, лідер СПУ О. Мороз вважав, що у дестабілізації ситуації в Україні був зацікавлений

персонально Л. Кучма, адже це давало підстави для запровадження надзвичайного стану на необмежений термін, а отже, – президентської диктатури [149].

“Політичною провокацією” обох сторін назвав конфлікт і лідер КПУ П. Симоненко, вважаючи, що тузлинська ситуація стала одним із наслідків “деструктивної” політики, яку, мовляв, в обох державах проводили після 1991 р. спочатку націоналісти, а потім – і олігархи та кримінальний капітал, які почали нагнітати протиріччя між російським та українським “братніми” народами [164; 769].

Наступного ж дня, 23 жовтня, під час пленарного засідання народні депутати України ухвалили дві постанови: “Про усунення загрози територіальної цілісності України, що виникла в результаті будівництва РФ дамби в Керченській протоці” [745] та “Про утворення Тимчасової спеціальної комісії ВРУ щодо забезпечення парламентського контролю за режимом державного кордону України в районі острова Коса Тузла” [747; 885]. Проекти постанов підтримали майже усі парламентські фракції за винятком комуністів.

У першій постанові українські парламентарі розцінили роботи в Керченській протоці, які, згідно із документом, Росією “розпочалися всупереч існуючій міжнародно-правовій практиці та наявній договірній базі між двома державами без попереднього інформування української сторони” як “чергову загрозу територіальній цілісності України” та визнали як “недружній акт, що змушує Україну до перегляду дотеперішньої практики відносин із Російською Федерацією” [745]. Крім цього, у постанові наголосили, що “будівництво дамби без належних геологічної та екологічної експертиз створило загрозу довкіллю регіону, спричинило ризик розмивання острова й замулення затоки, завдало шкоди місцям нересту цінних порід риб, які забезпечують основу місцевого рибальства”. У зв’язку із цим народні депутати у тексті документа зажадали від Президента України як гаранта державного суверенітету і територіальної цілісності України застосувати всі

наявні засоби для захисту територіальної цілісності й суверенітету держави, недоторканності українських кордонів і вжити невідкладних заходів, спрямованих на посилення здатності держави попереджати та запобігати порушенням суверенітету й територіальної цілісності України.

Кабінет Міністрів України (КМУ) отримав доручення негайно звернутися до російської сторони з пропозицією провести невідкладні консультації відповідно до положень статті 7 Договору між Україною і Російською Федерацією про дружбу, співробітництво і партнерство від 31 травня 1997 р., а також невідкладно вирішити питання щодо виділення необхідних коштів для цільового фінансування комплексу робіт з укріплення берегів острова Тузла та вирішення нагальних соціально-економічних проблем Керчі, врахувавши пропозиції керівництва Автономної Республіки Крим та Керченської міської ради, і передбачити необхідні кошти в проекті Державного бюджету України на 2004 рік. Зауважувалось, що всі спірні питання стосовно делімітації морських кордонів в Азовському морі мають вирішуватися виключно на основі загальновизнаних принципів міжнародного права та в рамках Конвенції Організації Об'єднаних Націй з морського права 1982 р. У разі неможливості вирішення питання у рамках двосторонніх консультацій КМУ закликали задіяти механізми, передбачені Будапештським Меморандумом про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 5 грудня 1994 р.

Українській делегації на 58-й сесії Генеральної Асамблеї ООН доручили порушити питання щодо ситуації навколо будівництва дамби в Керченській протоці, а Голові Верховної Ради В. Литвину – звернутися до керівництва Парламентської асамблеї Організації з безпеки та співробітництва в Європі з проханням направити спостерігачів від ПА ОБСЄ в район Керченської протоки з наступним обговоренням цього питання на сесії ПА ОБСЄ, а у випадку подальшої ескалації напруженості – і до керівництва парламентів країн світу [745].

Другою ж постановою “з метою забезпечення належного контролю з боку Верховної Ради України за режимом державного кордону України в районі острова Коса Тузла та прилеглий акваторії Керченської протоки, діяльністю органів державної влади та посадових осіб щодо забезпечення територіальної цілісності України та недоторканності її кордонів” утворювалась Тимчасова спеціальна комісія Верховної Ради України у складі 17 осіб – представників парламентських фракцій, завданням якої було забезпечити парламентський контроль за режимом державного кордону України в районі Тузли [747].

Поява таких досить різких постанов одразу ж отримала реакцію і у Росії. Так, ще 23 жовтня комітет Державної Думи РФ з міжнародних справ надіслав голові МЗС І. Іванову рекомендацію перервати свій візит до Сінгапуру та повернутися до Росії для вирішення конфлікту у Керченській протоці [361, с. 116]. А 24 жовтня під час обговорення тузлинських подій у студії “Свободи слова”, в ефірі уже тоді підконтрольної владі російського НТВ, можна було почути різні одіозні щодо України думки. Зокрема, російський підприємець Альфред Кох зробив заяву, яка, мабуть, цілком пояснювала істинні причини дій РФ біля Тузли. Бізнесмен зазначив, що російські інтереси не обмежуються лише Косою Тузла чи Керченської протокою, а сягають Криму, Херсону, Миколаєва, Одеси. При цьому він пропонував не військову, а економічну експансію – скупку російськими інвесторами української нерухомості, заводів, інфраструктури тощо, що в результаті мало “відірвати” Україну від “орієнтації на Америку, на НАТО” і розвернуло би її в сторону Росії, із якою Україна була би “економічно повністю “зв’язаною”, а її територія стала би російською “за суттю”. А краснодарський губернатор О. Ткачов, який на початку конфлікту запевняв у тому, що будівництво дамби необхідне лише для збереження берегової лінії Тамані, у своїх заявах почав наголошувати на тому, що Тузла повинна належати Краснодарському краю, а, отже, і – Росії, адже, мовляв, 200 років

до цього на острів поселились росіяни”, а до 1970-х рр. на Косі Тузла функціонував рибколгосп, який колись підпорядковувався [516, с. 230–231].

У розпалі конфлікту напруженою була ситуація і на рівні населення: у Львові місцеві активісти пікетувати російське консульство із гаслами “Тузла – це Україна” та “Москва, геть!”, у Києві місцеві радикали розпочали вербувати добровольців для захисту Тузли від ймовірного “іноземного вторгнення”, а в Криму на мітингу місцевої російської громади, “Російського блоку” та КПУ звучали вимоги “передати Росії разом з островом Тузла весь Крим” [286; 310; 858; 864, с. 142; 938].

Водночас серед частини російського політикуму кампанія із будівництва дамби супроводжувалась шовіністичними гаслами на кшталт вимог повернення “споконвіку російської” Тузли, яку називали “історично невід’ємної частини Тамані”, “по п’ятиці” подарованої бюрократам Криму у радянський час [858]. Мас-медіа також розтиражували ніким, щоправда, офіційно непідтверджений, жарт голови адміністрації Президента РФ О. Волошина, який той нібито виголосив під час закритого брифінгу у Кремлі, проведеного для українських журналістів, про те, що Росія, яка і так, мовляв, свого часу допустила входження Криму до складу України, ніколи не залишить Керченську протоку і швидше “скине бомбу на Тузлу”, аніж відмовиться від неї [272, с. 322]. А депутат Держдуми, член Комітету зі справ СНД та зв’язків із співвітчизниками Костянтин Затулін взагалі звинуватив у конфлікті виключно Україну, яка начебто сама його спровокувала, не бажаючи розділяти із РФ спільне використання вод Азовського моря, і при цьому нібито живучи відверто за рахунок Росії. Масла у вогонь підлили і нота МЗС Росії від 16 жовтня 2003 р., у якій російське відомство попросило українських партнерів надати їй копії документів, на підставі яких Україна робила свої висновки про належність їй Тузли, та заява Північнокавказького регіонального прикордонного управління Росії, під контролем якої перебувала спірна ділянка кордону у протоці, про відмову визнавати делімітаційні лінії між двома державами у

Керченській протоці та Азовському морі, які, мовляв, Україна оголосила односторонньо [22].

Вирішення цієї конфліктної ситуації, утім, виявилось таким же несподіваним, як і поява. Протягом 21–30 жовтня відбулась низка українсько-російських контактів різного рівня (засідання Міжпарламентської комісії зі співробітництва ВРУ та Федеральних Зборів РФ, телефонні переговори та зустріч прем'єр-міністра Криму С. Куніцина із красnodарським губернатором О. Ткачовим, прем'єрів М. Касьянова та В. Януковича, міністрів МЗС І. Іванова та К. Грищенка, президентів В. Путіна та Л. Кучми), які дозволили сторонам досягнути рішення із припинення будівництва скандальної споруди та розпочати переговори із вирішення питання делімітації водного кордону між державами в Азово-Керченській акваторії та налагодження у цьому регіоні співпраці між ними.

Перші результати діалогу втілились у Договорі “Про співробітництво у використанні Азовського моря та Керченської протоки” від 24 грудня 2003 р., виробленому на основі попередньо підписаної спільної заяви українського та російського президентів. З-поміж іншого, договір передбачав, що як і Азовське море, так і Керченська протока визнавались внутрішніми водами України та Росії, а море розмежовувалось лінією державного кордону відповідно до угоди між сторонами. Крім того, встановлювався принцип судноплавства для торгівельних суден, військових кораблів та інших некомерційних суден України або Російської Федерації. Торгівельні судна третіх держав отримали право заходити в Азовське море і проходити Керченською протокою, якщо вони прямували до портів України чи РФ, або ж поверталися з них, а ось військові та інші некомерційні державні судна третіх держав могли заходити у протоку та в море лише на запрошення чи з дозволу однієї із країн-сторін договору, за умови погодження з іншою стороною [362, с. 147–148]. Однак питання кордону в Азово-Керченській акваторії, а отже – і приналежності Коси Тузли, залишилось до кінця невирішеним, а після приходу до влади в Україні

“помаранчевих” та “похолодання” українсько-російських відносин опинилось у “замороженому” стані [51].

Проблема Тузли знайшла значний відгук і в українських медіа. Предметом дискусії у ЗМІ стали, насамперед, ймовірні причини початку спорудження дамби, щодо яких висувались різні варіанти, з яких можна виділити декілька найголовніших підходів:

1) Росія розпочала провокації у Керченській протоці з метою розділення Керченсько-Єнікальського каналу та прискорення процесу делімітації Азову, аби у такий спосіб припинити практику плати Україні мита за прохід суден через канал, а також щоб по-новому облаштувати базування різних підрозділів російської армії в Азово-Чорноморському регіону при цьому за умови спільного контролю Росії та України над проходженням в цих акваторіях суден НАТО [301; 389; 413; 515; 563; 770].

2) будівництво дамби було своєрідною російською “формою розвідки” військової та психологічної міці України, її оперативного реагування на зовнішні виклики, а також перевірки реакції Заходу на ймовірний українсько-російський локальний конфлікт [20; 261; 390].

3) інцидент у протоці став наслідком попередньої таємної домовленості між Л. Кучмою та В. Путіним з метою відведення в обох країнах уваги від нагальних внутрішніх проблем та задля здобуття додаткових політичних балів пропрезидентських команд напередодні виборів (парламентських 2003 р. у Росії та президентських 2004 р. у Росії та Україні) [126; 387; 414].

4) події Тузли стали наслідком внутрішньої боротьби пропутінської групи, єльцинської “Сім’ї” та російської бюрократії, і цілком можливо, що інцидент організувала не російська влада, а проолігархічна опозиція, аби продемонструвати неспроможність російського президента впоратись зі ситуацією та змусити його припинити наступ на олігархів [638].

5) спорудження дамби – це початок реалізації російського проекту із будівництва на Тамані Морського торгового порту “Залізний Ріг” –

перевалочного комплексу рідкого аміаку, що несло значну потенційну екологічну загрозу для всього Причорномор'я [846].

6) острів став жертвою українсько-російського протиріччя за нафтові поклади у Керченській протоці – околиць добування якісної нафти [845].

На думку ж журналіста В. Портникова, у “тузлинських” подіях йшлося про боротьбу двох схожих держав, “еліт-близнюків”, політичних “корпорацій”, яких розсварило заперечення російською стороною справжності української держави, сприйняття останньої лише як “вигадки місцевої політичної еліти, яка створила собі зручний дах для заробітку” та небажання росіян сплачувати за проходження Керченською протокою коштів цьому “даху” [720, с. 343].

Водночас сьогодні в українському інформаційному просторі можна знайти припущення, що спорудження дамби у 2003 р. було безпосередньою підготовкою до анексії Кримського півострова у 2014 р. [756; 820, с. 108–109]. Однак з точки зору тодішніх подій для багатьох такий розвиток ситуації здавався малоімовірним.

Активно висвітлювали у мас-медіа і перебіг будівництва насипу та супровідні йому переговори української та російської сторін. Думки про можливі воєнні дії, які поширювались протягом жовтня 2003 р. серед українського політикуму та соціуму, “перекочували” і на шпальти українських газет за жовтень, що рясніли заголовками на кшталт: “Якщо завтра війна?”, “Один кілометр до війни?”, “На відстані пострілу”, “До війни залишилось 350 метрів?”, “Хто готовий до години “ікс”?”, “А ви готові воювати з Росією?” тощо [219; 260; 263–264; 304; 1036].

Прогнози ж експертів коливались між твердженнями щодо потенційної війни із Росією, переконаннями, що росіяни лише намагаються нагнітити ситуацію для пришвидшення початку переговорів із розмежування Азову та Керченської протоки, та думками про дипломатичне і безкровне завершення

спорудження дамби, яке, однак, зашкодить у перспективі екології обох держав та відповідної акваторії [47; 263; 502; 602; 1052].

Пресові органи центральних органів влади (“УК”, “ГУ”) утримувались від гучних заяв на своїх сторінках, а висвітлення ними конфлікту навколо дамби зводилося лише до інформування читачів про його перебіг, здійснені робочі візити для врегулювання ситуації та прийняття відповідних звернень чи постанов вищими органами влади [74; 278; 606; 701; 998]. Водночас “КпУ”, “ФіК” та “Сегодня” основну увагу приділяли інформаційним повідомленням, хроніці перебігу конфлікту у протоці та розповіддям про повсякдення прикордонників, населення на острові чи російських будівельників дамби [32; 281; 545; 564]. У той же момент, якщо у прозахідних виданнях припускали, що внаслідок інциденту репутація РФ на міжнародній арені суттєво постраждає, то у проросійських навпаки прогнозували, що Росія успішно скористається конфліктом, змусивши Україну до поступок у питанні розмежування акваторії Азову та Керченської протоки [199; 260; 262; 388; 770].

Із таких же позицій у медіа оцінювали і Договір між Україною та РФ від 24 грудня 2003 р. Для одних видань це була “здача національних інтересів” України, “добровільна відмова від суверенітету над стратегічно важливим Керч-Єнікальським судноплавним каналом” при одночасному подальшому неврегулюванні лінії державного кордону в Керченській протоці [521; 523; 623; 854]. Навіть парламентська газета “ГУ” розкритикувала ці домовленості, внаслідок яких, на думку журналістів, позиції України у переговорах щодо морських кордонів послабились [495]. Для проросійських же видань “керченський компроміс” вважався досягненням, спрямованим на мирне врегулювання “скандалу навколо Тузли” [513; 649; 752].

Компромісну нішу зайняла газета “День”, на думку журналістів якої українсько-російський договір 2003 р., попри те, що містив низку статей, які були не вигідними для України (зокрема, щодо необхідності узгодження заходу в Азовське море військових кораблів третіх держав чи створення

спільної корпорації для експлуатації Керч-Єнікальського каналу), не був причиною для паніки [870].

Погоджуючись із тим, що кожна з позицій мала елементи рації, усе ж потрібно ствердити, що найближчими до істини були вочевидь ті, хто стверджував, що необхідно ставитись до домовленостей із Росією критично, особливо після подій на Тузлі, коли російська сторона продемонструвала прецедент своєї непередбачуваності. Однак, так видається, що певна недалекоглядність як політичної влади, яка одразу ж за кілька днів після піку ескалації конфлікту, надалі із впевненістю вважала офіційну Москву своїм “стратегічним партнером”, так і тих ЗМІ, які транслювали відповідну інформацію на своїх порталах та сторінках, була і повним пропорційним відображенням тодішніх суспільних поглядів в Україні [854].

Так, попри поширення восени 2003 р. тези про те, що конфлікт за Тузлу консолідував українське суспільство, соціологічні дані не підтверджували цієї думки. Так, всеукраїнське опитування, проведене з 31 жовтня по 6 листопада 2003 р. Фондом “Демократичні ініціативи” та компанією “Тейлор Нельсон Софрез Україна”, зафіксувало, що лише у 18 % усіх опитаних українців змінилось ставлення до Росії на негативне, у 1,8 % воно навіть покращилось, і аж у 69,6 % не змінилось. При цьому 60 % респондентів оцінили події навколо Тузли як важливі, 21 % назвали їх непорозумінням, 18,3 % вважали це “даремним галасом”, 12,1 % – виявом постійної імперіалістичної політики Росії щодо країн СНД, 19 % – провокацією Росії з метою випробування реакції України, а 17,5 % – однією із перших спроб Росії реалізувати свої територіальні претензії до держав-сусідів [547].

Цікавими виявились і результати опитування Центру Разумкова, проведеного у жовтні 2003 р. Дослідження показало, що переважна більшість опитаних знала про конфлікт у протоці (від 69 % у Донецьку до 84 % у Львові), понад 55 % не вірили, що будівництво дамби розпочалось без вказівок Кремля, натомість 27 % вважали, що В. Путін не контролює дій

місцевої влади, а, отже, ніяк не впливає на процес зведення насипу. Оцінки ж самих дій російської сторони біля українського морського кордону у регіональному розрізі суттєво різнилися: якщо більшість опитаних із Києва і Львова (60 та 62 % відповідно) були обурені цими діями, вважаючи їх незаконними, а рейтинг Росії для них понизився (на 20 % у Києві та 32 % у Львові), то в Донецьку та в Криму значна частина громадян (30 та 48 % відповідно) вважали дії Росії виправданими, а симпатії до північно-східного сусіда практично не впали (у Донецьку – лише на 5 %, а у Сімферополі – взагалі без змін). Більше того, близько 55% опитаних донеччан, 78,8 % сімферопольців і навіть 20 % киян ствердно відповіли на питання про бажання жити у т. зв. “ліберальній імперії” (згідно із терміном А. Чубайса) – новому російському геополітичному проекті [354].

Суттєво не змінився внаслідок “тузлинського” інциденту і персональний рейтинг російського президента В. Путіна, традиційно досить високий серед українського суспільства. За підрахунками соціального моніторингу Інституту соціології НАН України, якщо у 2002 р. середній бал оцінки діяльності президента В. Путіна серед опитаних українських громадян становив 6.8 (із 10 балів) то у 2003 та 2004 рр. зменшився лише до рівня 6.7, все одно залишаючись більш, аніж удвічі вищим за оцінку діяльності українського президента Л. Кучми (середня оцінка у 2002 р. – 3.0, 2003 р. – 3.1, 2004 р. – 3.2) [965, с. 15].

Таким чином, українсько-російський конфлікт 2003 р. сколихнув громадську думку в Україні, породивши у ній занепокоєння односторонніми діями РФ у Керченській протоці, сподівання на якнайшвидше вирішення цього непорозуміння, твердження про перетворення Росії на непередбачуваного партнера, так і обурення почасти нерішучими діями української сторони, якими могла би скористатись РФ у своїх цілях. Разом з цим, на рівні суспільних поглядів українців імідж Росії та її влади залишався на високому рівні і після “тузлинських” подій, що надалі зберігало благодатний ґрунт для російських політтехнологів всередині України.

3.2. Помаранчева революція в Україні та російський чинник

Одним із випробувань українсько-російських відносин стали події Помаранчевої революції – масових акцій протесту, які охопили Україну у листопаді–грудні 2004 р., ставши реакцією не лише на масштабні фальсифікації результатів голосування на користь Віктора Януковича під час другого туру виборів президента України, але й, як зазначив С. Кульчицький, на “фундаментальні хиби в політичному й соціально-економічному розвитку, що нагромадилися після набуття Україною незалежності” та через “неподоланне радянське минуле” [517, с. 9].

У час таких суспільних трансформацій важливим було те, якими були рефлексії українців щодо присутності російського чинника (що, на рівні із західним чинником, водночас був і одним із геополітичних дискурсів) у згаданих подіях осені 2004 р. (спроб впливу представників РФ на виборчий процес та перебіг громадянського протистояння всередині України). Ці візії могли значно вплинути на подальший розвиток співпраці між Росією та Україною як позитивно, так і негативно, залежно від того, чи досягли би учасники революції своїх вимог, який би із кандидатів переміг, та як на Помаранчеву революцію відреагував би Кремль.

На думку журналістів “ВЗ” та “УП”, обираючи зі всіх можливих кандидатів на посаду майбутнього президента України, російська влада робила ставку, хоч і негласно, на Віктора Януковича – тодішнього прем’єр-міністра України, який у своїй передвиборчій риторичі значну увагу приділяв проросійському векторові зовнішньої політики України, наданню російській мові статусу офіційної, або і другої державної в Україні, та ідеї запровадження інституту подвійного громадянства для українського населення [385; 683; 1065]. Натомість перемога В. Ющенка – висування та лідера тодішньої правої та правоцентричної української опозиції із виразною проєвропейською позицією – була для Москви менш бажаною, попри його запевнення про збереження “взаємовигідних, дружніх і стабільних” відносин із Росією у разі своєї перемоги [5; 682]. Таким чином, прихильники

В. Ющенко напередодні президентських виборів 2004 р. остерігались зовнішнього втручання у виборчий процес з боку РФ, у той час, як прихильники В. Януковича очікували на підтримку Росії – противаги можливому впливу на вибори зі сторони Заходу.

Для журналістів “Кореспонденту” красномовним видався візит російського президента В. Путіна до Києва 26 жовтня – за кілька днів до проведення першого туру виборів, під час якого ще й виступив в ефірі трьох найрейтинговіших українських телеканалів (УТ-1, “1+1” та “Інтера”) [182]. Не вдаючись під час ефіру до прямої агітації на користь котрогось із кандидатів у президенти, В. Путін водночас хвалив уряд В. Януковича – одного із кандидатів – за досягнення у багатьох галузях і за високі темпи розвитку економіки України, що у “Радіо Свобода” сприйняли як непряму агітацію з боку російського глави [316].

У “ВЗ” припускали, що В. Путін завдяки візиту насправді мав на меті “агресивно втрутитися у справи держави зі слабкою демократією й забезпечити обрання там промосковського претендента Віктора Януковича” [977]. Навіть російська “Независимая газета” іронічно зауважувала, що вояж Володимира Володимировича до Києва нагадував традиційну практику зустрічей російського президента із провладним кандидатом в губернатори в РФ [759; 977]. А Б. Березовський, російський олігарх, який потрапив в опалу Кремля і був змушений втікати на Захід, оцінював візит російського президента до української столиці як частину реалізації плану із “підкорення України Росією” та її повернення “у стійло затхлої імперії” [75, с. 13–35].

Водночас у “Поступі” запевняли, що навіть якщо В. Путін і прибув до Києва із метою агітації за провладного кандидата, не потрібно було переоцінювати його можливості впливу на результати виборів та українську суспільну думку загалом [792].

Натомість представники українського МЗС всіляко заперечували версії можливості впливу російської сторони на вибори в Україні [1007], а

народний депутат України М. Томенко припускав, що В. Путіну, як “кадровому чекістові”, краще за інших були відомі усі суперечливі деталі біографії В. Януковича, особливо ті, що стосувались його судимостей, а тому публічна підтримка цього кандидата для очільника Кремля була не вигідною, бо могла зашкодити і власній репутації [977]. Водночас лунали і думки, що виступ В. Путіна, через свою нелогічність та суперечливість, навпаки міг погіршити політичний рейтинг саме В. Януковича.

У той же момент, для представників КПУ, які не вбачали у виступі В. Путіна жодної політичної агітації, промова російського гостя видалась “великим політичним кроком назустріч громадянам” України, “знаком поваги” до них з боку російського глави держави, озвученням “правильних думок”, зокрема ідеї запровадження подвійного громадянства для українського населення [947].

Якою б не була справжня причина візиту російського президента наприкінці жовтня 2004 р. до України, можна точно сказати, що він не допоміг тодішньому очільнику українського уряду в першому турі не те щоб виграти вибори в один тур, але й навіть номінально вийти до наступного раунду виборчих перегонів із першого місця.

Не на користь В. Януковича виявились і дані екзит-полу, проведеного у день другого туру голосування цими ж соціологічними службами у рамках Консорціуму з проведення Національного екзит-полу’2004 спільно з проектом фонду “Демократичні ініціативи”, відповідно до яких опозиційний лідер В. Ющенко отримав 54 % усіх опитаних, а В. Янукович – лише 43 % при похибці дослідження не більше 2 % [672, с. 33; 800]. Однак офіційні результати другого туру голосування, оголошені ЦВК ввечері 24 листопада, суттєво відрізнялись від вищезгаданих: В. Януковича оголосили переможцем із набраними 49,46 % голосів виборців, тоді як В. Ющенко офіційно набрав 46,61 % [6; 107; 754]. Прихильники В. Ющенко, які вважали такі результати наслідком масових фальсифікацій, ще з вечора 21 листопада розпочали безстрокову акцію протесту, яка, через відповідний колір атрибутики всього

політичного руху В. Ющенко, отримала назву Помаранчевої революції [1; 490, с. 6; 584, с. 7; 1004; 1074].

Цікаво, що тоді, коли західні спостерігачі на виборах 21 листопада зафіксували велику кількість порушень на виборчих дільницях та лунали офіційні заяви лідерів західних держав щодо масових фальсифікацій результатів голосування, російське МЗС і представники організацій від СНД не лише визнали вибори “демократичними, вільними, транспарентними й легітимними”, але й В. Путін, як президент РФ, привітав В. Януковича із перемогою вже наступного дня після виборів 22 листопада, ще до офіційного оголошення результатів [345; 377; 447; 737; 784].

Останній факт дуже обурих як прихильників В. Ющенко, так і уряди та ЗМІ країн Заходу, які звинуватили російського президента у черговому втручанні у вибори в Україні [933]. Після офіційного оголошення результатів виборів у ЦВК російський глава держави вдруге привітав В. Януковича із перемогою, незважаючи на те, що більшість західних держав відмовились визнавати легітимність цієї перемоги, підтримавши протестувальників на Майдані та вимагаючи перегляду та перерахунків оголошених підсумків виборів [351; 774; 1049]. Якщо врахувати, що 3 грудня Верховний Суд України скасував результати виборів, а отже, – і перемогу В. Януковича, то стає зрозумілим, у якій незручній ситуації опинився глава РФ [120; 309]. В. Путін накликав на себе та на країну, яку він представляв, критику учасників Майдану та їхніх симпатиків по всьому світу, а на плакатах мітингувальників все частіше з’являлись гасла на кшталт “Росіє, займися своїми власними справами – руки геть від України!” [341].

Водночас у риториці російських прокремлівських політиків дедалі частіше почали з’являтися звинувачення на адресу активістів Помаранчевої революції. Зокрема, у Державній Думі РФ 423-ма голосами підтримали заяву “Про ситуацію в Україні”, у якій висловили “глибоке занепокоєння протизаконними діями радикальної частини опозиційних сил України, які можуть призвести до трагічних наслідків для братерського народу” [543,

с. 291; 613]. Крім того, депутати російської Держдуми почали звинувачувати у втручанні у внутрішню політику України країни Заходу, які, мовляв, “деструктивно впливали на розвиток ситуації на Україні” [257; 543, с. 308; 926].

Така позиція провладного російського політикуму наводила на думки про можливе безпосереднє російське втручання, в т. ч. і військове, в Україну, задля здійснення опору “помаранчевим” мітингувальникам [1027]. В українських ЗМІ з подачі лідерів опозиції, зокрема Ю. Тимошенко, навіть з’явилась інформація про прибуття в Україну бійців російського спецназу “Вітязь” з метою “наведення порядку”, або і викрадення активістів на Майдані та вивезення їх до Росії [487–488]. Однак такі повідомлення керівництво МВС та міська влада Києва всіляко спростовували [596; 696]. Проте навіть якщо російського спецназу в Києві справді не було, саме озвучення факту потенційної загрози збройного впливу сусідньої країни став вдалим ходом лідерів опозиції для консолідації своїх прихильників під прапором боротьби не лише із українською владою, а й із ймовірними зовнішніми загрозами.

Тим часом у Криму, де мітинги прихильників В. Ющенка (серед яких було багато кримських татар, тобто мусульман) та прибічників В. Януковича (серед яких значну частину становило т. зв. “православне козацтво” із звичними для них атрибутами – російським триколом та андріївськими прапорами) у будь-який момент могли перерости із суто політичного у протистояння на національному та релігійному підґрунті, напруженою ситуація залишалась протягом всього часу перебігу виборчої кампанії 2004 р., завершившись, на щастя, мирно [832].

Очільники ж російської демократичної опозиції навпаки були прихильними до учасників київського Майдану, вважаючи, що перемога В. Ющенка може вплинути в перспективі і на демократизацію політичної системи в Росії, а лідери російських лібералів Б. Немцов та А. Чубайс декілька разів самі безпосередньо виступали із головної сцени на Майдані

Незалежності, зустрічаючи овації учасників протестів та позитивні відгуки з боку “помаранчевих” ЗМІ (Додаток Г, Рис. 11) [33; 641; 1029; 1104]. Однак першу скрипку у Росії зразка 2004 р. грали не ліберальні опозиціонери, а ті політики, які вважали події на Майдані лише наслідком “зовнішнього деструктивного втручання” країн Заходу.

Водночас важко назвати конструктивним для української державності вплив російського чинника під час розгортання кампанії закликів до т. зв. федералізації України, автономізації окремих її регіонів, що фактично було би першим кроком до розпаду України. Згадана кампанія, за словами її організаторів, виникла як протидія помаранчевому Майдану та почала активно виявлятися напередодні та особливо під час т. зв. “Всеукраїнського з’їзду депутатів Верховної Ради АР Крим, місцевих рад всіх рівнів” (інша назва – “Всеукраїнський з’їзд народних депутатів місцевих рад”), що відбувся 28 листопада на Луганщині, у Сєвєродонецьку [476, с. 298].

За повідомленнями низки українських ЗМІ, ще перед згаданим з’їздом у Донецькій області відбулась нарада мерів міст та керівників підприємств регіону, під час якої учасники у своїх виступах говорили про можливе створення автономної області у складі України, відродження т. зв. “Великої Росії” та прийняли резолюцію про те, що жителі області мають право самостійно вирішувати долю свого краю, незалежно від думки Києва. Тоді ж, 26 листопада, обласна рада Луганської області прийняла рішення про створення т. зв. “Автономної Південно-Східної Української Республіки” та розпорядження про звернення до російського президента В. Путіна із проханням визнання цієї “автономії” Росією [403]. До створення автономії південно-східних областей закликав на сесії Дніпропетровської обласної ради і депутат Володимир Куцин – директор Нікопольського заводу феросплавів [280].

В Одесі прихильники В. Януковича у місцевій територіальній громаді на чолі із міським головою Русланом Боделаном висловили пропозицію, аби, у разі перемоги в Україні В. Ющенко, оголосити місто та всю Одещину

окремою “державою” – “Новоросійським краєм” – “вільною самоврядною територією, на якій діють розпорядження органів місцевого самоврядування” [2; 202]. А у Харкові обласна рада на своєму засіданні 26 листопада прийняла рішення про створення виконавчого комітету облради, передачу йому всієї повноти влади в області, підпорядкування виконкому місцеві обласні Управління МВС України, Управління МВС України на Південній залізниці, Головне управління МНС України та їхні підрозділи, припинення відрахування до Держбюджету України, формування добровольчих народних дружин та інше [990].

У відповідному ідейному руслі пройшов і з’їзд у Сєверодонецьку. У ньому взяли участь 3576 делегатів, які представляли, за словами очільника з’їзду та голови Луганської обласної ради В. Тихонова, місцеві органи влади всіх рівнів “зі всіх територій нашої країни”, хоч фактично йшлося переважно про східні, південні та частково центральні області [881; 886]. Серед учасників з’їзду були, зокрема, і прем’єр-міністр В. Янукович, очільник Донецької облради Б. Колесников, голова Донецької обласної державної адміністрації А. Близнюк, голова Луганського облради В. Тихонов, голова Харківської облдержадміністрації Є. Кушнарьов та інші [1063].

Поруч з тим, що з’їзд відзначився низкою різких заяв щодо центральної влади в Україні та її державності, на ньому водночас звучали й прихильні щодо Росії меседжі. До прикладу, Б. Колесников, засуджуючи у своєму виступі прийняту напередодні українським парламентом постанову про політичну кризу в Україні, якою ВРУ визнала результати голосування 21 листопада такими, що “відбулися з порушенням законодавства і не відображають волевиявлення громадян” [177; 771], пропонував висловити недовіру всім вищим органам державної влади України, які “порушили закон”, та “створити нову південно-східну українську державу у формі федеративної республіки” зі столицею у Харкові, яка би входила до Єдиного економічного простору разом із Росією, Білорусією та Казахстаном [886].

Є. Кушнарьов у своєму емоційному виступі, оцінюючи події Помаранчевої революції як “ретельно спланований і підготовлений, чудово профінансований антидержавний переворот”, якому Півдню та Сходу потрібно опиратись, аби “захистити, зберегти головний духовний стержень – православ’я”, звертаючись до “гарячих голів під оранжевими прапорами”, нагадав, що “від Харкова до Києва – 480 кілометрів, а до кордону із Росією – 40!”, та закликав боротися “із нацистською силою темною, із оранжевою чумою” [209; 543, с. 139].

У той же момент, безпосередньою була і участь представників російської влади у форумі. Росія сприймалась учасниками з’їзду та прихильними до них громадянами як союзник, а то – і потенційний “захисник” від дедалі потужнішого “згубного” впливу Заходу на Україну, якщо місцева еліта була би не в змозі самотійно себе та їх оборонити [397; 798; 1088, с. 499]. Одними із почесних гостей у Сєверодонецьку були багатолітній міський голова Москви Юрій Лужков та радник-посланник Посольства Росії в Україні Анатолій Корсун, які не просто брали участь у засіданні, але засідали у президії, а Юрій Михайлович навіть мав окремий виступ (Додаток Г, Рис. 10). Присутність згаданих осіб, на думку деяких українських журналістів, засвідчила, що за подіями у Сєверодонецьку стоять не лише окремі російські політтехнологи, але вони здійснюються із відома, а то – з дозволу російської політичної верхівки [53]. Щоправда, видання, які підтримували В. Януковича, намагалися пояснити появу офіційних осіб із Росії контраргументами про те, що, мовляв, на Майдані також виступали представники політичних еліт країн Заходу, зокрема Л. Валенса, експрезидент Польщі, дисидент та лауреат Нобелівської премії миру [639].

У своїй промові мер Москви з-поміж іншого наголосив, що саме російський президент В. Путін першим привітав В. Януковича із перемогою на виборах, оцінив дії української опозиції на чолі із В. Ющенком як “апельсиновий підкормлений шабаш”, звинуватив західні сили в “грубому втручанні у внутрішні справи України” через не лише “вкиди великих мас

грошей”, але й через “спроби управляти” Україною, в той час, коли Росія “веде себе дуже стримано”, демонструючи “повну повагу до збереження України” [886]. Вочевидь, власну промову, що була виступом іноземної офіційної особи на з’їзді, який за формою складався із представників власне України, втручанням у внутрішні справи сусідньої незалежної держави московський міський голова не вважав.

Загалом, учасники засідання у Сєвєродонецьку постановили визнати офіційну постанову ЦВК про визнання президентом України В. Януковича легітимною та такою, що повністю відповідала нормам Конституції і законам України, заявили, що вважають Віктора Федоровича законно обраним президентом та висловили ультиматум, що у разі “приходу до влади нелегітимного президента (В. Ющенко – П. А.) учасники з’їзду залишають за собою право на адекватні дії зі самозахисту інтересів громадян”, аж до “проведення референдуму із питань можливої зміни адміністративно-територіального устрою України” [663, с. 281–282; 827].

Проведення з’їзду у Сєвєродонецьку різко засудили як президент України Л. Кучма, так і голова ВРУ В. Литвин та лідер опозиції В. Ющенко. Л. Кучма вважав ці дії такими, що “не відповідають ані Конституції України, ані українському законодавству” [989]. В. Литвин назвав таку “спробу будь-якої регіональної влади України самостійно проголосити у тій чи іншій формі автономію своєї області” антиконституційною та “кримінально караним діянням” [541, с. 295; 757]. А В. Ющенко, виступаючи паралельно із подіями на з’їзді на сцені Майдану перед велелюдним мітингом 28 листопада, оцінив такі дії “закликами до сепаратизму”, що “можуть поставити під загрозу територіальну цілісність України” [972].

Втім, попри наявність серед незначної частини населення Півдня та Сходу України позитивних візій щодо можливої автономії цих регіонів, ідея федералізації української території до листопада 2004 р. не існувала поза межами окремих місцевих та зарубіжних (здебільшого російських) кабінетних ідеологів, що брали участь у виборчій кампанії В Януковича та

пропагували відповідні матеріали у своїх ЗМІ [114; 253–254; 398; 639; 715; 1087, с. 77].

Наприклад, соціологічні опитування Центру Разумкова, проведені після з'їзду в Севєродонецьку в Одесі, засвідчили, що ідею федерального устрою України у місті підтримували лише 17,6 % опитаних, а не підтримували аж 68,9 %, ідею створення т. зв. “Південно-Східної автономної республіки” підтримували також лише 17,6 % одеситів, а не підтримували аж 76,3 %, а ідею відокремлення Півдня та Сходу від України та приєднання їх до РФ підтримували тільки 12,3 % проти 81,1 % противників такої позиції [889].

У той же момент, хоч риторика про створення на території України автономних чи федеративних утворень зникла із публічного дискурсу вже за декілька тижнів після подій у Севєродонецьку, однак прецедент, створений 28 листопада 2004 р., став першою тривожною ноткою в розвитку української державності та її стабільності у майбутньому водночас спонукаючи до пошуків у цих подіях “російського сліду”.

До прикладу, на думку журналістів “Експресу”, ідеї федералізації України були підготовлені “певною частиною російського політикуму”, зокрема депутатом Державної Думи РФ від “Єдиної Росії” К. Затуліним, лідером ЛДПР В. Жириновським, політологом-геополітиком С. Карагановим та прихильником “неоевразійства” О. Дугіним, для початку втілення глобального проекту “реінтеграції” України до “сучасної Російської імперії”.

В одній зі статей “ВЗ” також йшлося про те, що ідеї федералізації України мали російське походження, і були одним із напрямків зовнішньої політики Москви зі створення по всій пострадянській території т. зв. “федеральних одиниць”, які, будучи юридично у складі незалежних держав, фактично перебували би під протекторатом Москви [534].

На думку ж В. Портникова “ігри у федералізацію” були спробою Кремля створити в Україні візуальний полігон для проросійських ЗМІ в Україні та російських медіа, аби донести лояльному до себе електорату, наскільки, мовляв, можуть бути шкідливими революції та прихід до влади

“проамериканських” владних еліт [737]. У той же момент, С. Кульчицький простежив, що якраз восени 2004 р. серед статей російського публіцистичного сегменту особливою популярністю почали користуватись сюжети про можливу громадянську війну в Україні, її розпад на низку окремих регіонів, потенційне військове втручання Росії у ці події для “захисту” Південно-Східної України від Заходу [517, с. 322–327].

Втім, у 2004 р. чи то через неготовність Росії на подальше втілення цих проектів, чи через неврахування можливості революційних подій, які, вочевидь, внесли свій коректив у сценарій політтехнологів, чи через відсутність у більшості керівників південно-східних областей та АР Крим істинного бажання відділитись від України, а чи, виконавши свою роль “репетиційної платформи”, сценарій під назвою “федеративна Україна” був призупинений, нагадуючи в подальшому про себе лише у виступах окремих українських проросійських політиків та публіцистів, і знову відродився сповна лише у контексті подій в Україні після 2014 р. [517, с. 218–219; 843].

Ще одну хвилю суспільної дискусії спровокував візит українського глави Л. Кучми 2 грудня до Москви на зустріч із російським візаві, під час якого В. Путін запропонував українському колезі свої “миротворчі” послуги у врегулюванні політичної кризи, висловив слова підтримки “єдиній незалежній державі” Україна, яку чомусь при цьому назвав “повністю російськомовною країною” [520; 546].

“Московський вояж” Леоніда Даниловича в Україні оцінили по-різному: одні вбачали у ньому останню спробу російської сторони посприяти перемозі В. Януковича, інші – намагання Кремля дистанціюватись від “біло-синьої” команди вже колишнього прем’єра, коли перемога “помаранчевої” команди ставала все очевиднішою. Прихильники ж В. Ющенка назвали візит Л. Кучми черговим виявом “малоросійського синдрому” в українському політикумі, його “рабської залежності у відносинах з Росією”, підтвердженням того, що станом на 2004 р. “завоювала собі лише місце малоросійської губернії”, яка будь-яке важливе для свого розвитку рішення

традиційно вирішувала зі своїм “патроном” – Росією [861]. Водночас на “Цензор.нет” лунали і припущення, що після повернення із Москви, заручившись підтримкою РФ, українська влада приступить до силового розгону Майдану [103].

Однак вже після оголошення наступного дня рішення ВСУ про проведення переголосування другого туру 26 грудня 2004 р., у лексиці російських можновладців, зокрема і В. Путіна, з’явилися фрази про повагу до “будь-якого результату можливих повторних виборів в Україні” [780; 1048] та про бажання Росії “працювати з будь-яким лідером, якого обере український народ” [782], проте і після завершення виборів, на яких переміг “помаранчевий лідер”, для журналістів “ГУ” та “Сегодня” не до кінця була зрозумілою офіційна позиція російської сторони щодо появи нової постмайданної політичної еліти у Києві [557; 731; 878].

Протягом періоду від кінця грудня аж до середини січня інтригою для українських медіа та аналітиків залишалось питання, чи привітає В. Путін свого нового колегу, що означало би фактичне визнання з боку Росії. Уже 27 грудня, наступного після проведення виборів дня, коли стало очевидним лідерство В. Ющенка за результатами волевиявлення, у “ВЗ” лунали іронічні думки про те, що російському президенту пора би вже було привітати Віктор Андрійовича з перемогою, натякаючи, що після голосування 21 листопада глава РФ привітав В. Януковича ще до оголошення офіційних результатів [785].

Утім, В. Путін надіслав привітання із перемогою у виборах лише в день офіційного завершення виборчої кампанії – 20 січня [783]. Таке зволікання з боку Кремля дало підстави журналістам як і “ВЗ”, так і “Сегодня” припустити, що успіх демократичної революції в Україні у Кремлі сприйняли як пряму загрозу для централізованого державного апарату, очолюваного В. Путіним, для якого успіх Майдану став особистою поразкою, що могло відобразитись на загостренні російсько-українських відносин та породити у них явища гібридної війни та миру (при офіційній

дружній риториці насправді здійснювати тиск на Київ) вже незабаром після інавгурації В. Ющенка [350; 871].

Таким чином, прихильниками ідей Помаранчевої революції РФ сприймалась як опонент та сторона, що підтримувала суперника В. Ющенка на президентських виборах 2004 р. В. Януковича, і, мовляв, була готовою всіляко впливати на виборчий процес, заради перемоги Віктора Федоровича: починаючи від непрямой агітації за нього зі сторони російського керівництва, поширення по суті сепаратистських постулатів щодо федералізації України, створення на її території автономних утворень, і аж до прямого силового вторгнення до України, задля надання допомоги з придушення протестних настроїв. Зі свого боку, для проросійських противників подій на Майдані, Росія здавалась ледь не єдиною для них захисницею від, як їм здавалось, “згубних” впливів Заходу, який нібито і профінансував Майдан, намагаючись у такий спосіб перетворити Україну на свою сферу впливу. Загалом, попри те, що у 2004 р. таки вдалось безкровно подолати світоглядні протиріччя всередині українського суспільства, концепт перетворення України на федеративну державу, як і погляд на українські терени як буферну зону боротьби Заходу (ЄС та США) та Сходу (Росії), запущені в український інформаційний простір восени 2004 р. російськими політтехнологами, у майбутньому стали частиною риторики окремих політичних, медійних та експертних кіл, які безвідповідально використовуючи їх заради підтримки власного рейтингу, зробили можливим їхнє повторне (і, на жаль, цього разу ефективніше) використання недружніми до української державності силами вже під час анексії Криму та розгортання війни на Донбасі у 2014 р.

3.3. “Газові війни” України та Росії

Після перемоги на президентських виборах 2004 р. в Україні лідера “помаранчевої” опозиції В. Ющенка та із часу його інавгурації, що відбулась 23 січня 2005 р., між офіційним Києвом та Москвою у сфері співпраці розпочався період, який дослідник О. Задорожній влучно охарактеризував

часом “прояву невідповідності двосторонніх міжнародно-правових інструментів потребам двосторонніх відносин”, коли при декларованому стратегічному партнерстві, сторони перебували у стані перманентної “холодної” гібридної війни [363, с. 151]. Одним із найяскравіших прикладів цього були два великих газових конфлікти, що спалахнули між Україною та РФ на початку 2006 р. та 2009 р. через рішення російської сторони перекрити газопостачання до України, а через українські терени – його транзит до європейських партнерів.

Газовий аспект у відносинах між Кремлем та офіційним Києвом був завжди важливим чинником, періодично стаючи вигідним майданчиком для задля політичних шантажів Росією України у вигідні для себе моменти, чому особливо сприяла постійна заборгованість української сторони оплати за газ.

Наприклад, ще у вересні 1993 р. під час переговорів у Масандрі (передмістя Ялти) із питань поділу Чорноморського флоту вже неіснуючого СРСР та утилізації ядерної зброї, що після розпаду радянської держави залишилась на території України, російська сторона запропонувала українській делегації передати РФ свою частину флоту, аби у такий спосіб частково погасити газові борги на суму 800 мільйонів доларів США [68].

У першій же українсько-російській міжурядовій угоді із експорту російського природного газу в Україну та його транзиту через територію України в європейські країни від 18 лютого 1994 р. попри прописання загальної концепції прав і обов’язків обох сторін у газовій сфері водночас не передбачалось встановлення жодної базової ціни на блакитне паливо, яку планувалось визначати додатково в окремих контрактах, при чому “Газпрому” – російській акціонерній компанії та газовому монополісту, через якого відтепер здійснювався експорт російського газу українським споживачам, – надали право щороку цю ціну переглядати [952]. Останній пункт фактично легітимізував зручну для російської сторони позицію, за якої вона за допомогою вільної цінової політики у сфері ПЕК могла у будь-

який момент розпочати не стільки економічний, як політичний тиск на офіційний Київ якщо би була у цьому потреба.

Втім протягом 1995–2004 рр., попри перманентне збільшення суми газового боргу України та періодичні демарші російської сторони із погрозами зменшити або ж і зовсім припинити постачання блакитного палива в Україну, протиріччя вдавалось долати, щоправда, часто лише через персональні контакти президентів країн, а то й – через безоплатне постачання Росії продуктів харчування, чи, як у 1999 р., – і 11 стратегічних бомбардувальників заради погашення заборгованостей [207]. Водночас середня ціна на російський газ фактично аж до 2004 р. зберігалась на рівні 50 дол. за 1000 м³ – нижчої за ринкову ціну суми, яка була своєрідною “пільгою” для України, аби заохочувати останню до активнішої співпраці із Москвою та участі у інтеграційно-геополітичних проектах, інспірованих Росією [980, с. 120–152]. Втілення ж пропозицій щодо підняття вартості блакитного палива для офіційного Києва до рівня 70–80 дол. за 1000 м³, які щодалі частіше лунали із російського боку з приходом до влади в Росії команди В. Путіна, та й, зрештою, знаходило відображення у міжнародних угодах, постійно відкладалось, вочевидь із розрахунку на перемогу В. Януковича на президентських виборах восени 2004 р., а, отже, – і поступок української сторони у питанні підпорядкування газотранспортних систем України “Газпрому”, на що політика Росії поступово ставала претензійно спрямованою із початку 2000-х рр. [371].

Однак переговори між Києвом та Москвою зі створення консорціуму із розвитку української ГТС – фактично першого етапу зі встановлення російського контролю над газовою системою України, – які розпочались ще влітку 2002 р., реальних підсумків не досягнули, тому що якщо для Москви важливою була участь у консорціуму на базі двосторонніх українсько-російських паритетних відносин, то для Києва – залучення до співпраці європейської сторони та збереження за собою контрольного пакету акцій [371].

Такі ж пріоритети зберігались і після приходу до влади в Україні нової “помаранчевої” команди. Зокрема, розглядались варіанти як заснування українсько-німецько-польського консорціуму задля постачання газу до Європи, так і можливого приєднання німецької енергокомпанії E.ON до ймовірного у майбутньому російсько-українського спільного газотранспортного підприємства. Разом з цим продовжувались переговори і зі східними партнерами. Зокрема, 22 березня 2005 р., під час візиту В. Ющенка до Туркменістану, вдалося досягнути попередніх домовленостей зі створення чотиристороннього консорціуму із транспортування газу до Європи за участі України, Росії, Туркменістану та Казахстану.

Однак практичні результати усіх цих перемовин так і залишились на рівні декларацій, що, вочевидь, було пов’язано як із незадоволенням Росії через проєвропейський курс, розпочатий офіційним Києвом, так і з початком реалізації РФ кількох проєктів із будівництва газотранспортних потоків в обхід України, які стали би альтернативою, а то і заміною, до українського. Окрім вже наявних газопроводів “Ямал–Європа” (через територію Білорусі та Польщі) та “Блакитного потоку” (газопроводу із Росії до Туреччини, введеного в експлуатацію на початку 2003 р.), із підписанням відповідної угоди між “Газпромом”, E.ON та BASF 8 вересня 2005 р. розпочалась реалізація проєкту із будівництва “Північного потоку”, що мав з’єднати по дну Балтійського моря РФ із Німеччиною, а трохи згодом вже у 2007 р. заговорили про проектування і “Південного потоку”, яким планувалось з’єднати по дну Чорного моря Росію із Болгарією, аби через останню транспортувати газ на Балканський півострів, а далі – однією гілкою до Австрії, а іншою до Італії [555, с. 291–335]. Завдяки втіленню цих проєктів Росія намагалась максимально унезалежити себе від поставок газу в країни ЄС лише територією України. Більше того, вочевидь з метою популяризувати в Європі ідею будівництва ГТС, альтернативних до української, російська сторона розпочала потужну, у т. ч. і інформаційну, кампанію із дискредитації України як надійного партнера-транзитера, у

контексті якої переважно і розглядають два найбільші українсько-російські енергетичні конфлікти 2005–2006 рр. та 2008–2009 рр.

Розпочавшись із нібито суто економічної пропозиції російської сторони щодо підняття ціни на газ для України до ринкового рівня, насправді дії РФ, на думку “ББС-Україна” та “УП”, носили політичну мету – як покарання Києва за його зволікання у переговорах щодо створення спільного із росіянами консорціуму із розвитку української газотранспортної системи (ГТС) та проєвропейський курс України, розпочатий “помаранчевими”, так і бажання РФ, дискредитувавши українську сторону як країну-транзитера, привернути увагу європейців до реалізації Росією кількох проєктів із будівництва газотранспортних потоків в обхід України, які стали би альтернативою, а то і заміною, до українського [218; 371].

Кампанія із розгортання першої “війни” розпочалась ще у березні 2005 р., коли у кабінетах “Газпрому” заявили про підняття для України ціни на газ до рівня, близького до європейського (приблизно 230–250 дол. за 1000 м³), а з літа серед російського політикуму та журналістського середовища систематичними стали звинувачення української сторони у нібито крадіжці газу (мовляв, безслідно зникло 8 млрд м³ російського блакитного палива).

Під такий інформаційний акомпанемент восени 2005 р. проходили напружені переговори українського “Нафтогазу” та російського “Газпрому”, на яких сума ціни на газ обговорювалась у межах 180–230 дол. за 1000 м³, проте до кінця року сторони так і не змогли підписати жодного контракту на майбутній 2006 р. Якщо “Газпром” апелював до угоди ще від 1994 р., у якій була прописана можливість щорічного перегляду ним ціни на газ, то “Нафтогаз” не хотів санкціонувати більш ніж чотирьохкратне підвищення (із попередніх 50 дол. за 1000 м³) вартості газу. Проте позицію української сторони ускладнювало те, що ще у жовтні Туркменістан відмовився напряду продавати газ Україні, і відтепер переговори із цією середньоазіатською

республікою також доводилось проводити за посередництва “Газпрому”, тобто Росії [335].

Не знайшовши спільної мови із Україною, Росія застосувала радикальніші аргументи – у новорічну ніч 2006 р. “Газпром” просто перестав постачати газ українським споживачам, при цьому продовживши його транзит до Європи через Україну. Тоді ж російська влада вкотре звинуватила офіційний Київ у несанкціонованій крадіжці російського газу [492]. Посилилась й інформаційна складова протистояння: кадри із перекриття газових вентилів та загалом “газова тематика” займали значну частину ефірного часу російських телеканалів, а у Москві під стінами українського посольства у Росії на початку січня провели декілька постановочних мітингів, під час яких роль мітингарів-українців виконували російські бюджетники та пенсіонери. Прикметно, що основними гаслами таких демонстрацій поруч із цілком стереотипно-ксенофобськими щодо українців (на кшталт “Газ на сало не міняємо!”) були заклики й цілком політичного спрямування: “Повернемо в Росію Донецьк і Донбас! Будуть низькими ціни на газ!” [211].

Подібно розгортались події і на рубежі 2008–2009 рр., коли Київ не погоджувався на запропоновану “Газпромом” нову газову ціну у 235 дол. за 1000 м³, наполягаючи натомість, за вказівками В. Ющенка, на ціні у 205 доларів. Коли ж 31 грудня таки мало відбутись підписання нової угоди на 235 дол., В. Ющенко наказав О. Дубині перервати переговори, відхилити угоду та повертатись до Києва. У такій ситуації президент Росії (тоді ним вже був Д. Медведєв) виступив із заявою, що оскільки України покинула переговорний процес, то із 1 січня 2009 р. нової газовою ціною для неї буде сума аж у 450 дол. за 1000 м³. А вже о 9 ранку 1 січня “Газпром” припинив постачання газу українським споживачам у повному обсязі [80].

Як і у 2006 р., “газова” тема не зникала зі сторінок та веб-порталів українських та російських ЗМІ впродовж першої половини січня 2009 р. У той час, як у Росії Україну (чи то пак – “помаранчевий Київ”), вже звично,

звинувачували у “крадіжках” газу та нестабільному транзиті блакитного палива українською територією до Європи, українська сторона всіляко ці звинувачення заперечувала та відкидала, навпаки наголошуючи на цілковитому виконанні усіх своїх зобов’язань, що витікали з контрактів 2008 р. між “Газпромом” та “Нафтогазом України”. Конфлікт набрав ще більших обертів після того, як “Газпром” 6 січня значно зменшив обсяги постачання транзитного газу територією України до 16 країн ЄС та Молдови, а 7 січня – і зовсім припинив. При цьому у Росії поширювали інформацію, що у скороченні поставок винен саме Київ, де, мовляв, розгорнулася політична криза, яка нібито і призвела до зриву стабільного забезпечення постачання газу європейським партнерам [1026, с. 218].

Врешті, хоч обидва конфлікти вдалось вирішити внаслідок підписання відповідних угод, однак реакція на них в українському суспільстві не вщухала ані під час їхнього перебігу, ані після підписання газових домовленостей*.

Газове протиріччя рубежа 2005–2006 р. отримало різні оцінки серед українського політикуму.

Президент України В. Ющенко вважав, що події на газовому ринку засвідчили про готовність “Газпрому” відстоювати не лише російські економічні, але й політичні інтереси, якщо цього потребуватиме керівництво РФ [684, с. 139; 808]. Водночас українське МЗС у власній спеціальній заяві назвало російську поведінку на ринку енергетики “шантажем”, який “може призвести до дестабілізації економіки України та зриву поставок російського газу споживачам в країнах ЄС” [243].

* У договорі від 4 січня 2006 р., сторони домовились про те, що Україна отримуватиме “коктейль” російського та туркменського газу за ціною 95 дол. за 1000 м³ на перше півріччя 2006 р., при виконанні посередницьких між “Газпромом” та “Нафтогазом” функцій у питаннях постачання газу компанією “РосУкрЕнерго”, а в угоді від 19 січня 2009 р. між “Газпромом” та “Нафтогазом” усувались будь-які посередники, у т. ч. “РосУкрЕнерго”, прописувалась базова ціна на газ для України на рівні 450 дол. за 1000 м³ при введенні принципу залежності блакитного палива від цін на газойл та мазут на світових ринках та принципу “бери або плати” (take-or-pay), згідно із яким українська сторона зобов’язувалась закупляти у Росії щорічно як мінімум 41,6 млрд. м³ газу, затверджувалась на 2009 р. знижка у 20 % на оплату газу, а ціна за транзит палива українською територією встановлювалась на рівні 1,7 дол. США на 100 км.s

Натомість, на думку тодішнього українського прем'єр-міністра Ю. Єханурова, перша “газова війна” була дещо нелогічною, адже реальних суттєвих причин для її розгортання Росією не існувало, так як і Москва і Київ навпаки були зацікавлені у якнайшвидшому переході сторін на ринкову форму відносин у газовій сфері, а єдиним об'єктом суперечок фактично була лише необґрунтовано завищена ціна на газ, запропонована РФ [243]. Разом з цим, під час свого виступу у залі ВРУ 10 січня 2006 р. прем'єр назвав дії Росії під час газового конфлікту намаганням “перекреслити перспективу України, як незалежної держави” [138].

Перша “газова війна” знайшла свої відгуки і у стінах українського парламенту.

Члени пропрезидентської фракції НУ підтримували позицію української влади під час переговорів із російськими візаві, а виникнення кризової ситуації на ринку газу пов'язували виключно із політикою Росії, яку розцінювали наслідком спроб російських “імперських потуг безнадійно відновити статус регіонального геополітичного лідера” [1060–1061]. Водночас “нашоукраїнці” відзначали негативну участь у цих подіях української опозиції (насамперед, БЮТ, ПР “Народного блоку Литвина” та КПУ), які начебто консультували під час газового конфлікту російських партнерів не на користь України, та періодично їздили до Москви у ролі “політичних маріонеток” заради координації дій із “дискредитації помаранчевого руху” [156–157; 228; 930; 1054, с. 421–422].

Депутати низки інших, прихильних до президентської адміністрації, міждепутатських об'єднань також позитивно оцінювали дії української влади та “Нафтогазу” під час перипетій газових протиріч, наголошуючи, що українському уряду вдалось розв'язати кризу у відносинах між Україною та Росією з позицій ринкової економіки та прагматизму [141; 158; 174]. Разом з цим, для них “газова війна” видавалась закономірним наслідком неналежної політики української влади із диверсифікації газового ринку України, що

зробило її залежною від російської “газової голки” та змушувало йти на часто не вигідні для себе компроміси” [142; 171].

При цьому, на думку українських соціалістів О. Мороза та М. Рудьковського, газові домовленості 2006 р. були “формою капітуляції української сторони зі збереженням обличчя” [150; 675]. Водночас у СПУ засуджували ті політичні сили, які за допомогою “дешевих популістських демаршів” та критики української влади, замість бажаної підтримки у час газових проблем, прагнули зміцнити позиції серед електорату [509–510; 612; 659].

Соратники Ю. Тимошенко із БЮТ, які після відставки Юлії Володимирівни із прем’єрської посади у вересні 2005 р. фактично перейшли в опозицію до команди президента, назвали результати січневих газових переговорів втягненням України у “боргову яму”, підіграванням “імперіалістичній стратегії Москви”, віддачею української держави, через створення “міжнародної напівкримінальної структури “РосУкрЕнерго”, на поталу “владних магнатів Росії”, при цьому левову частку вини за такий стан справ “бютівці” покладали саме на українську виконавчу владу [134; 168; 282; 559; 618].

У той же момент, спікер ВРУ назвав підсумки газових домовленостей між “Газпромом” та “Нафтогазом” “оборудками”, у яких прописали низьку транзитну ціну, вигідну для Росії, яка встановлювалась аж на 5 років, і, у той же час, ціна на постачання газу для України визначалась лише на півроку, без жодних гарантій про непідвищення ціни уже у найближчій перспективі [144].

Представники “антипомаранчевих” опозиційних сил (насамперед, фракції “Регіони України”, КПУ, СДПУ(о) та “Єдина Україна”), звинувачували у виникненні “газової війни” 2006 р. не Росію, а офіційний Київ, вважаючи справжньою причиною розгортання українсько-російського протиріччя неготовність “помаранчевої” влади до опалювального сезону та нефаховість у її роботі [162; 1062, с. 11–12].

Так, народні депутати І. Шурма та Н. Шуфрич із фракції СДПУ(о) звинуватили команду В. Ющенка в ухваленні в газовій угоді 2006 р. підвищення ціни на газ, яка періодично могла змінюватись у більшу сторону, при одночасному закріпленні вартості транзиту блакитного палива українською територією на рівні, нижчому за середньоєвропейський [172–173].

Члени “Регіонів України” назвали газове непорозуміння результатом небажання української влади “відділити власні особисті зобов’язання України перед США, русофобства зовнішньополітичного відомства і керівників “Нафтогазу” від потреб українців”, а саму угоду від 4 січня протрактували як “злочинну”, адже вона, мовляв, несла економічні збитки українському населенню та промисловості [135].

У КПУ оцінили газові протиріччя 2006 р. як наслідок суперечок між олігархічними кланами обох держав та результат “антинародної політики” В. Ющенка, спрямованої на якнайшвидший вступ до НАТО і СОТ замість розвитку взаємовигідних відносин із країнами-членами ЄЄП та СНД, а газову угоду, укладену 4 січня – як чергове підняття ціни на газ [147; 154; 161; 294; 419; 692; 764]. Схожої думки дотримувались у ПСПУ, очолюваній Н. Вітренко, на думку якої “паливні війни” спровокував Київ власним пронатівським курсом та відвертою демонстрацією недружніх відносин до Росії. Народні ж депутати від “Єдиної України” заявили, що новий договір із “Газпромом” – це “зрада національних інтересів України, її народу” та створення проблем для функціонування українських підприємств [136].

У цілому, перша “газова війна” для більшості опозиційних політиків видалась не приводом задуматись про необхідність реформування функціонування газової та ГТС в Україні та реконструювати українсько-російські відносини на засадах рівних прав і обов’язків обох партнерів, а можливістю вкотре поставити на порядок денний питання про відправлення українських урядовців у відставку та нагодою дискредитувати

“помаранчевих” напередодні чергових виборів до парламенту у березні 2006 р.

По-різному зображували газову кризу 2006 р. й українські медіа.

На думку журналістів періодичних видань націоналістичного спрямування, зокрема “Нації і держави” та “Шляху перемоги”, конфлікт за постачання російського блакитного палива до України був спровокований “Газпромом” із подачі Кремля, аби “не дозволити Україні вирватися зі своїх пазурів”, “знищити Україну як незалежну державу” та “відновити нову химерну імперію” [91; 379; 762].

У “ВЗ” в контексті дій Росії у газовій сфері взимку 2006 р. говорили і про “газову атаку Путіна”, і “шантаж”, і “тиранію”, і “брутальну демонстрацію сили” [200]. Основними мотивами такої поведінки росіян у виданні називались і бажання Росії продемонструвати країнам ЄС важливість своїх позицій у місцевій геополітиці, і наміри заблокувати вступ України до ЄС та НАТО, і прагнення заволодіти українськими ГТС, та, зрештою, планування політичного реваншу після Помаранчевої революції проросійської опозиції в Україні [772]. Однак головним переможцем першої “газової війни”, за переконанням журналістів газети, стали не сторони конфлікту, а створена фірма-посередник “РосУкрЕнерго”, та ті групи, які були до неї причетними [976; 978].

Команда “Експресу” висловила твердження про те, що російський “газовий шантаж” – це, насамперед, “геополітичний конфлікт між Україною і Росією та початок нового стратегічного наступу Російської імперії на цілу Європу” [888]. Разом з цим, кореспонденти “Експресу” не поділяли тріумфальних заяв української влади щодо газового договору 2006 р., вважаючи його надто збитковим для України і водночас прибутковим для “Газпрому” [331]. Такої ж думки дотримувались і в “УП”, де назвали українсько-російські домовленості “хитрими”, наслідком яких стало залучення до ринку газу “РосУкрЕнерго”, яка, будучи дочірньою компанією

російського газового монополіста, через власне посередництво забезпечувала би йому ще більші прибутки [87; 633].

Кореспонденти “ДТ” також засудили спроби РФ зі здійснення “газового зашморгу” для України, який суперечив стратегічним відносинам між Україною та Росією, водночас відзначаючи у цій ситуації й прорахунки української влади, у т. ч. і опозиції, які продемонстрували нездатність об’єднати суспільство та політикум “перед обличчям реальної зовнішньої загрози”, наслідком чого став не дуже вигідний для України газовий договір [982]. Разом з цим, газові протиріччя видавались журналістам хорошим приводом для початку реформування системи енергетики та переходу на альтернативні джерела палива [805].

У газеті “День” наголошували і на неринковому характері дій “Газпрому” на енергетичному ринку, і на непрозорому характері досягнених українсько-російських домовленостей, у самому тексті яких було чимало неточностей [435]. У той же час, у виданні пов’язували розгортання паливної “війни” із бажанням РФ дискредитувати “помаранчеву” команду, особливо напередодні березневих виборів до парламенту, у яких Кремль робив ставку на проросійську опозицію в Україні [268; 355].

В “УК”, репрезентуючи офіційні позиції центральних органів виконавчої влади України, вважали, що конструктивна позиція уряду дозволила підписати газовий компроміс від 4 січня 2006 р., завдяки якому Україні вдалось уникнути правового вирішення газового протистояння із РФ у судах і водночас надалі отримувати газ за досить низькою ціною, що створило хороші умови для початку політики диверсифікації джерел постачання енергоносіїв [115; 215; 643; 853; 1018].

У той же момент, видання “ГУ”, яке було пресовим майданчиком для парламентських політичних сил, у т. ч. і опозиційних до президента та уряду, поруч із публікаціями про принципову позицію української влади у відстоюванні власних національних інтересів, містила і матеріали, у яких президент та уряд України звинувачувались у крадіжці газу, у

підпорядкуванні своїх дій геополітичним позиціям США, які нібито цю кризу і придумали та втілили у життя, та у непрофесійній дипломатії, що спричинилась до введення в українсько-російські відносини на ринку газу посередників та вищих цін на газ [475; 698; 875–876].

Натомість у “ФіК” утримались від якихось конкретних оцінок, подаючи лише інформацію про перебіг “газової” війни, переговори між “Газпромом” та “Нафтогазом”, коментарі учасників конфлікту та роздуми і прогнози експертів із цієї теми, які коливались від тез про те, що різке підняття вартості блакитного палива суттєво вдарить по українській економіці до переконань, що дії Росії можуть посприяти подальшому зближенню України та ЄС [19; 216; 893].

У той же час, медіа, наближені до опозиційних ПР та КПУ, були значно категоричнішими та гострішими у критиці саме української влади.

Так, у тижневику “2000” причинами газової кризи називались саме нефаховість української сторони, перманентні протиріччя всередині “помаранчевої” команди та її бажання розіграти карту “наступу російського імперіалізму” для згуртування власного електорату напередодні парламентських виборів 2006 р., що, натомість, завершилось укладенням не вигідного для України договору [550]. У газеті “Сегодня” передумовою для жорсткої позиції Росії із перекриття газового вентиля вважали вибір офіційним Києвом курсу на виключно євроінтеграцію, яка, мовляв, була не цілком економічно вигідною для української економіки [674; 713; 1013; 1015]. Прикметно, що і результат газових переговорів 2006 р. для кореспондентів видання – це, насамперед, успіх “Газпрому” та провал української дипломатії, наслідком якого мало стати прямо пропорційне різке підняття суми доходів російської сторони та вартості газу для населення та підприємств промисловості в Україні вже із початку 2006 р. [807].

Подібно характеризувала першу “газову війну” і “КпУ”, де стверджували про згубний для української політичної ситуації та місцевого індустріального сектору вплив газового протиріччя, спровокованого,

насамперед, “антиросійською позицією Києва” [1003; 1005]. Такої ж думки дотримувались і у “Донецькому кряжі”, де на прикладі конкретних промислових підприємств Сходу України демонстрували можливі матеріальні втрати для економіки внаслідок підписаної угоди водночас вважаючи їх вигідними для В. Ющенка, адже дозволили консолідувати всі президентські сили під лозунгом “газового патріотизму” [400; 895; 897].

У той же час, у газеті “РВ” не лише регулярно саме Україна звинувачувалась у постійних несплатах боргів за отриманий газ, але й частина критики лунала на адресу “Газпрому”, який начебто створив для української “проєвропейської та русофобської” сторони комфортні умови, погоджуючись на встановлення для неї нижчих за ринкові ціни на газ навіть після 2006 р. [76; 795; 896].

Незважаючи на різнополярні думки, спільною для всіх них було переконання, що досягнені у 2006 р. українсько-російські домовленості – це лише тимчасовий стан речей недовготривалого характеру, і остаточному вирішенню “газового” питання вони не допомогли, а тому загроза виникнення рецидиву протистояння на паливному підґрунті надалі залишалась актуальною, повторно проявившись у другій “газовій війні” вже у 2009 р.

Реакція української політичної верхівки на нове паливне протистояння вкотре оголила протиріччя, які накопичились серед “помаранчевої” команди після 2005 р., а об’єктом критики знову була насамперед не російська сторона, а український уряд та “Нафтогаз”. Різниця між ситуаціями у 2006 р. та 2009 р. полягала тільки в тому, що якщо у 2006 р. у центрі критики опинилась команда президента В. Ющенка, то у 2009 р. – Ю. Тимошенко, яка наприкінці 2007 р. вдруге стала прем’єр-міністром.

Наприклад, якщо, з одного боку, український глава В. Ющенко та його оточення вважали другу “газову війну” побічним ефектом слабкої позиції Європи щодо Росії, яка, поступово розпочавши власну політику “взяття реваншу за втрату впливу на пострадянському просторі”, не зустріла

суттєвого спротиву зі сторони країн Заходу, то, з іншого боку, вони різко засудили Ю. Тимошенко у підписанні газового договору 2009 р. як невідповідного для України, що було рівнозначним “зраді національних інтересів” української держави [139; 167; 359; 382; 957; 1010; 1054, с. 458].

Лідер націоналістичного ВО “Свобода” О. Тягнибок назвав газовий договір, підписаний 19 січня 2009 р., програшем України у війні із Росією, перемогою організованої Москвою та її агентами “антиукраїнської істерії всередині країни” та у Європі та “обкладенням України 10-річною даниною московським ханством” [657].

Із критикою угоди 2009 р. виступила і команда ПР на чолі із В. Януковичем, яка звинуватила Ю. Тимошенко, як і всю “помаранчеву” владу, у корумпованості, “безвідповідальності та авантюризмі”, що призвели до поступового втрачання Україною статусу держави-транзитера, “холодної і голодної зими” для українського населення та “перетворення відносин із РФ в джерело вкрай небезпечної напруги” [176; 1064].

Члени СПУ чергову паливну кризу назвали “Холодною війною-2”, яка значно погіршила репутацію як Росії, так і України та дестабілізувала і до цього ненайкращу політико-економічну ситуацію в останній [295; 504–505; 529]. Лідерка ПСПУ Н. Вітренко протрактувала “паливну війну” 2009 р. як “газовий садизм українських параноїків” [217]. Представники української компартії винними у розгортанні газової кризи вважали “помаранчевих націоналістів”, які, мовляв, разом із “газовими баронами”, “олігархічними групами” та США профінансували “газовий вертеп” 2009 р., що призвів до “чергового загострення відносин з Росією”, “загрози соціально-економічної катастрофи” та “розпалювання ворожнечі між єдиною корінними українським і російським народом” [109–110; 163; 185; 693; 855].

Натомість спікер парламенту В. Литвин позитивно оцінив результати московських переговорів, які, на його думку, завершили газові протиріччя та розпочали застосування Україною “здорового економічного прагматизму” у сфері енергетики [81].

Своєю чергою, соратники Юлії Володимирівни акцентували на стабілізаційній позиції українського уряду на чолі із Ю. Тимошенко, який, на їхнє переконання, зумів за складних умов відсутності транзиту газу із Росії через українську територію до країн ЄС надалі продовжити постачання газу для європейських партнерів за рахунок власних запасів із газових сховищ України та наголошували, що саме у нових угодах 2009 р., які скасовували у сфері українсько-російських газових відносин участь будь-яких посередників, створювались нові можливості для безпосередніх переговорів між Україною та РФ [165].

Втім, лише обговоренням другої “газової війни” справа у стінах парламенту не обмежилась. З метою “об’єктивної оцінки взаємин, які склалися між Україною і Росією” на рубежі 2008–2009 рр. та “об’єктивної оцінки інститутів і людей, які несуть відповідальність за те, щоб ці стосунки були прогнозовані і результативні” народні депутати підтримали постанову про утворення відповідної ТСК, результати роботи якої відіграли не останню роль під час і після відкриття кримінальної справи проти Ю. Тимошенко та її засудження до семи років ув’язнення Печерським судом м. Києва у жовтні 2011 р. вже за президентства В. Януковича [145; 746; 918].

В українських медіа друга “газова війна” також зустріла неоднозначну реакцію.

Націоналістичні видання “Нація і держава” та “Шлях перемоги” вбачали у черговій “газовій війні” прояв ширшої російської інформаційної кампанії, розгорненої РФ проти України із метою впливу на настрої українського електорату напередодні президентських виборів 2010 р. на користь відповідних “антипомаранчевих” проросійських сил, що, втім, аж ніяк не сприяло покращенню репутації РФ у Європі як надійного постачальника газу [700; 839]. Водночас не оминула критики націоналістів й українська влада, чиє підписання газової угоди протрактували як “повну капітуляцію перед Росією і нехтування українськими інтересами” [229; 300; 581–582; 850].

Подібно “газову війну” подавала і “КС”, журналісти якої одноставно підтримували українську владу, вважаючи газовий тиск Росії на Україну та Європу суто політичним рішенням, “чистим божевільям”, “газомором”, який став реакцією Кремля на політику демократизації України та її європейської інтеграції [89; 646; 958; 1101; 1105]. Притому умови, викладені в підписаній угоді від 19 січня у “КС” оцінили як “здачу прем’єр-міністром Тимошенко енергетичних інтересів України північному сусіду (РФ – П. А.)” [210].

У газетах “День” та “ДТ” припускали, що газовий конфлікт був “викидом негативних емоцій” російської влади щодо України, яка накопичувалась після Помаранчевої революції, внаслідок чого по українській стороні відкрили “енергетичний вогонь, прагнучи не лише уразити ідеологічного опонента, а й випробувати в польових умовах європейського континенту енергетичну зброю”. В той же момент, на думку аналітиків видання, у створенні конфліктної ситуації частково була винною й українська сторона, яка, фактично не займаючись диверсифікацією власної енергосистеми, на початок 2009 р. виявилась вкрай вразливою до чергового газового шантажу зі сторони Росії, ставши зручною мішенню для її атак [334; 616; 809; 857; 894; 1021].

На схожих позиціях перебували й “ВЗ” та “Експрес”, у яких закриття газового вентиля Росією засуджувалось, трактувалось як “атака кремлівського “ведмедя””, однак висловлювалась і невпевненість у тому, що підписаний за результатами переговорів “Газпрому” та “Нафтогазу” газовий договір був цілковито вигідним для України [112; 203–204; 227; 348; 438; 441].

У той же час в “УТ” позицію президента та прем’єр-міністра України вважали “більш-менш консолідованою”, “ефективною” та “злагодженою”, що дозволило завершити “паливну війну” із відносним успіхом – угодою, у якій хоч і прописували підвищення ціни на газ, однак загалом вперше впроваджувалось формульне ціноутворення, прив’язане до об’єктивних ринкових процесів, що відтепер дозволяло економістам прогнозувати

коливання цін на газ згідно із атмосферою на ринку палива, а не політичними взаєминами між Києвом та Москвою [213; 314; 996].

“УК” також підтримав позицію КМУ. У газеті російську сторону звинуватили в політизації суто економічної складової українсько-російських взаємин, при цьому наголошуючи на “конструктивній та плідній” діяльності української влади та “Нафтогазу” у цій ситуації та запевняючи, що і європейські партнери, які також стали жертвою газового конфлікту, перебували на проукраїнських позиціях та засуджували неринкові дії РФ [67; 212; 628; 959]. В той же час, газовий договір від 19 січня 2009 р. в газеті подавався, вслід за трактуваннями Ю. Тимошенко, як “надзвичайно вигідний компроміс задля збереження добрих відносин України та Росії” та свідченням того, що Україна залишилася надійним партнером для країн ЄС [478; 592; 1053].

Газета ж “ГУ” відображала думки усіх парламентських фракцій, що варіювалися від тверджень про “грамотну та продуману політику” уряду Ю. Тимошенко, яка домоглась вигідного для України переходу на європейську формулу ціноутворення на ринку газу, так і до тез про “явний програш” української делегації та її неспроможність “відстояти національні інтереси України” [671; 699; 877; 964].

У “ФіК” другу “газову війну” назвали спробою Росії, через тиск на Україну, впливати і на ЄС у питаннях формування цін на енергоносії та будівництва обхідний газових шляхів і водночас критикували й газову угоду 2009 р., яка встановлювала для України ціни на газ дорожчі, аніж для інших, значно віддаленіших від Росії, країн у Європі [21; 108].

“КпУ”, “РВ”, “Сьогодні” та “2000” у розгортанні паливної кризи звинуватили В. Ющенка, чиї “багатослівні патріотичні висловлювання”, мовляв, вилились для офіційного Києва лише у збитки, розв’язавши, натомість, Кремлю руки для підвищень цін на газ та висунення претензій на українську ГТС [94]. Водночас підписання за результатами переговорів українсько-російської угоди та створення образу плідного обговорення

газового питання російським (В. Путіна) та українським (Ю. Тимошенко) прем'єрами, мовляв, було певним свідченням того, що В. Путін робитиме у майбутньому політичну ставку саме на Юлію Володимирівну, а не на В. Януковича [274–275; 396; 471; 549; 797; 816; 1016].

“Газові війни” знайшли відображення й в оцінці експертів. Зокрема, на думку І. Діяка, радника Президента України та головного радника голови НАК “Нафтогаз”, “газові війни” були спровоковані виключно Росією заради дестабілізації ситуації в Україні, насамперед – на її Сході та Півдні, аби створити відповідну атмосферу напередодні президентських виборів в Україні у 2010 р., знівелювати імідж України та її влади на міжнародній арені і, врешті, повністю узалежнити українську енергетичну систему. Втім, на думку експерта, перемогти Росії у цих війнах таки не вдалося, у т. ч. через конструктивну та ефективну реакцію офіційного Києва [1022].

С. Віднянський та А. Мартинов (Інститут історії України НАН України) вбачали у початку газових протистоянь прояв небажання Кремля продовжувати “субсидіювати дешевим газом євроатлантичну інтеграцію України” та допустити ситуацію, “коли стратегічний газопровід в Європу, що проходить українською територією, опиниться під контролем НАТО” [180, с. 66; 181, с. 42].

Аналітики із Центру Разумкова вважали “паливні війни” ознакою завершення пострадянської фази українсько-російського партнерства, із його політичною лояльністю в обмін на економічні преференції, та початок формування відносин між Москвою та Києвом на платформі прагматизму, поєднаного із конкуренцією та, у зв'язку із наявністю деяких очевидних протилежних позицій у розумінні двосторонніх та зовнішньополітичних питань – періодичною конфліктністю [761]. Водночас аналітичне видання “Зовнішні справи” газові конфлікти розглядали у контексті російських спроб втілення політики “прагматичної реімперіалізації”, що полягала у намаганнях Москви протистояти глобальному пануванню США через

перетворення америкоцентричного однополярного світу на багатополарний за допомогою усіх можливих важелів, у т. ч. й енергетичних [1076].

Натомість на думку наукового співробітника Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України Я. Черногора вимоги росіян у “паливних війнах” мали усе ж більше економічний, аніж політичний характер. По-перше, за переконаннями аналітика, Росія намагалась отримати контроль над ГТС України через бажання не стільки отримати політичні важелі впливу, як для досягнення впевненості у безперешкодному постачанні блакитного палива до Європи, а, по-друге, “газові війни” були частиною загальної реформи цін у відносинах “Газпрому” з пострадянськими державами, тим паче у час швидкого падіння вартості нафти, як це було на рубежі 2008–2009 рр. [1026, с. 219].

Разом з цим, частина експертів, особливо наближених до опозиційних сил в Україні, звинувачували у розгортанні газового конфлікту українську сторону, яка призвела до таких наслідків внаслідок власної корумпованості, відсутності необхідної кваліфікації та якості проведення дипломатичних перемовин, а то і наявності власних упереджень щодо Росії [297; 898, с. 25–26; 899, с. 245–248].

Газові кризи 2006 та 2009 рр. не залишились непоміченими і серед українського громадського руху. Зокрема, наприкінці 2005 р., із розгортанням першої “газової війни”, у Кіровограді (тепер – Кропивницький) невідомими активістами масово поширювались листівки із закликами “пам’ятати про газ” та “не купувати російських товарів” (див. Додаток Г, Рис. 12–15). У той же час у Криму активісти місцевих проросійських організацій навпаки періодично проводили мітинги на підтримку дій Росії із припинення постачання газу, що особливо проявилось на початку 2009 р. [755].

Неоднозначні процеси в українській суспільній думці під час “газових війн” продемонстрували і результати досліджень Інституту соціології НАН України: незважаючи на газові протиріччя, як у 2006 р., так і у 2009 р.

рейтинги російських президентів (В. Путіна, а згодом – Д. Медведєва) були серед українського соціуму стабільно вищими за рейтинги українських глав держави (В. Ющенко, а потім – і В. Януковича). Так, у 2006 р. рейтинг В. Путіна в Україні становив 6.3 з 10 балів проти ющенкових 3.8 з 10, а у 2010 р. рейтинг Д. Медведєва у 6.6 бала із 10 перевищував оцінки В. Януковича (5.1 із 10) [966, с. 493].

Більше того, хоч після Помаранчевої революції, а особливо після першої “газової війни”, помітною стала тенденція до зменшення прихильників зміцнення східнослов’янського блоку України, Росії та Білорусі (від 31,7 % у 2006 р. до 26,8 % у 2010 р.) на противагу збільшенню прихильників ідеї опори на власні сили (протягом цих же років від 20,3 % до 20,6 %), частка проросійськи налаштованих громадян України надалі зростала, як і кількість тих, хто надавав перевагу розширенню зв’язків у межах СНД та розвитку відносин переважно із Росією (від 13,7 % у 2006 р. до 14,9 % у 2010 р., та від 9,9 % у 2006 р. до 13,1 % у 2010 р. відповідно). При цьому, у той час, коли скоріше позитивною ідеєю вступу України до ЄС вважали у 2010 р. 45,5 % опитаних (скоріше негативною – 19,1 %), до НАТО – 15,7 % (скоріше негативною – 53,3 %), то приєднання України до союзу Росії й Білорусі скоріше позитивно оцінили аж 61,4 % респондентів проти 22,1 % скоріше негативних відгуків [966, с. 495–496].

Подібні тенденції помітили і у дослідженні Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (серпень 2006 р.), де відзначили, що після паливної кризи 2006 р. упродовж січня–серпня суттєво зросла кількість прихильників вступу України до ЄПІ разом з РФ, Казахстаном та Білорусією (від 42,2 % у січні до 64,8 % у серпня), дещо зменшилась кількість прихильників вступу до ЄС (із 50,5 % до 50 %) та суттєво скоротилась частка прихильників вступу до НАТО (із 30,6 % до 20,5 %) [611, с. 41–44].

Водночас соціопитування, проведені КМІС у січні 2006 р., зафіксували, що у розгортанні тодішнього газового конфлікту більше респондентів

звинувачували українську (31,6 %) та обидві сторони однаково (30,5 %), аніж лише російську (21,2 %) [321]. Разом з цим, дослідження, проведене цим же інститутом спільно із російським “Левада-Центром” у березні 2009 р. продемонструвало певне зменшення в Україні прихильників дружніх між Україною та Росією відносин, як між незалежними державами (із 68 % у лютому до 63 % – у березні), однак паралельне підвищення кількості тих, хто вважав, що Україна та Росія повинні об’єднатися в одну державу – з 23 % до 26 %. Притому навіть після другої паливної кризи понад 90 % українців ставились до України дуже добре чи в основному добре, у той момент, як у Росії до України у січні 2009 р. таких було лише 29 %, а у березні – 41 % [874].

Газова тематика знайшла своє відображення і у карикатурах. Якщо на одних сатиристично зображували Росію в образі військових, які розпочали “газову атаку” проти України (Додаток Г, Рис. 16), чи обидві сторони, що навели стволи своїх “газових” пістолетів одне на одного (Додаток Г, Рис. 17), або не могли домовитись конструктивно про виплату Україною боргів на газ (Додаток Г, Рис. 18), то на інших – українську сторону, яка, мовляв, призвівши до припинення постачання газу в Україну, у т. ч. і до власних громадян, чим поставила під загрозу комфортні умови для них, намагалась на цій ситуації заробити політичні бали (Додаток Г, Рис. 19).

У той же момент, і у політичних анекдотах іронічно висміювали ситуацію, що виникла на ринку блакитного палива. Зокрема, темою анекдотів стала нова ціна за газ, прописана в угоді 2009 р. для України, яка начебто відповідала цінам у Європі, хоч насправді була значно вищою: “Якщо Європа платить 450 доларів за тисячу кубометрів газу, а Україна не платить нічого, й обидві не отримують газ, навіщо платити більше?!”; “Газ для України повинен коштувати більше, ніж для Західної Європи, оскільки Україна одержує його набагато раніше, тобто значно свіжішим”. Кепкували й із закидів України у крадіжці газу: “Чому у Ющенка все обличчя обпечене – А не треба курити коли газ крадеш!”; “Чому припинили

транспортування “Кока-Коли” через Україну? – Тому що вони із неї газ крадуть”; “Я у вас вчора у магазині брав воду з газом. Відкрив –виявилось, що без газу. Ви її через Україну возите, чи що?” тощо [9–10; 626; 880].

В цілому, попри те, що “газові війни” 2006 та 2009 рр. продемонстрували готовність РФ використовувати власні енергетичні ресурси заради досягнення геополітичних цілей, в Україні цю кризу почасти розглядали в ключі внутрішньої політичної боротьби, і попри наявність поглядів щодо засудження неринкових дій Росії на газовому ринку та початку курсу диверсифікації енергетичної системи України, переважно суспільна дискусія розгорталась навколо критики, насамперед, української влади, неефективними діями якої, мовляв, і скористались у РФ.

3.4. Харківські угоди 2010 р.

Після перемоги на президентських виборах 2010 р. в Україні В. Януковича та інавгурації новообраного глави держави 25 лютого цього ж року видавалось, що як у внутрішній так і зовнішній політиці української держави відбудуться кардинальні зміни, особливо у дипломатії на російському напрямку [575; 901; 969; 973].

І справді, починаючи із лютого 2010 р. контакти між Кремлем та офіційним Києвом стали регулярнішими. Так, 5 березня з першим офіційним президентським візитом В. Янукович відвідав Москву, 5 квітня знову літав до Росії у приватних справах, згодом спілкувався із Дмитром Анатолійовичем на закордонних майданчиках, зокрема, у Вашингтоні під час саміту з питань ядерної безпеки, і назагал протягом перших двох місяців перебування Віктора Федоровича на посаді глави держави відбулось 5 зустрічей із російським керівництвом, вже не кажучи про регулярні телефонні контакти двох президентів. При цьому відновилась практика неофіційних т. зв. зустрічей “без краваток” лідерів Росії та України, призабута у 2005–2010 рр., однак характерна для часу президентства Л. Кучми [123; 907; 956].

Водночас українські експерти М. Погребинський та К. Бондаренко відзначали, що така активна комунікація В. Януковича зі своїм російським візаві Д. Медведєвим та прем'єр-міністром В. Путіним спочатку якихось очевидних результатів не приносила, адже за цей час сторони ні не підписали жодного міжнародного документу, ні не досягли згоди із питання зниження високої ціни на газ, прописаної у договорі Тимошенко-Путіна 2009 р., що було однією із головних передвиборчих обіцянок Віктора Федоровича [636].

Ситуація змінилась 21 квітня 2010 р., коли до Харкова із візитом прибув Д. Медведєв, під час якого було підписано Угоду між Україною і Російською Федерацією з питань перебування ЧФ РФ на території України, або ж, як її назвали у медіа, Харківські угоди, які стали справжнім каталізатором суспільної дискусії, що миттєво розгорнулась в українському соціумі (Додаток Д, Рис. 20–23) [125; 307].

Тон гарячим суперечкам задало політичне середовище. Президент України, голова українського уряду та спікер парламенту відгукувались на укладені домовленості лише позитивно. На думку В. Януковича, угоди стали “безпрецедентними в історії відносин” між Україною та Росією, у результаті яких Україна не лише до 2019 р. мала би отримати за рахунок “газової інвестиції” російської сторони сумарно 40 млрд доларів та зберегти низькі ціни на газ, але й зберегти “позитивний чинник для безпеки і стабільності у Чорноморському регіоні” [214; 429; 973].

Такої ж точки зору дотримувався прем'єр-міністр М. Азаров, який вважав “історичні рішення”, укладені у Харкові, запорукою сильної та незалежної України, адже, мовляв, за їхньої допомоги вдалось дещо нівелювати негативні наслідки “кабальної” газової угоди, підписаної Ю. Тимошенко” [525].

Голова ВРУ В. Литвин також сприйняв Харківські угоди як позитивну “об’єктивну даність та неминучість”, яка була Україні економічно вигідною та забезпечувала кримське населення робочими місцями [195].

Водночас більшість представників української опозиції охарактеризували підписання Харківських домовленостей як таке, що суперечило українській Конституції, адже ч. 7 ст. 17 Основного Закону забороняла перебування іноземних військових формувань на території України, а у п. 14 “Перехідних положень” Конституції України зазначалось, що, як виняток, дозволялось на умовах оренди перебування тих іноземних баз, які вже існували станом на червень 1996 р. (час затвердження Конституції), однак лише на тимчасових, одноразових, умовах, а тому повторна угода щодо ЧФ РФ, за їх переконанням, була незаконною [439].

В. Ющенко, як і перший український глава держави Л. Кравчук, засудили укладення угод в Харкові, розцінюючи їх як “обмеження суверенітету України”, “військову узурпацію Росією українських теренів” та “економічну дискредитацію країни”, яка ще більше узалежнювала офіційний Київ “газової голки” РФ [506; 1055–1056]. У той же момент, другий президент України Л. Кучма в підписанні пакету документів у Харкові вбачав ознаку гармонізації українсько-російських відносин, практично відсутніх у 2005–2010 рр. [537].

Крім того, з боку опонентів оточення В. Януковича лунали й радикальніші звинувачення. Зокрема, очільник націоналістичної “Свободи” О. Тягнибок вважав продовження до 2042 р. терміну перебування ЧФ РФ у Севастополі “планомірною задачею національного суверенітету України на догоду кремлівським апетитам” та “новою Переяславською радою” [658; 940].

Ю. Тимошенко переконувала, що Харківський договір – не взаємовигідна угода, а “звичайнісінька національна зрада”, яку, у разі повернення до влади демократичних сил, обов’язково денонсують [632; 1071]. Такої ж думки дотримувався інший “бютівець” О. Ляшко, який наголошував, що економічний зиск із узгодженої знижки на газ отримає не населення, на потреби якого використовували блакитне паливо власного видобутку, а підприємства наближених до В. Януковича олігархів [560].

Своєю чергою обурення висловили й представники політсил, що входили до парламентської фракції “НУ-НС”. Наприклад, голова Народного Руху України Б. Тарасюк запевняв, що Харківські угоди ніяк не покращили газові домовленості Ю. Тимошенко, але при цьому здали стратегічні національні інтереси України та продали її майбутнє [973]. У “Народному Фронті” А. Яценюка вбачали у подовженні розташування ЧФ РФ закладення на Кримському півострові мілітаризованої зони, яка могла стати джерелом дестабілізації у найближчому майбутньому [97; 986]. Водночас у НУ вимагали імпічменту для В. Януковича, який, “уклавши харківські домовленості, протиставив себе Україні” та перейшов на рівень “стратегічного холопства” щодо РФ, а один із членів партії А. Парубій вбачав у цих подіях частину реалізації глобального плану РФ із розколу та загарбання української держави [634–635; 678].

У той же момент, лідер НС Ю. Луценко стверджував, що у Харкові український президент “продав частину української території, задля задоволення апетитів олігархів, які хочуть мати дешевий газ для випуску металу, хімії та інших речей”, і тим самим “оголосив війну” усім прихильникам української незалежності, а очільник “Єдиного Центру” І. Кріль наголошував, що Харківські угоди не лише не зменшили апетити росіян, а навпаки ще більше їх посилили [512; 558].

Однак загал соратників В. Януковича із ПР, КПУ та оточення спікера В. Литвина, підтримуючи курс політики президента, наголошували лише на “плюсах” позицій, узгоджених російським та українським президентами, у слід за ними повторюючи, що у Харківських документах, які стали результатом “професіоналізму та конструктивного діалогу” сторін, нічого зрадницького немає, а навпаки вони долатимуть негативні наслідки “деструктивної” політики попередньої “помаранчевої” команди, за якої, мовляв, вшестеро піднялась ціна на газ та “заморозились” відносини між Києвом та Москвою [99; 477]. Притому, говорячи про правовий аспект подовження терміну ЧФ РФ, представники президентської команди

запевняли, що воно ніяк не порушувало “Перехідних положень” Конституції України, які лише забороняли формування і використання нових військових баз, і зовсім не вказували на максимально можливі строки дислокації російського флоту на території України згідно із договорами оренди [1070].

Апогей протистояння між прихильниками та противниками пролонгації російського флоту на території України відбувся у стінах українського парламенту 27 квітня 2010 р., під час синхронної із Держдумою РФ ратифікації підписаних у Харкові угод, коли представники опозиції закидали яйцями спікера В. Литвина, а згодом між народними депутатами розпочалась масова бійка [118; 440; 486; 975]. Втім, попри рішучий опір з боку опозиції, а також всупереч рішенням Комітету ВРУ у закордонних справах відхилити даний законопроект про ЧФ РФ у Севастополі як неконституційний, 236-ма голосами “за” угоду було ратифіковано [133; 376; 648]. Опоненти ж тодішньої української влади у відповідь спромоглися лише створити 10 травня 2010 р. Народний комітет захисту України з метою майбутнього узгодження і координації протестних сил та організації мітингів, хоч ніяких реальних практичних результатів робота цього Комітету так і не дала [883].

По-різному Харківські домовленості оцінили і в українських медіа.

“Звуженням життєвого простору української держави”, “пактом Януковича-Медведева” та “цілковитою капітуляцією Януковича перед Москвою” називали подовження терміну дислокації ЧФ РФ у Севастополі націоналістичні газети “Нація і держава” та “Шлях перемоги”, де лунали і вимоги денонсації Харківських домовленостей та відставки Віктора Федоровича із президентської посади [285; 406; 578–579; 840].

У “ВЗ” також зустріли з обуренням новий українсько-російський договір, вбачаючи у подальшому перебуванні російського флоту в Україні цілком реальну загрозу територіальній цілісності останньої та постійний чинник потенційної дестабілізації ситуації у Центрально-Східній Європі [55–56; 914; 974].

Схожу точку зору відстоювали й в “УТ”, де вищезгадані документи теж трактували у контексті тез про повернення українського політичного курсу “на московську орбіту” та про “білорусизацію України” – здачу офіційним Києвом власних геополітичних позицій та торгівлю національною безпекою України [70; 72; 201; 704; 841]. Згідно із припущеннями аналітика журналу І. Лосєва і сам ЧФ РФ у Криму міг незабаром відіграти роль “антиукраїнського плацдарму” та бази для поширення кримського сепаратизму [552]. І це – на тлі досить сумнівних, за переконанням кореспондентів видання, економічних вигод від прописаних у Харківських угодах системи знижок [568; 570; 681; 905; 995].

Кореспонденти “ДТ” та “Дня” хоч і відзначали, що внаслідок нових українсько-російських угод Україна отримала дешевший, аніж досі, газ, однак, у той же момент, переконували, що все одно ціна на блакитне паливо залишалась на рівні європейських країн, а то і була вищою, незважаючи на територіальну близькість України до РФ, при існуванні при цьому значної загрози експансії росіян на український енергетичний ринок, а згодом – і на всі інші сфери української державності вже у найкоротші терміни [79; 328; 333; 358; 434; 436; 831; 1051].

Водночас видання “Експрес”, описуючи спочатку події 21 квітня у Харкові, а згодом – 27 квітня у ВРУ в Києві, вказувало як на суттєві прорахунки українського керівництва, яке загнало себе у російську пастку, прив’язавши у домовленостях військово-політичні питання розташування іноземного флоту на своїй території із економічною проблемою ціни на російське блакитне паливо, чим ще більше узалежнило українську сторону із газовою трубою РФ, так і критикуючи українських опозиціонерів за нездатність об’єднатись у найкритичніший момент [437; 439–440].

Різноманітністю, насамперед, політичних думок відзначалась парламентська газета “ГУ”, у якій публікувались як точки зору провладних політичних сил, які цілком підтримували досягнуті у Харкові домовленості між В. Януковичем та Д. Медведевим, відзначаючи їхню економічну користь

для української промисловості, так і візії цих угод їхніми опонентами, що вбачали у них акт державної зради та порушення територіальної цілісності України [252; 307; 477; 532]. Подібно цю проблему висвітлювали і у таблоїді “ФіК”, де наводили і позитивні візії щодо “Харківського пакту”, притаманні для провладного оточення, і негативну реакцію на нього української опозиції [125; 395; 597].

Цим ці часописи суттєво відрізнялися від “УК”, журналісти якого розповідали виключно про успіхи В. Януковича під час переговорів із російською стороною, переконуючи, що Харківські угоди були можливістю для України вийти із кризи, мовляв, спровокованої “помаранчевими” попередниками [214; 429; 573].

У тих медіа, які були наближені до оточення Віктора Федоровича, відповідні документи також сприймали лише у світлі їхніх переваг та важливості для подальшого існування України як держави, а також повної законності та конституційності.

У тижневику “2000” поступку Києва Москві у питанні згоди на дислокацію флоту аж до 2042 р. в обмін на дешевший газ називали цілком логічним рішенням та та можливістю для відродження національної економіки та фінансової стабілізації в умовах економічної кризи, яка охопила українську державу у 2008–2009 рр. [99; 273]. Водночас подальше перебування частини ВМФ РФ у Криму, на думку дописувачів часопису, не тільки не несло ніякої небезпеки для української територіальної цілісності, а навпаки сприяло її захисту у геополітичному вимірі, тим більше на тлі досить нечітких перспектив вступу України до НАТО [556; 714].

Подібні мотиви звучали і у газетах “КпУ” та “Сьогодні”, чий основний масив матеріалів присвячувався дифірамбам формуванню нового українсько-російського етапу відносин, який нібито розпочався після Харкова, та характеризувався взаємовигідними пропозиціями обох держав, зокрема спільними економічними і гуманітарними проектами, врегулюванням соціально-економічної ситуації в Україні та збереженням

робочих місць для співробітників та обслуговуючого персоналу ЧФ РФ у Севастополі [474; 485; 562; 793; 1002].

У часописі “РВ” пішли ще далі: журналісти видання обурювались тим, що, мовляв, незважаючи на десяток років дотацій Росією української економіки, зокрема завдяки збереженню до середини 2000-х рр. найдешевших цін на блакитне паливо для України за вартістю у 50 \$, та і після газових поступок росіян на користь української сторони, прописаних у Харківських угодах, Росія не отримала від українських партнерів більш нічого, окрім “ефемерної оренди Севастополя”, яка начебто жодної суттєвої користі РФ не приносила [794].

Проблематика Харківських договорів спровокувала дискусії і серед експертного середовища. До прикладу, політолог О. Гарань переконував, що домовленості щодо флоту в обмін на дешевий газ, які могли поляризувати та роз’єднати українське суспільство, продемонстрували недалекоглядність команди ПР та її невміння мислити стратегічно на покоління вперед [71].

Правознавець-міжнародник В. Василенко трактував подовження терміну перебування ЧФ РФ у Севастополі порушенням Конституції України, ч. 7 ст. 17 якої взагалі забороняла розташування в Україні іноземних військових баз, а п. 14 “Перехідних положень”, прописаний із врахуванням реалій, які існували на час ухвалення Конституції України, передбачав лише тимчасовий строк дислокації іноземних військових формувань на вже наявних базах на території України для врегулювання окремих виняткових ситуацій (виведення цих формувань з українських теренів), який в українсько-російському договорі щодо ЧФ РФ 1997 р. був визначений у тривалість 20 років із можливістю його пролонгації на наступні п’ятирічні періоди, проте аж ніяк не на 25 років, як це ухвалювалось в “угоді Януковича-Медведєва” [71]. Натомість інший правник І. Городиський був переконаним, що така можливість пролонгації була не обов’язком, а лише правом, а після 28 травня 2017 р. – часу завершення дії угоди 1997 р., потрібно було вже керуватись не п. 14

“Перехідних положень”, а ч. 7 ст. 17 Конституції України, тобто заборонити подальше перебування російського флоту в Україні [256, с. 165].

Інший фахівець із міжнародного права О. Задорожній оцінював ці угоди як невдалі, адже вони фактично не переглянули попередні українсько-російські газові контракти по суті, притому орендна плата, яку сплачувала РФ Україні за розташування на її території свого ЧФ, була значно нижчою за ринкову. До того ж, об’єднавши в одному документі політичні та економічні питання, українська сторона, на думку експерта, узалежнила вартість газу не від тенденцій в економіці, а від політичної волі Кремля [363]. Водночас голова управління Центру політичного аналізу “Пента” В. Фесенко зауважував, що Україні необхідно було відстоювати перед Росією зниження ціни на газ, проте в жодному випадку не робити це в обмін на політичні поступки, тим більше довготривалого характеру [83].

У той же час, експертка С. Конончук розглядала “Харківські бартерні угоди” як зовнішньополітичний успіх Росії, початок політичної реінтеграції України засобами економіки до “радянської спільноти” та закладення РФ стратегічного плацдарму в регіоні на тривалий період на тлі неоднозначних економічних преференцій, які отримувала Україна [480]. Такої ж думки дотримувався директор економічних програм Центру Разумкова В. Юрчишин, який запевняв, що унаслідок встановлення відносно низьких цін на газ, промисловці перестануть його економити та не турбуватимуться про енергоефективність – беззаперечну умову модернізації економіки [474]. А політолог В. Коритько, з-поміж іншого, прогнозував й загострення міжетнічних відносин у соціумі Криму та посилення тенденцій до місцевого проросійського сепаратизму, увінчаного міфом про Севастополь як місто російської слави [562].

Частина аналітиків бачила недоліки нового договору не тільки у правових та політичних аспектах, але й у питаннях економіки і навіть екології. Наприклад, очільник військових програм центру НОМОС Д. Штибліков підрахував, що насправді у випадку побудови Україною у

Севастополі потужного порту та рекреаційної зони, за відсутності там ЧФ Росії, він би приносив до державного бюджету значно більші прибутки аніж ті, які українська сторона отримувала з орендної плати від РФ [835]. У той же час, низка екологічних організацій закликали владу відмовитись від подальшого перебування у Криму російського флоту через значне нанесення останнім шкоди навколишньому середовищу [326; 562].

Втім, були і аналітики, які чи зі стриманим, а чи із відвертим оптимізмом характеризували наслідки договору “Януковича-Медведєва”. Так, на думку аналітика із енергетичних питань В. Саприкіна, хоч газова ціна і була прив’язана у новому договорі до політичної кон’юнктури, але закладені у ньому знижки дозволили українським промисловим виробникам знизити вартість продукції, а тому – стати більш конкурентноспроможною [474]. У подібному ключі мислив і професор Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України О. Плотніков, який у базуванні ЧФ РФ бачив джерело інвестицій у інфраструктуру Севастополя та всього Кримського півострова. Військовий же експерт С. Тепленко стверджував, що перебування російського флоту на території України аж до 2042 р. – це запорука зміцнення безпеки української держави в умовах появи у Чорноморському регіоні нових геополітичних гравців, зокрема НАТО, єдиною співмірною альтернативою якому міг бути лише військовий союз, очолюваний РФ [99].

Щоправда, як продемонстрували подальші події у 2014 р. у Криму та на Сході України, найближчим до істини був В. Горбулін, який зазначав, що підписання договорів Харкові було стартом безпосередньої підготовки російської операції з встановлення повного контролю над Україною, а не актом турботи росіян про українську безпеку [250].

Суперечливі дані зафіксували і соціологічні дослідження, проведені у грудні 2012 р. Соціологічною групою “Рейтинг”, які продемонстрували, що якщо протягом 2010–2011 рр., безпосередньо після підписання угод в Харкові, кількість прихильників спільної утворення єдиної держави у складі

України, Росії та Білорусі стабільно перевищувала кількість противників, то вже у 2012 р. спостерігались зворотні тенденції (41 % підтримували, 44 % виступали проти, 15 % не визначились), у той момент, коли кількість тих, хто однозначно підтримували вступ України до ЄС стабільно зростала (від бл. 25 % у 2010–2011 рр. до майже 34 % у 2012 р.). Водночас не менш прикметним було те, що щонайменше чверть опитаних, які підтримували утворення єдиної держави з Росією та Білоруссю, одночасно підтримували і приєднання України до ЄС [296].

Однак попри, як видавалось, інтенсифікацію в українсько-російській співпраці, що мала з'явитись після зустрічі президентів у Харкові, весняний дипломатичний запал 2010-го р. вдалось ще хіба конвертувати у підписання угоди про демаркацію кордону між державами від 17 травня 2010 р., початок процесу делімітації його сухопутної частини (про делімітацію морського простору сторони впродовж 2010–2013 рр. сторони так і не домовились) і ухвалення низки інших документів, які спрощували перетин кордону між Україною та Росією та сприяли розвитку прикордонного співробітництва [363, с. 216–217]. У той же час, українська сторона не змогла схилити російську до підписання нових газових угод щодо перегляду ціни на блакитне паливо по суті, а не через систему знижок [627]. Не була дієвою за цих обставин і критика опозиції: хоч тематика подовження базування ЧФ РФ у Севастополі і стала одним із постулатів їхньої антивладної риторики, проте об'єднання опозиції ще не переросло у інституалізований рух, набуваючи таких ознак лише у 2012 р. Натомість російська сторона сповна скористалась із українських поступок 2010 р. Саме збереження ЧФ РФ на Кримському півострові дозволило росіянам підготувати ґрунт до його анексії та підживлення створеної російськими шовіністами ідеологеми про Севастополь як “російське місто”.

Таким чином, якщо в наближених до президента В. Януковича політичних, медійних та експертних колах укладення Харківських угод сприймали як початок нового – конструктивного та взаємовигідного – етапу

українсько-російських відносин, то у відповідних опозиційних середовищах – як зраду українських національних інтересів, створення у Чорноморському регіоні дестабілізаційного ядра у вигляді ЧФ РФ та початку інтеграції України до російського геополітичного простору. У той же час, на рівні пересічного населення, попри збереження значної частки людей, які були позитивно налаштованими до проросійського вектору української політики, дедалі більше людей ставали прихильниками проєвропейського дискурсу, який, починаючи із 2012 р., на відміну від орієнтації на РФ, що почала втрачати популярність, стабільно посилював свої позиції в Україні, сповна проявившись в активному відстоюванні українською громадськістю європейського вибору на Євромайдані 2013–2014 рр. та у вирі подій російсько-української війни, що розгорнулась навесні 2014 р.

ВИСНОВКИ

Наявність російських сюжетів в українському публічному дискурсі та постійне зацікавлення української громадської думки тематикою суспільно-політичних процесів у Російській Федерації на початку ХХІ ст. зумовлене як тривалим періодом спільної історії цих держав, що залишило помітний слід й в історичній пам'яті (із негативною чи позитивною конотацією), так і з огляду на прагматичніші категорії – сусідство із державою, яка за площею території є найбільшою у світі, володіє ядерною зброєю і ніколи не знімала із порядку денного питання відновлення своєї ролі потужного геополітичного гравця, змушує українських політиків, медійників, експертів, митців та загалом суспільство постійно враховувати російських чинник, осмислювати його, робити прогнози щодо нього, тим паче з огляду на те, що навіть після колапсу СРСР збереглися численні економічні, соціальні, культурні та родинні контакти, які активно функціонували впродовж усього постсоціалістичного періоду. Проведення у дисертації детального та багатоаспектного дослідження таких візій дозволяє зробити наступні підсумки:

1. Історіографія та джерельна база дослідження ще не є до кінця сформованими та перебувають на стадії становлення, постійної переоцінки вже наявних здобутків та перманентним поповненням новими позиціями літератури та історичних джерел. Переважно йдеться про розвідки українських, російських та західних журналістів, культурологів, соціологів, політологів, філософів, юристів, однак і серед українських істориків робляться перші спроби аналізу явища громадської думки, сучасних суспільно-політичних процесів у Російській Федерації, її зовнішньої політики, і навіть є вже певні здобутки у вивченні міжетнічних стереотипів та сучасної політичної міфотворчості Росії в українському напрямку, однак поки що такі праці є фрагментарними та здебільшого некомплексними, хоч у сукупності дають змогу отримати цілісне уявлення про досліджувану проблематику.

2. Повідомлення про добровільну відставку Б. Єльцина з посади президента РФ при одночасному призначенні ним на посаду тимчасово виконуючого обов'язки президента тодішнього прем'єр-міністра В. Путіна стала несподіванкою в Україні, де хоч припускали можливість дострокового відходу Бориса Миколайовича з політики, усе ж вважали такий сценарій малоімовірним, тим паче скептично відносячись до кандидатури В. Путіна як єльцинського наступника, якого розглядали лише як один із варіантів численної когорти кремлівських спадкоємців. Утім, коли така новина з'явилась, то українські політики, включно із президентом та прем'єр-міністром, дотримуючись дипломатичного етикету, називали такий крок першого президента пострадянської Росії виваженим і розумним та висловлювали сподівання на збереження політичного курсу і його наступником. Водночас представники українського медійного та експертного секторів прогнозували, що зі зміною російського керівництва зміниться і стиль російсько-українських відносин у сторону більш жорсткого відстоювання кожною зі сторін своїх національних інтересів.

3. Наріжною темою дискусії, яка охопила українські медіа та експертні середовища на початку 2000-х рр., було питання (не-)спроможності нового очільника держави стабілізувати у ній ситуацію, притому щодо прогнозів можливої побудови у Росії авторитарного режиму думки коливались між ймовірністю появи у недалекому майбутньому диктатури В. Путіна, опертої на консенсус із опозицією у стінах парламенту і на середній клас та промислових корпорацій-гігантів, до скептичних прогнозів щодо можливості для Володимира Володимировича стати незалежним від єльцинської "Сім'ї" російським президентом. Однак у процесі поступової централізації влади у РФ скептиків ставало дедалі менше.

4. Варіювалися оцінки української громадськості щодо путінської політики посилення президентських повноважень у системі політичної та економічної верхівки Росії, які російський глава держави намагався

досягнути через запровадження інституту повноважних представників Президента Росії у федеральних округах, реорганізацію верхньої палати Ради Федерації в результаті, “рівновіддалення” від доступу до державної влади олігархів та завдяки призначенню на посади у владному апараті людей, яким президент довіряв безпосередньо. Якщо для одних, прихильно налаштованих до персони В. Путіна середовищ в Україні (політичні партії, медійні та експертні кола із проросійським курсом, російські громадсько-культурні товариства), ці заходи були свідченням стабілізації ситуації в Росії після “розвалу 1990-х рр.”, то для інших (праві та правоцентричні політичні, журналістські, експертні осередки) вони видавались не більше, ніж ширмою для прикриття авторитарних тенденцій в державній системі РФ, розподілення фінансових потоків, підпорядкування Кремлю сфери медіа та загалом “побудови кадебістської імперії”. У той же момент, внутрішня політика В. Путіна на рівні загальної суспільної української думки зустріла позитивну реакцію на тлі несприйняття політики української влади: згідно із результатами соціологічного опитування Інституту соціології НАН України вже у 2001 р. якщо Л. Кучма отримав найнижчу оцінку (1 бал) від 25,4 % опитаних, а найвищу (10 балів) – всього лиш від 1,5 % (середній бал – 3.4), то В. Путін отримав за аналогічними показниками 3,2 % та 13,2 % відповідно (середній бал – 6.4), а у 2004 р. відрив ще збільшився: Л. Кучма отримав “одиницю” від 27,7 % опитаних та “десятку” від 1,5 % респондентів (середній бал – 3.2), а російський президент – 2,9 % та 18,8 % відповідно (середній бал – 6.8).

5. З перемогою на президентських виборах 2008 р. Д. Медведева – молодого політика із іміджем людини прозахідних поглядів, українські ліберальні середовища висловлювали сподівання на можливий початок демократичних процесів у РФ, тим паче у контексті протистояння всередині кремлівської команди між крилом “голубів” – західників на чолі з Дмитром Анатолійовичем та “яструбів” – радикальних, по-реваншистськи налаштованих силовиків, яких очолював С. Іванов. Притому, незважаючи на

те, що сама кандидатура нового російського глави була фактично ухваленою напередодні виборів самим В. Путіним, цей сектор української громадськості припускав, що третій російський президент, опершись на команду опозиційних до Володимира Володимировича осіб, цілком міг усунути останнього із політичного життя РФ. Водночас націоналістичні осередки в Україні ставились до такої перспективи скептично, вважаючи Д. Медведєва маріонеткою в руках В. Путіна, яку той використав, аби згодом, не порушуючи російської Конституції щодо заборони тричі поспіль займати посаду президента, втретє повернутись до Кремля. Окремі політсили та медіа, ідейно спрямовані на пріоритетну стратегічну співпрацю із Росією, також вбачали у політиці Дмитра Анатолійовича продовження політики його попередника, щоправда, оцінювали це у позитивному сенсі, вважаючи нового російського главу послідовником у т. ч. і зовнішньополітичної стратегії Росії щодо України, яку вони розглядали як сприятливу. Водночас крайні проросійські середовища звинувачували його у намірах “здати” російську державність на поталу “атлантистам”, “оранжистам” та США. Тому коли Д. Медведєв оголосив, що не балотуватиметься вдруге на президентську посаду, підтримавши при цьому кандидатуру В. Путіна, для одних осередків в Україні це був привід для розчарування та втрати остаточних сподівань на справжню модернізацію РФ у найближчому майбутньому, а для інших – причиною радості через повернення до державного керма Володимира Володимировича, якого вважали ледь не “рятівником Росії”. У той же час, на рівні загальної суспільної думки в Україні Д. Медведєв стабільно зустрічав меншу прихильність, аніж його попередник В. Путін: якщо у 2008 р. В. Путіну як президенту найнижчу оцінку (1 бал) дали 3,1 % респондентів, а найвищу (10 балів) – 26,8 % опитаних, то в опитуванні 2010 р. Д. Медведєв отримав 4,4 % та 18,1 % відповідно, найбільше здобувши (17,3 %) посередню оцінку 5, а до 2012 р. його рейтинги лише падали.

6. Протестні рухи, які охопили РФ взимку рубежа 2011–2012 рр., отримали різну реакцію в Україні: думки коливались від підтримки правим та правоцентричним крилом опозиціонерів та висловлення надій, що незабаром у Росії переможуть антипутінські сили, ігнорування самого факту цих протестів зі сторони тодішньої української владної верхівки, очолюваної В. Януковичем, аж до звинувачень проросійськими націонал-консервативними силами в Україні та комуністами на адресу протестувальників у, мовляв, здачі ними російських національних інтересів на користь Заходу. Причиною ж невдачі цього руху, який, попри масовий характер у грудні 2011 р., до весни 2012 р. зійшов нанівець, українські аналітики називали різношерстість та строкатість складу опозиції, до якої належали як ліберальні сили, так і крайні праві та ліві, що не сприяло її консолідації, а також відсутність у протестувальників єдиного лідера з чіткою програмою дій на той випадок, якщо би опозиціонери таки взяли гору над путінською владою.

7. На розгортання другої російсько-чеченської війни українська громадськість реагувала неоднозначно. Якщо націоналістичні та правоцентричні напрямки української громадської думки трактували її як прояв російських імперських тенденцій та підтримували незалежність Ічкерії, ліві осередки, зокрема комуністи, оцінювали події у Чечні як боротьбу російської та чеченської олігархічних еліт на тлі кризи єльцинської системи, успадкованої В. Путіним, то представники наближених до тодішнього президента Л. Кучми середовищ зайняли позицію балансування між обома сторонами.

8. Оцінки процесу оволодіння РФ чеченськими теренами та становлення на них промосковської адміністрації в українській громадській думці пройшли еволюцію від скептичного погляду на можливість РФ взагалі відновити у цьому регіоні повноцінний мир, тим паче, що Кремль зробив ставку на співпрацю із не найвпливовішим на початку 2000-х рр. кланом Кадірових, до переконань у формуванні в Чечні під керівництвом

Р. Кадірова власного режиму, “держави в державі”, у якій, тим менше, надалі панував ілюзорний порядок, породжувався тероризм, закон заміняли кланово-патріархальні стосунки та звичаї, доповнені місцевим різновидом ісламу, а єдиним аргументом для збереження лояльності до Кремля були регулярні дотації з боку Москви, припинення яких, як і зміна влади у РФ чи у Чечні, могли у будь-який момент зруйнувати російсько-чеченський консенсус та спричинити відновлення бойових дій.

9. У контексті невизначеності перспектив Чечні у російському просторі українська громадськість розглядала численні терористичні акти, які охопили РФ упродовж 2000-х рр., зокрема захоплення заручників у приміщенні Театрального центру на Дубровці, що у Москві 2002 р. та бесланській школі 2004 р., які трактувались не лише крізь призму поширення тероризму як такого, але й як наслідок спротиву чеченців проти російської інвазії на їхню територію та неефективної політики Кремля на Північному Кавказі. Окремим аспектом оцінки українським суспільством були невдалі дії рятувальників, під час штурму яких в обох випадках загинуло чимало заручників, що для прозахідних середовищ в Україні було доказом того, що у сучасній РФ відсутнє поняття поваги до людського життя та гідності, а для проросійських кіл – побічним ефектом загалом своєчасної та професійної роботи силовиків.

10. Конфлікт 2003 р. навколо острова Коса Тузла сколихнув громадську думку в Україні, породивши у ній погляди від занепокоєння односторонніми діями РФ у Керченській протоці, сподівань на якнайшвидше вирішення протистояння до твердження про перетворення Росії на непередбачуваного партнера та обурення нерішучими та піддатливими діями української сторони, які би могла використати РФ під час переговорного процесу. Разом з цим, на рівні суспільних поглядів українців імідж Росії та її влади залишався на високому рівні і після “тузлинських” подій, російське керівництво отримувало від українських громадян удвічі вищі оцінки, аніж українська влада, і лише у 18 % усіх опитаних українців змінилось ставлення

до Росії на негативне, у 1,8 % воно навіть покращилось, і аж у 69,6 % не змінилось (згідно із результатами опитування, проведеного Фондом “Демократичні ініціативи” та компанією “Тейлор Нельсон Софрез Україна”).

11. Восени 2004 р. прихильниками ідей Помаранчевої революції РФ здебільшого сприймалась як опонент та сторона, яка підтримувала на президентських виборах В. Януковича та була готовою всіляко впливати на виборчий процес заради його перемоги. Водночас прихильно на Майдані зустрічали представників російської ліберальної опозиції, насамперед, Б. Немцова та А. Чубайса, яких сприймали як демократичну альтернативу до діючої на той момент влади В. Путіна. Зі свого боку, для проросійських противників подій на Майдані Росія здавалась ледь не єдиною для них захисницею від Заходу, який нібито і профінансував Майдан, намагаючись у такий спосіб перетворити Україну на свою сферу впливу. Зрештою, після перемоги в Україні “помаранчевої” команди, попри запевнення російської сторони про готовність працювати із будь-якою владою в Україні, українські медійники та експерти прогнозували, що сприйнявши успіх Майдану як свою поразку, РФ розпочне вести “гібридну війну” проти офіційного Києва, при збереженні офіційної риторики про стратегічне партнерство.

12. Хоч “газові війни” 2006 та 2009 рр. продемонстрували готовність РФ використовувати власні енергетичні ресурси заради досягнення геополітичних цілей, в Україні цю кризу почасти розглядали в ключі внутрішньої політичної боротьби, і попри наявність поглядів щодо засудження неринкових дій Росії на газовому ринку та необхідності початку курсу диверсифікації енергетичної системи України, переважно суспільна дискусія розгорталась навколо критики, насамперед, української влади, неефективними діями якої, мовляв, і скористались у Росії. Навіть на рівні пересічного населення винними у паливній кризі вважали якщо не Київ (згідно із опитуваннями КМІС у 2006 р. таких було 36,1 %), то обидві сторони (30,5 %), і рідше – власне РФ (21,2 %), імідж якої серед українських

громадян від цього не лише не постраждав, але й далі стабільно покращувався.

13. Різними були оцінки укладення Харківських угод 2010 р. Якщо соратники В. Януковича сприймали їх як початок ери інтенсивних українсько-російських відносин, то у відповідних опозиційних середовищах – як зраду українських національних інтересів та створення у Чорноморському регіоні дестабілізаційного ядра у вигляді ЧФ РФ. У той же час, на рівні пересічного населення, попри збереження значної частки людей, які були позитивно налаштованими до проросійського вектору української політики (згідно із даними соціологічної групи “Рейтинг” таких у 2012 р. було 41 %), дедалі більше ставало прихильників проєвропейського дискурсу, який, починаючи із 2012 р., на відміну від орієнтації на РФ, яка почала втрачати популярність, стабільно посилював свої позиції в Україні (від бл. 25 % у 2010–2011 рр. до майже 34 % у 2012 р.), сповна проявившись у подіях Євромайдану 2013–2014 рр.

Таким чином, сприйняття українською громадськістю суспільно-політичних процесів у РФ, її внутрішньої та зовнішньої політики, було різним, визначалось як політичними переконаннями, так і світоглядними аспектами ідейної спрямованості політиків та громадян, і зрештою, – прагматизмом та усвідомленням доцільності того чи іншого сприйняття у тій чи іншій ситуації. Однак, як засвідчили соціологічні опитування, на рівні суспільних уявлень станом на 2012 р. проросійський вектор все ще залишався дещо привабливішим за проєвропейський, хоч і почав поступово втрачати позиції, особливо дискредитувавшись у контексті російської агресії проти України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Або...або. *Експрес*. 2004. № 181 (2198). 23–24 листопада. С. 1.
2. Адамович С. Російський слід у формуванні “Новоросійства” з метою дезінтеграції Півдня і Сходу України (1990–2016 рр.). *Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 2016 р.) / упоряд. П. Гай-Нижник. Київ: “МП Леся”, 2016. С. 168–181.
3. Актуальні виклики та загрози регіональній безпеці: висновки для України: аналітична доповідь / за заг. ред. К. А. Кононенка. Київ: НІСД, 2014. 41 с.
4. Александрова Е. Спецназ понес в Беслане “небоевые потери”. *Комсомольская правда в Украине*. 2004. № 167 (1955/23354). 7 сентября. С. 5.
5. Анализ программы Виктора Ющенко. Выборы 2004 (вкладка). Спецвыпуск № 13. *Сегодня*. 2004. № 244(1888). 28 октября. С. 5.
6. Андреев О. Виктор Янукович объявлен Президентом Украины. *Комсомольская правда в Украине*. 2004. № 223 (2012/13410). 25 ноября. С. 2.
7. Анекдот до теми. *Високий замок*. 2008. № 43 (3692). 6–12 березня. С. 5.
8. Анекдот до теми. *Високий замок*. 2011. № 178 (4558). 29 вересня–5 жовтня. С. 8.
9. Анекдоти про газ. *Комментарии*. URL: <http://forum.comments.ua/index.php?showtopic=30895> (дата звернення: 03.05.2017).
10. Анекдоты про газ. URL: <http://anekdoty.ru/pro-gaz/> (дата звернення: 05.02.2017).
11. Анисимов Е. Кто толкает Россию в чеченский капкан? *Комсомольская правда в Украине*. 1999. № 172 (741). 17–24 сентября. С. 7.

12. Анисимов Е. Чечня: черная дыра бюджета? *Комсомольская правда в Украине*. 2000. № 33 (847/22257). 22 февраля. С. 6.
13. Анисимов Е. Опять – другая страна? *Комсомольская правда в Украине*. 2002. № 202 (1499/22907). 1–8 ноября. С. 6–7.
14. Анисимов Е. Путин на распутье. *Комсомольская правда в Украине*. 1999. № 242 (811). 25 декабря. С. 7.
15. Анисимов Е. Путин на распутье. *Комсомольская правда в Украине*. 1999. № 243 (812). 28 декабря. С. 6.
16. Анисимов Е. Путин на распутье. *Комсомольская правда в Украине*. 1999. № 244 (813). 29 декабря. С. 6.
17. Анисимов Е. Российская “малина” врагу сказала: “Нет!”. *Комсомольская правда в Украине*. 2003. № 200 (1742/23145). 28 октября. С. 3.
18. Аржаковський А. Розбрат України з Росією: стратегія виходу з піке. Погляд з Європи. Харків: Віват, 2015. 256 с.
19. Артазей А. В ближайшие пять лет Россия будет продавать Украине газ по 230 долларов, а Украина – покупать по 95 долларов за тысячу кубометров. *Факты и комментарии*. 2006. 5 января.
20. Артазей А. Если официальный Киев выведет пограничников с Тузлы, это станет сигналом для России, что и в других вопросах Украина пойдет на уступки. *Факты и комментарии*. 2003. 28 октября.
21. Артазей А. Заместитель главы НАК “Нефтегаз Украины” Игорь Диденко: “Мы гарантируем транзит газа в Европу, однако ноль транспортировать нельзя. “Газпром” закрыл все шесть газопроводов в Украину”. *Факты и комментарии*. 2009. 9 января.
22. Артазей А. Официальный Киев не намерен предоставлять России документы, подтверждающие, что остров Тузла принадлежит Украине. *Факты и комментарии*. 2003. 22 октября.
23. Артазей А. Что вы испытали, узнав об освобождении заложников в Москве? *Факты и комментарии*. 2002. 30 октября.

24. Артимішин П. І. Відставка Бориса Єльцина та початок президентства Володимира Путіна: відгуки в Україні. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Scientific Journal)* / [red. naczelny A. Barczuk]. Warszawa, 2016. № 10. Cz. 3. pp. 33–39.

25. Артимішин П. І. Ідея “окремішності” Донбасу та Криму у проросійській публіцистиці сучасної України. *Між війною і соборністю. Соціокультурна інтеграція та адаптація переселенців з Донбасу та Криму. Західноукраїнський вектор: монографія* / відп. ред. М. Литвин. Львів: Інститут українознавства ім. Крип’якевича НАН України, 2017. С. 194–226.

26. Артимішин П. І. “Мы все русские, а не россияне”: основні світоглядні візії російської громади західноукраїнського регіону (за матеріалами газети “Русский вестник”). *Український історичний збірник*. / гол. ред. Т. Чухліб. Київ, 2017. Вип. 19. С. 300–312.

27. Артимішин П. І. Образ Росії періоду 1940–2010-х років на сторінках сучасних шкільних підручників з історії (2000–2012). *Міждисциплінарні гуманітарні студії*. Серія: історичні науки. Київ, 2017. Вип. 3. С. 217–226.

28. Артимішин П. І. Образ Росії та росіян на сторінках сучасних українських підручників з історії (2000–2012 рр.). *Новітня доба*. Львів, 2014. Вип. 2. С. 76–97.

29. Артимішин П. І. Політика “рівновіддалення” олігархів у Росії: реакція української публіцистики. *Гілея: науковий вісник* / гол. ред. В. Вашкевич. Київ, 2016. Вип. 112 (№ 9). С. 87–92.

30. Артимішин П. І. Початок Другої військової кампанії у Чечні: бачення політичного та медійного середовищ в Україні. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 2. Ч. 1. С. 141–147.

31. Артимішин П. І. Трагедії “Норд-Осту” та Беслану в Росії: реакція українських політиків і журналістів. *Науковий вісник*

Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія “Історичні науки”. Луцьк, 2016. №13 (338). С. 116–121.

32. *Артюхина В.* Остров Тузла: Россия все ближе. *Комсомольская правда в Украине.* 2003. № 193/42 (23138). 17–24 октября. С. 4.

33. *Артюшенко Я.* У “оранжевых” все шло по плану. *Комсомольская правда в Украине.* 2004. № 245 (2035/23432). 28 декабря. С. 4.

34. *Астрахович О., Рижков В., Єгорова І.* Выборы в Росії: погляд із регіонів України. *День.* 2004. № 47. 17 березня.

35. *Афанасьев Ю.* Симулякр выборов. *Український тиждень.* 2011. № 50 (215). 9–15 грудня. С. 28–31.

36. *Бабич Д.* Борис Березовский прекращает информационную войну. *Факты и комментарии.* 1999. 24 декабря.

37. *Бабич Д.* Борис Березовский решил стать политэмигрантом. *Факты и комментарии.* 2000. 9 декабря.

38. *Бабич Д.* В Гудермесе состоялась инаугурация нового главы временной администрации Чечни Ахмада Кадырова. *Факты и комментарии.* 2000. 22 июня.

39. *Бабич Д.* В Ингушетии при нападении чеченских боевиков на колонну федеральных сил погибли 19 российских военнослужащих. *Факты и комментарии.* 2000. 13 мая.

40. *Бабич Д.* В Чечне в результате взрыва грузовика с тротилом погибли 26 челябинских милиционеров. *Факты и комментарии.* 2000. 4 июля.

41. *Бабич Д.* Вчера Госдума проголосовала за музыку гимна Советского Союза. *Факты и комментарии.* 2000. 9 декабря.

42. *Бабич Д.* Глава холдинга “Медиа-Мост” Владимир Гусинский решил обеспечить заключенных бутырской тюрьмы холодильниками и телевизорами. *Факты и комментарии.* 2000. 30 июня.

43. *Бабич Д.* Грузинские и чеченские боевики готовы штурмовать Сухуми. *Факты и комментарии.* 2001. 10 октября.

44. *Бабич Д.* Для военных война в Чечне закончилась? *Факты и комментарии.* 2000. 27 июня.
45. *Бабич Д.* Лидер чеченских боевиков Аймир Хаттаб выделил 2 миллиона долларов на осуществление терактов в Москве и других крупных городах. *Факты и комментарии.* 2001. 2 ноября.
46. *Бабич И.* Известный российский медиа-магнат Владимир Гусинский попросил о предоставлении британского подданства? *Факты и комментарии.* 2000. 3 ноября.
47. *Бадрак В, Згурець С.* Право на силу. *Дзеркало тижня.* 2003. № 42. 31 жовтня–7 листопада.
48. *Базелюк М.* Вони обрали смерть. *Шлях перемоги.* 2002. Ч. 44 (2531). 24–30 жовтня. С. 1–2.
49. *Базелюк М.* Для Росії – ганьба, для світу – сигнал тривоги. *Нація і держава.* 2011. № 37 (408). 29 вересня. С. 1.
50. *Базелюк М.* Розплата за терор. *Шлях перемоги.* 2004. Ч. 37 (2624). 8 вересня. С. 3.
51. *Балакірева О. М., Бабак О. В., Дмитрук Д. А., Левін Р. Я.* Проблеми інтеграції в Єдиний економічний простір: погляд населення і лідерів формування громадської думки. *Економіка і прогнозування.* 2006. № 3. С. 10.
52. *Балита В.* Янукович привітав Медведєва з успішними виборами. *Zaxid.net.* 2011. 5 грудня. URL: http://zaxid.net/news/showNews.do?yanukovich_privitav_medvedyeva_z_uspishnimi_viborami&objectId=1242679 (дата звернення: 15.04.2016).
53. *Балюк Н.* Шантаж чи передумова надзвичайного стану? *Високий замок.* 2004. № 219 (2899). 29 листопада. С. 1.
54. *Балюк Н.* “Бацила” революції перекинулася і на Росію?.. *Високий замок.* 2011. № 230 (4610). 12 грудня. С. 2.

55. *Балюк Н.* 100 доларів як розмінна монета у торгівлі національними інтересами... *Високий замок*. 2010. № 76 (4208). 22–28 квітня. С. 2.
56. *Балюк Н.* Яйцями владної броні не проб'єш... *Високий замок*. 2010. № 81 (4213). 29 квітня–5 травня. С. 2.
57. *Банах В. М.* Російська суспільно-політична думка 1990-х років: ідеї та напрями: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Інститут народознавства. Львів, 2011. 19 с.
58. *Барабаш К.* Кінець гри в демократію. *Український тиждень*. 2012. № 19 (236). 11–17 травня. С. 20–21.
59. *Баранец В.* Война – серьезная работа. *Комсомольская правда в Украине*. 1999. № 150 (719). 17 августа. С. 3.
60. *Баранец В.* Кремлевские маневры. *Комсомольская правда в Украине*. 2000. № 3 (817/22227). 11 января. С. 3.
61. *Баранец В., Герасименко С.* О характере наших потерь в Чечне. *Комсомольская правда в Украине*. 2000. № 6 (820/22230). 14–21 января. С. 5.
62. *Батенко Т.* Королі СНД: Портрети дванадцяти президентів (тенденції та закономірності розвитку в пострадянському просторі): науково-публіцистичне видання. Львів: Кальварія, 2000. 216 с.
63. *Батенко Т.* Прелюдія Путіна: “Перебудова” в Кремлі: науково-публіцистичне видання. Львів: Дзига, Мета, 2001. 248 с.
64. *Батенко Т.* У гонитві за шапкою Мономаха. *Високий замок*. 2000. № 220 (1754). 26 вересня. С. 6.
65. *Батенко Т.* Другий президент. Штрихи до портрета Володимира Путіна. *Незалежний культурологічний часопис “І”*. 2000. № 18. С. 162–181.
66. *Батенко Т.* Прощення, а не прокляття. *Високий замок*. 2000. № 3–4 (1537–1538). 6–13 січня. С. 4.
67. *Беба П.* Газове дежа вю. Україна і надалі займатиме конструктивну позицію. *Урядовий кур'єр*. 2009. № 1 (3907). 9 січня. С. 3.

68. *Безкорвайний В.* Масандрівський протокол. Джерела і наслідки. *Універсум*. 2011. № 3–4 (209–210). С. 7–15.
69. Без міжнародного права – тупик. *Урядовий кур'єр*. 2003. № 196 (2611). 18 жовтня. С. 4.
70. *Безп'ятчук Ж.* Атомні лабіринти. *Український тиждень*. 2010. № 16 (129). 23–29 квітня. С. 14–17.
71. *Безп'ятчук Ж.* Флот non-stop. *Український тиждень*. 2010. № 17 (130). 30 квітня–6 травня. С. 22.
72. *Безп'ятчук Ж.* Ядучий газ. *Український тиждень*. 2010. № 16 (129). 23–29 квітня. С. 10–11.
73. *Белковский С. А.* Империя Владимира Путина. Москва: Алгоритм, 2007. 272 с. (Серия “Против всех”).
74. *Бень А.* Сподіваємося, на Тамані не всі політично п'яні. *Голос України*. 2003. № 195 (3195). 16 жовтня. С. 1–2.
75. *Березовский Б.* Мой Майдан Незалежности. Сб. статей, интервью, писем / сост. Ю. Фельштинский. Київ: Нора-Друк, 2007. 270 с.
76. *Беспалько Т.* Прощание с Украиной. *Русский вестник*. 2008. № 6 (117). С. 5.
77. *Белоцерковский В.* Чому в Росії придушують демократію? *Універсум*. 2004. № 10–12 (132–134). жовтень–грудень. С. 44–46.
78. *Бибииков О.* Кретинизм нечистого разума. *Русский вестник*. 2012. № 6 (165). июнь. С. 6.
79. *Білоусова Н.* Газ “по-флотськи”. *День*. 2010. № 75. 28 квітня.
80. *Білоусова Н.* Хронологія газового конфлікту. *День*. 2009. № 1. 13 січня.
81. *Біттнер О.* Україна має демонструвати здоровий економічний прагматизм. *Урядовий кур'єр*. 2009. № 8 (3914). 20 січня. С. 2.
82. *Блан Е.* Родом із КГБ. Система Путіна: монографія / пер. з фр. П. Тарашука. Київ: Темпора, 2009. 360 с.

83. Богданова О., Мамонова А., Амирханян Н., Зинченко Ю., Корсовецкий Р. Газ в обмен на флот. *Комсомольская правда в Украине*. 2010. № 90 (3493/24888). 22 апреля. С. 2.
84. Бойко А. Образ “Русского мира” в інформаційному просторі України. *Журналістика: збірник наукових праць*. Київ, 2016. Вип. 15 (40). С. 69–83.
85. Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2006. 686 с.
86. Бойченко О. Назад у майбутнє? *Дзеркало тижня. Україна*. 2004. № 40. 8–15 жовтня.
87. Бондаренко Д. Що стоїть за новітніми “газовими цифрами”? *Українська правда*. 2006. 4 січня. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2006/01/4/3046366/> (дата звернення: 12.06.2017).
88. Борцов Ю. С. Владимир Путин. Москва, Ростов-на-Дону: Феникс, 2001. 512 с.
89. Борщевский С. Ціна на газ – не долари, не гривні. *Кримська світлиця*. 2009. № 1 (1514). 3 січня. С. 2.
90. Бресслер Д. Як Меркель дозволила Путіну себе обдурити. *Український тиждень*. 2011. № 40 (205). 30 вересня–6 жовтня. С. 20.
91. Буга Р. Про газ та про нас. *Нація і держава*. 2006. № 1 (113). 3–17 січня. С. 2.
92. Будівництво неокадебістської держави. *Універсум*. 2007. № 9–10 (165–166). вересень–жовтень. С. 42–43.
93. Бузина О. Курицына против Путина, или новый мировой беспорядок. *Сегодня*. 2011. № 292 (4009). 27 декабря. С. 6.
94. Бузина О. Оранжевая рука Москвы. *Сегодня*. 2009. № 1 (3134). 12 января. С. 3.
95. Бузина О. Путин идет в президенты, Ющенко – в эмиграцию. *Сегодня*. 2011. № 217 (3934). 30 сентября. С. 9.

96. Буйко Г. Перемога Компартії Росії – підтвердження світової тенденції і приклад для народу України. *Комуніст*. 2011. № 104 (1455). 21 грудня. С. 1–2.
97. Бук Т. Арсений Яценюк: “Договор по ЧФ РФ – пока простая бумажка”. *Комсомольская правда в Украине*. 2010. № 91/17 (3494/24889). 23–29 апреля. С. 6.
98. Бураков Ю. В., Кипаренко Г. М., Мовчан С. П. Всесвітня історія: новітні часи: підруч. для 11-го кл. серед, загальноосв. навч. закл. Вид. 4-те, виправл. та доповн. Київ: Генеза, 2005. 416 с.
99. Бурлаченко С. Крутой поворот. *Еженедельник “2000”*. 2010. № 16 (507). 23–29 апреля.
100. Бутиріна М. В. Мас-медіа як середовище створення та функціонування стереотипів масової свідомості: автореф. дис. ... д-ра наук із соц. комунікацій: 27.00.01 / КНУ ім. Тараса Шевченка, Інститут журналістики. Київ, 2009. 30 с.
101. Бутусов Ю. Дві війни в Чечні. Важливі уроки для України. *Главком*. 2017. 7 березня. URL: <http://glavcom.ua/columns/yuriybutusov/dvi-viyni-v-chechni-vazhlivi-uroki-dlya-ukrajini-401928.html> (дата звернення: 13.05.2016).
102. Бушин В. С. Пляски на сковороді. Путин, Медведев и все, все, все. Москва: Алгоритм, 2010. 240 с. (Проект “Путин”).
103. В 2004 году Путин советовал Кучме силой разогнать Майдан, - Би-би-си. *Цензор.нет*. 2012. 27 января. URL: https://censor.net.ua/news/195362/v_2004_godu_putin_sovetoval_kuchme_siloyi_razognat_mayidan_bibisi (дата звернення: 29.05.2016).
104. В. Путин. Начало встречи с представителями. 10.12.07. *Youtube.com*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=vYsqkII5ciM> (дата звернення: 07.08.2016).
105. Ван Херпен М. Х. Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна: Незасвоєні уроки минулого / пер. з англ. Харків: Віват, 2015. 304 с.

106. *Варсегов Н.* Как во городе во Львове я по-русски говорил... *Комсомольская правда в Украине (Киев)*. 2001. № 37 (1094/22503). 28 февраля. С. 8–9.
107. *Василенко К.* Оголошення результату. *День*. 2004. № 216. 26 листопада.
108. *Василишин Ю.* Алексей Миллер: “С учетом 20-процентной скидки цена газа для Украины в первом квартале составит 360 долларов за тысячу кубометров”. *Факты и комментарии*. 2009. 21 января.
109. *Васильева Є.* Із “дубиною” на “медведя”. *Комуніст*. 2009. № 2 (1146). 14 січня. С. 1–2.
110. *Васильева Є.* Хто й чому дахує “РосУкрЕнерго”. *Комуніст*. 2009. № 6 (1150). 28 січня. С. 1–2.
111. *Вассіліу Д.* Інтеграція східноєвропейських країн до європейського ринку праці (на прикладі України і Росії): автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.02 / КНУ ім. Тараса Шевченка. Київ, 2010. 20 с.
112. *Васюнець Н.* Де була Тимошенко? *Експрес*. № 3 (4385). 13–14 січня. С. 4.
113. *Васюнець Н.* Путін нас не любить. *Експрес*. 2012. № 25 (6229). 8–15 березня. С. 5.
114. *Васютин Н., Філатов А.* Донбасс разозлился. *Сегодня*. 2004. № 271 (1915). 29 ноября. С. 4.
115. Вентиль – не для політичного тиску. *Урядовий кур’єр*. 2006. № 1 (3166). 4 січня. С. 1.
116. *Веприцький Р. С.* Суспільні процеси як фактори впливу на кримінальну ситуацію в регіоні. *Наше право*. 2015. № 6. С. 100.
117. *Вергелес Т.* “Нас влада мала і має за гарматне м’ясо”. *Високий замок*. 2002. № 247 (2377). 28 жовтня. С. 1.
118. Верховная рада Украины - 27 апреля 2010 год - 5 канал. *Youtube.com*. 2010. 27 апреля. URL:

https://www.youtube.com/watch?v=DbYdM_Jz43M (дата звернення: 11.09.2017).

119. Верховний Суд поставив крапку. *Голос України*. 2004. № 231 (3481). 7 грудня. С. 2.

120. Верховний Суд України заборонив ЦИК офіційно обнародовувати результати виборів. *Комсомольська правда в Україні*. 2004. № 224/48 (23411). 26 листопада–3 грудня. С. 2.

121. Вести спільну боротьбу. *Урядовий кур'єр*. 2002. № 199 (2370). 26 жовтня. С. 1.

122. Вибори до Держдуми РФ: Партія Путіна втрачає позиції? *Поступ*. 2011. 8 грудня. URL: <http://postup.brama.com/usual.php?what=72972> (дата звернення: 25.10.2016).

123. Вигідне партнерство з Росією. *Урядовий кур'єр*. 2010. № 44 (4195). 10 березня. С. 3.

124. Вийшов Указ Президента РФ “Про повноважного представника Президента Російської Федерації у федеральному окрузі” і про створення в Росії федеральних округів. URL: <http://calendate.com.ua/event/685> (дата звернення: 08.12.2016).

125. Виктор Янукович: “Украина в течение ближайших десяти лет получит реальный инвестиционный ресурс в размере 40 миллиардов долларов”. *Факты и комментарии*. 2010. 22 апреля.

126. Виктор Черномырдин: “Когда начинается коряво, то и результат корявый”. *Факты и комментарии*. 2003. 30 октября.

127. Вилегала А. Росіяни та російськомовне населення у сучасному Львові / А. Вилегала. URL: <http://mylviv.com/2009/02/rosiyani-ta-rosiyskomovne-naselennya.html> (дата звернення: 07.04.2015).

128. Виповнюється 15 років з початку другої чеченської війни (ТЧН). *Youtube.com*. 2014. 2 серпня. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=rrQebMiQtB0> (дата звернення: 04.03.2017).

129. *Висоцький О. Ю.* Політична влада в Україні: проблеми легітимації та модернізації: монографія. Дніпропетровськ: Інновація, 2012. 132 с.

130. Виступ Азарова М. Я. (перший віце-прем'єр-міністр, міністр фінансів України). *Стенограма парламентських слухань "Українсько-російські відносини: сучасний стан та перспективи"*, 22. 10. 2003. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/par_sl/sl221003.htm (дата звернення: 05.08.2017).

131. Виступ Біласа І. Г. (фракція НРУ). *Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 11 лютого 2000 р.* URL: <http://rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/2459.html> (дата звернення: 07.02.2017).

132. Виступ Білоруса О. Г. (фракція БЮТ). *Стенограма парламентських слухань "Українсько-російські відносини: сучасний стан та перспективи"*, 22. 10. 2003. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/par_sl/sl221003.htm (дата звернення: 05.08.2016).

133. Виступ Білоруса О. Г. (фракція БЮТ). *Стенограма засідання Верховної Ради України від 27 квітня 2010 р.* URL: <http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/923.html> (дата звернення: 13.09.2017).

134. Виступ Білоруса О. Г. (фракція БЮТ). *Стенограма засідання Верховної Ради України, 10 січня 2006 р.* URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/8session/STENOGR/10010608_59.htm (дата звернення: 11.06.2017).

135. Виступ Броннікова В. К. (фракція "Регіони України"). *Стенограма засідання Верховної Ради України, 10 січня 2006 р.* URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/8session/STENOGR/10010608_59.htm (дата звернення: 11.06.2017).

136. Виступ Губського Б. В. (фракція "Єдина Україна"). *Стенограма засідання Верховної Ради України, 10 січня 2006 р.* URL:

http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/8session/STENOGR/10010608_59.htm (дата звернення: 11.06.2017).

137. Виступ Деркача А. Л. (блок “За Єдину Україну!”). *Стенограма парламентських слухань “Українсько-російські відносини: сучасний стан та перспективи”*, 22. 10. 2003. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/par_sl/sl221003.htm (дата звернення: 05.08.2016).

138. Виступ Єханурова Ю. І. (прем’єр-міністр України). *Стенограма засідання Верховної Ради України, 10 січня 2006 р.* URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/8session/STENOGR/10010608_59.htm (дата звернення: 09.06.2017).

139. Виступ Кендзьора Я. М. (депутатська група “За Україну”). *Стенограма засідання Верховної Ради України, 13 січня 2009 р.* URL: <http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/606.html> (дата звернення: 12.06.2017).

140. Виступ Кириленка В. А. (фракція “НУ-НС”). *Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 7 грудня 2011 р.* URL: <http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/1198.html> (дата звернення: 05.10.2016).

141. Виступ Ковалю В. С., народного депутата України (фракція НРУ). *Стенограма засідання Верховної Ради України. 10 січня 2006 р.* URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/8session/STENOGR/10010608_59.htm (дата звернення: 25.05.2016).

142. Виступ Костенка Ю. І. (Український народний блок Костенка і Плюща). *Стенограма засідання Верховної Ради України. 10 січня 2006 р.* URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/8session/STENOGR/10010608_59.htm (дата звернення: 25.05.2016).

143. Виступ Кураса І. Ф. (блок “За Єдину Україну!”). *Стенограма парламентських слухань “Українсько-російські відносини: сучасний стан та перспективи”*, 22. 10. 2003. URL:

http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/par_sl/sl221003.htm (дата звернення: 05.08.2016).

144. Виступ Литвина В. М., голови Верховної Ради України. *Стенограма засідання Верховної Ради України, 10 січня 2006 р.* URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/8session/STENOGR/10010608_59.htm (дата звернення: 11.06.2017).

145. Виступ Литвина В. М., голови Верховної Ради України. *Стенограма засідання Верховної Ради України, 13 січня 2009 р.* URL: <http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/606.html> (дата звернення: 12.06.2017).

146. Виступ Луценка Ю. В. (фракція СПУ). *Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України, 23. 10. 2003.* URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/par_sl/sl221003.htm (дата звернення: 05.03.2015).

147. Виступ Матвєєва В. Г. (фракція КПУ). *Стенограма засідання Верховної Ради України, 10 січня 2006 р.* URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/8session/STENOGR/10010608_59.htm (дата звернення: 11.06.2017).

148. Виступ Мовчана П. М. (фракція НРУ). *Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 21 вересня 1999 р.* URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl3/BUL34/110100_57.htm (дата звернення: 14.09.2016).

149. Виступ Мороза О. О. (фракція СПУ). *Стенограма парламентських слухань “Українсько-російські відносини: сучасний стан та перспективи”, 22. 10. 2003.* URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/par_sl/sl221003.htm (дата звернення: 05.08.2016).

150. Виступ Мороза О. О., народного депутата України (фракція СПУ). *Стенограма засідання Верховної Ради України, 10 січня 2006 р.* URL:

http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/8session/STENOGR/10010608_59.htm (дата звернення: 10.06.2017).

151. Виступ Надраги В. І. (депутатська група “Союз”). *Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 8 вересня 2004 р.* URL: <http://rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/1780.html> (дата звернення: 07.09.2016).

152. Виступ Ніколаєнка С. М. (фракція соціалістів і селян “Лівий центр”). *Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 14 вересня 1999 р.* URL: <http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/2324.html> (дата звернення: 07.03.2017).

153. Виступ Ніколаєнка С. М. (фракція СПУ). *Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 8 вересня 2004 р.* URL: <http://rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/1780.html> (дата звернення: 07.10.2016).

154. Виступ Новака В. М., народного депутата України (фракція КПУ). *Стенограма засідання Верховної Ради України, 10 січня 2006 р.* URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/8session/STENOGR/10010608_59.htm (дата звернення: 11.06.2017).

155. Виступ Олійника Б. І. (фракція КПУ). *Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 19 січня 2000 р.* URL: <http://rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/2380.html> (дата звернення: 06.06.2017).

156. Виступ Оробця Ю. М. (фракція “Наша Україна”). *Стенограма засідання Верховної Ради України, 10 січня 2006 р.* URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/8session/STENOGR/10010608_59.htm (дата звернення: 10.06.2017).

157. Виступ Оробця Ю. М. (фракція “Наша Україна”). *Стенограма засідання Верховної Ради України, 11 січня 2006 р.* URL: <http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/2013.html> (дата звернення: 10.06.2017).

158. Виступ Пороського М. І. (фракція партії “Відродження”). *Стенограма засідання Верховної Ради України.*

10 січня 2006 р.

URL:

http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/8session/STENOGR/10010608_59.htm (дата звернення: 25.05.2016).

159. Виступ Пустовойтенка В. П. (блок “За Єдину Україну!”). *Стенограма парламентських слухань “Українсько-російські відносини: сучасний стан та перспективи”*, 22. 10. 2003. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/par_sl/sl221003.htm (дата звернення: 05.08.2016).

160. Виступ Ратушного М. Я. (фракція НРУ). *Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 19 січня 2000 р.* URL: <http://rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/2380.html> (дата звернення: 05.12.2016).

161. Виступ Родіонова М. К. (фракція КПУ). *Стенограма засідання Верховної Ради України, 10 січня 2006 р.* URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/8session/STENOGR/10010608_59.htm (дата звернення: 11.06.2017).

162. Виступ Самофалова Г. Г. (фракція “Регіони України”). *Стенограма засідання Верховної Ради України, 10 січня 2006 р.* URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/8session/STENOGR/10010608_59.htm (дата звернення: 11.06.2017).

163. Виступ Симоненка П. М. (фракція КПУ). *Стенограма засідання Верховної Ради України, 13 січня 2009 р.* URL: <http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/606.html> (дата звернення: 12.06.2017).

164. Виступ Симоненка П. М. (фракція КПУ). *Стенограма парламентських слухань “Українсько-російські відносини: сучасний стан та перспективи”*, 22. 10. 2003. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/par_sl/sl221003.htm (дата звернення: 05.08.2016).

165. Виступ Соболева С. В. (фракція БЮТ). *Стенограма засідання Верховної Ради України, 13 січня 2009 р.* URL:

<http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/606.html> (дата звернення: 12.06.2017).

166. Виступ Сташевського С. Т. (блок “Наша Україна”). *Стенограма парламентських слухань “Українсько-російські відносини: сучасний стан та перспективи”*, 22. 10. 2003. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/par_sl/sl221003.htm (дата звернення: 05.08.2017).

167. Виступ Стецьківа Т. С. (фракція “НУ-НС”). *Стенограма засідання Верховної Ради України, 13 січня 2009 р.* URL: <http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/606.html> (дата звернення: 12.06.2017).

168. Виступ Тарана В. В. (фракція “БЮТ”). *Стенограма засідання Верховної Ради України, 10 січня 2006 р.* URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/8session/STENOGR/10010608_59.htm (дата звернення: 11.06.2017).

169. Виступ Терещука В. В. (фракція КПУ). *Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 19 січня 2000 р.* URL: <http://rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/2380.html> (дата звернення: 06.06.2017).

170. Виступ Удовенка Г. Й. (фракція НРУ). *Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 29 лютого 2000 р.* URL: <http://rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/2467.html> (дата звернення: 05.02.2017).

171. Виступ Хмари С. І. (Український народний блок Костенка і Плюща). *Стенограма засідання Верховної Ради України. 10 січня 2006 р.* URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/8session/STENOGR/10010608_59.htm (дата звернення: 25.05.2017).

172. Виступ Шурми І. М. (фракція СДПУ(о)). *Стенограма засідання Верховної Ради України, 10 січня 2006 р.* URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/8session/STENOGR/10010608_59.htm (дата звернення: 11.06.2017).

173. Виступ Шуфрича Н. І. (фракція СДПУ(о)). *Стенограма засідання Верховної Ради України, 10 січня 2006 р.* URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/8session/STENOGR/10010608_59.htm (дата звернення: 11.06.2017).

174. Виступ Юхновського І. Р. (Блок “Наша Україна”). *Стенограма засідання Верховної Ради України, 11 січня 2006 р.* URL: <http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/2013.html> (дата звернення: 25.05.2016).

175. Виступ Ющенко В. А. (блок “Наша Україна”). *Стенограма парламентських слухань “Українсько-російські відносини: сучасний стан та перспективи”*, 22. 10. 2003. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/par_sl/sl221003.htm (дата звернення: 05.08.2017).

176. Виступ Януковича В. Ф. (фракція Партії регіонів). *Стенограма засідання Верховної Ради України, 13 січня 2009 р.* URL: <http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/606.html> (дата звернення: 12.06.2017).

177. Вихід з політичної кризи. Янукович не президент. *Українська правда*. 2004. 27 листопада. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2004/11/27/3004744/> (дата звернення: 27.05.2016).

178. Від політики “поцілунків” – до політики прагматизму? *Кримська світлиця*. 2000. № 25–26 (527–528). 31 березня. С. 2.

179. Віднянський С. В., Мартинов А. Ю. Зовнішня політика України як предмет історичного аналізу: концептуальні підходи та перспективи. *Український історичний журнал*. 2001. № 4. С. 41–57.

180. Віднянський С. В., Мартинов А. Ю. Зовнішня політика України: еволюція концептуальних засад та проблеми реалізації. *Український історичний журнал*. 2011. № 4. С. 55–76.

181. Віднянський С. В., Мартинов А. Ю. Еволюція зовнішньої політики України (1991–2006 рр.). *Український історичний журнал*. 2006. № 4. С. 32–51.
182. Візит Путіна в Україну абсолютно не пов'язаний з виборами? *Korrespondent.net*. 2004. 26 жовтня. URL: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/250024-vizit-putina-v-ukrayinu-absolyutno-ne-pov-yazaniy-z-viborami> (дата звернення: 07.08.2016).
183. Вітенко М. Історія Росії. Від найдавніших часів до наших днів: навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2013. 346 с.
184. Віце-спікер Держдуми: газ для України подорожчає на 20% з 1 січня 2010 року. *Українські новини*. 2009. 16 листопада. URL: <http://ukranews.com/ua/news/15511-vice-spiker-derzhdumy-gaz-dlya-ukrainy-podorozhchaye-na-20-z-1-sichnya-2010-roku> (дата звернення: 02.03.2016).
185. Влада не керується інтересами своєї країни! *Комуніст*. 2009. № 5 (1149). 23 січня. С. 4.
186. Владимир Фесенко: “Украине все равно, кто станет президентом России”. *Комсомольская правда в Украине*. 2011. № 212 (3912/25307). 26 сентября. С. 2.
187. Власенко В. Не минаючи гострих кутів. *Урядовий кур'єр*. 2000. № 72 (1754). 19 квітня. С. 1;3.
188. Власенко В. Росії потрібна “сильна рука”? *Урядовий кур'єр*. 1999. № 150–151 (1585–1586). 12 серпня. С. 3.
189. Власенко В. В Росії буде новий прем'єр, а в Єльцина – новий наступник. Знову... *Урядовий кур'єр*. 1999. № 149 (1584). 11 серпня. С. 3.
190. Власти Украины выразили благодарность всем, кто участвовал в освобождении украинских граждан, захваченных террористами в Москве. *Факты и комментарии*. 2002. 29 октября.

191. *Возняк Т.* Україна. Не Росія?... *Незалежний культурологічний часопис "І"*. 2004. № 31. С. 2–3.
192. *Война с бандитами становится отечественной.* *Комсомольская правда в Украине*. 1999. № 176 (745). 23 сентября. С. 3.
193. *Войналович В. А., Кочан Н. І.* Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 304 с.
194. *Воловой В.* Итоги правления Медведева. *Inosmi.ru*. 2012. 2 мая. URL: <http://inosmi.ru/politic/20120502/191442266.html> (дата звернення: 16.03.2017).
195. *Володимир Литвин:* “Новий договір про терміни перебування ЧФ РФ не суперечить Конституції”. *Голос України*. 2010. № 73 (4823). 23 квітня. С. 3.
196. *Волошин О. А.* Політика Росії щодо Співдружності Незалежних Держав: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / КНУ ім. Тараса Шевченка. Київ, 2012. 20 с.
197. *Волощук О. Т.* Інститут Президента у Франції, Росії та Україні: конституційні норми і політична практика: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Харків, 2008. 20 с.
198. *Волхонский М.* Шесть пунктов Медведева–Саркози: дипломатический аспект урегулирования конфликта в Южной Осетии. *Центральная Азия и Кавказ*. 2009. № 4–5 (64–65). С. 227–240.
199. *Вольк А.* Янукович сказал Москве твердое “да”. *Еженедельник “2000”*. 2003. № 44 (194). 31 октября–6 ноября. С. А1.
200. *Воронич А.* Газова атака Путіна – “шантаж і тиранія”. *Високий замок*. 2006. № 1 (3164). 5–11 січня. С. 4.
201. *Воронич О.* Три горішки для Путіна. *Український тиждень*. 2010. № 17 (130). 30 квітня–6 травня. С. 10–11.
202. *Воронкова Л.* В Одессе решили выделиться в Новороссийский край. *Сегодня*. 2004. № 271 (1915). 29 ноября. С. 5.

203. Воронович З. По скільки ж купуватимемо газ? *Високий замок*. 2009. № 7 (3901). 20 січня. С. 1;3.
204. Воронович З. Хваляться трофеями. І мовчать про втрати... . *Високий замок*. 2009. № 8 (3902). 21 січня. С. 1–2.
205. Воцанов П. Кто копается рядом с президентом? *Новая газета (Москва)*. 2006. № 5 (8). 30 мая.
206. Встреча лидеров братских партий в Москве. *Комуніст*. 2000. № 3 (304). 20 січня. С. 1.
207. В счет долгов за газ Украина передала России два стратегических бомбардировщика. *Факты и комментарии*. 1999. 4 ноября.
208. Выборы в России: Путин – в президенты, Медведев – в премьеры. *Факты и комментарии*. 2011. 24 сентября.
209. Выступление Кушнарёва на съезде в Северодонецке 28 ноября 2004 года. *Youtube.com*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=RWiPjzSmmaY> (дата звернення: 27.05.2016).
210. Газ є, питання залишаються... . *Кримська світлиця*. 2009. № 4 (1520). 23 січня. С. 2.
211. Газ і сало. *Комуніст*. 2006. № 1 (838). 4 січня. С. 3.
212. Газ піде. Газпром чекає сигналу. *Урядовий кур'єр*. 2009. № 2 (3908). 10 січня. С. 3.
213. Газова війна: переможці й переможені. *Український тиждень*. 2009. № 3 (64). 23–29 січня. С. 9.
214. “Газова” інвестиція у сорок мільярдів. *Урядовий кур'єр*. 2010. № 74 (4225). 22 квітня. С. 1–2.
215. Газовий конфлікт з продовженням. *Урядовий кур'єр*. 2006. № 4 (3169). 11 січня. С. 1–2.
216. Газовый конфликт между Киевом и Москвой может поспособствовать сближению Украины с Европой. *Факты и комментарии*. 2006. 6 января.

217. Газовий садизм українських параноїков. Заявлення Председателя ПСПУ, Прем'єр-міністра опозиційного Правительства народного спасення Наталии Витренко от 9 января 2009 года. *Досвітні огні*. 2009. № 1–2 (368–369). січень. С. 1.

218. Газотранспортний консорціум ударить по наших кишнях, вважають соціалісти. *Українська правда*. 2002. 21 червня. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2002/06/21/2989464/> (дата звернення: 08.06.2017).

219. Газубей А. Если завтра война? *Комсомольская правда в Украине*. 2003. № 198/43 (1740/23143). 24–31 октября. С. 5.

220. Галкин Д. Политика закончилась – избирательная кампания продолжается. *Еженедельник “2000”*. 2011. № 39 (575). 30 сентября–6 октября. С. А6.

221. Галух А. Первый командир украинской группы “Альфа” Василий Крутов: “Если бы спецназ не сделал то, что он сделал, в Доме культуры на Дубровке погибло бы гораздо больше людей”. *Факты и комментарии*. 2002. 31 октября.

222. Гальчинський А. С. Нотатки радника Президента. Десять років з Президентом Леонідом Кучмою. Київ: Либідь, 2013. 584 с.

223. Гальчинський А. С. Стратегія євроінтеграції та питання участі України у формуванні єдиного економічного простору: аналітичні оцінки. Київ: НІСД, 2003. 23 с.

224. Гамов А. “Я знаю – Дима не подведет...”. *Комсомольская правда в Украине*. 2007. № 272 (2802/24197). 12 декабря. С. 3.

225. Гамов А. Медведев шел парадным шагом. *Комсомольская правда в Украине*. 2008. № 98/19 (2915/24310). 8–15 мая. С. 2.

226. Ганницький М., Ковальчук И. “Ястреб” Иванов против “Западника” Медведева. Сегодня. 2007. № 39 (2578). 17 февраля. С. 6.

227. Ганус А. Ця загадкова “формула”. *Експрес*. 2009. № 8 (4393). 22–29 січня. С. 1;3.

228. Ганущак О. Паралельні лінії не перетинаються. *Так! Захід*. 2006. № 7. січень. С. 1.
229. Геварин В. Газ здали, черга за вугіллям? *Шлях перемоги*. 2009. № 4 (2849). 28 січня. С. 2.
230. Герасименко С. Недочистили! *Комсомольская правда в Украине*. 2000. № 3 (817/22227). 11 янв. С. 3.
231. Герасименко С. Салман Радугев: “Хочу стать консультантом Путина по Кавказу” *Комсомольская правда в Украине*. 2000. № 86 (901/22311). 16 мая. С. 8–9.
232. Герасименко С. Что теперь делать с Грозным? *Комсомольская правда в Украине*. 2000. № 23 (837/22247). 8 февраля. С. 3.
233. Герасименко С., Лобанова З., Овчаренко Е., Фалалеев М. Командиры “Альфы”: “Чистый” бой длился 28 минут. *Комсомольская правда в Украине*. 2002. № 202 (1499/22907). 1–8 ноября. С. 8–9.
234. Гіцевич В. С. Роль політичного анекдоту в повсякденному житті населення Донбасу в 1953-1985 роках. *Історичні і політологічні дослідження*. 2013. № 4. С. 197–205.
235. Глава Чечні Рамзан Кадіров не бажає бути президентом. *Дзеркало тижня. Україна*. 2011. 14 січня. URL: http://dt.ua/ARCHIVE/glava_chechni_ramzan_kadirov_ne_bazhae_buti_prezidentom.html (дата звернення: 24.04.2016).
236. Главу парламенту запросили до Російської Федерації. *Урядовий кур’єр*. 2008. № 50 (4300). 14 березня. С. 2.
237. Гнатюк М. М. Україна в геополітичній стратегії Росії (1991–2008 рр.): політологічний аналіз джерел формування пріоритетів: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. Київ, 2009. 17 с.
238. Гнатюк М. М. Україна і геополітична традиція Росії: вплив внутрішніх геополітичних ідей на формування стратегічних

пріоритетів. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2008. Вип. 38. С. 108–117.

239. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. Київ: Критика, 2005. 528 с.

240. Голова КУН: “Російське суспільство продемонструвало прагнення до змін”. *Нація і держава*. 2011. № 47 (418). 8 грудня. С. 1.

241. Головка О. Вибратися з трясовини допомагає переляк. *Урядовий кур’єр*. 2011. № 232 (4630). 13 грудня. С. 3.

242. Головка О. Рокіровка по-кремлівськи. *Урядовий кур’єр*. 2011. № 177 (4575). 27 вересня. С. 3.

243. Голотюк І. МІД України расценил позицию России в вопросе цены на газ как шантаж. *Факты и комментарии*. 2006. 4 января.

244. Гольц О. Некомпетентна війна. *День*. 2004. № 168. 21 вересня.

245. Гомон Д. Митинг небедных. *Сегодня*. 2011. № 279 (3996). 12 декабря. С. 2.

246. Гомон Д. С новым Путиным, товарищи! *Сегодня*. 2011. № 213 (3930). 26 сентября. С. 2.

247. Гомон Д., Золотухина І. Москвичам крутили песни Цоя и Вакарчука. *Сегодня*. 2011. № 291 (4008). 26 декабря. С. 7.

248. Гомон Д., Коротков Д. Русское эхо для Украины. *Сегодня*. 2011. № 277 (3994). 9 декабря. С. 2.

249. Горбачев о Путине и “семье”. *Сегодня*. 2000. № 1 (502). 5 января.

250. Горбулін докладно проаналізував, як Росія роками готувалася до агресії проти України. Навіть масова культура - елемент війни. *Тексти.org.ua*. 2016. 25 лютого. URL: http://texty.org.ua/pg/news/textynewseditor/read/65583/Gorbulin_dokladno_proanalizuvav_jak_Rosija_rokamy_gotuvalasa (дата звернення: 10.09.2017).

251. Горбулін В. П. Хроніки передбачень: 2006–2017. Харків: Фоліо, 2017. 255 с.

252. Горбунова О. Ратифікація угоди: бути чи не бути? *Голос України*. 2010. № 75–76 (4825–4826). 27 квітня. С. 1–2.
253. Гордеева Л. Хотим референдум! *Донецкий кряж*. 2004. № 44 (1393). 3 декабря.
254. Гордеева Л. Два съезда – один путь. *Донецкий кряж*. 2004. № 45 (1394). 10 декабря.
255. Горе реформаторам, или Уроки Медведева. *РИА-новости*. 2012. 5 мая. URL: <https://ria.ru/analytics/20120505/641028563.html> (дата звернення: 05.04.2017).
256. Городисский И. М. Продовження терміну базування Чорноморського флоту Росії на території України: правовий аспект проблеми. *Наше право*. 2011. № 1., ч. 1. С. 161–167.
257. Госдума России приняла заявление о ситуации в Украине. *Корреспондент.net*. 2004. 3 декабря. URL: <http://korrespondent.net/world/108414-gosduma-rossii-prinyala-zayavlenie-o-situacii-v-ukraine> (дата звернення: 26.05.2016).
258. Гринишин А., Грицик Ю. Куди поведе Медведєв? *Експрес*. 2008. № 62 (3974). 6–7 травня. С. 11.
259. Грицак Я. Історія двох міст: Львів і Донецьк у порівняльній перспективі. *Україна модерна*. Спеціальний випуск. Донецьк: Соціальні ідентичності в сучасній Україні. Київ–Львів: Критика, 2007. С. 27–60.
260. Грицик Ю. Хто готовий до години “ікс”? *Експрес*. 2003. № 158 (1799). 21 жовтня. С. 4.
261. Грицик Ю. Братерство завглибшки 18 метрів. *Експрес*. 2003. № 162 (1806). 28–29 жовтня. С. 4.
262. Грицик Ю. Мовчання ягнят. *Експрес*. 2003. № 156 (1795). 18 жовтня. С. 4.
263. Грицик Ю. На відстані пострілу. *Експрес*. 2003. № 159 (1800). 23–30 жовтня. С. 4.

264. Грицик Ю. Один кілометр до війни? *Експрес*. 2003. № 155 (1791). 16–23 жовтня. С. 4.
265. Грицик Ю. Чи буде відновлено Київську Русь? *Експрес*. 2000. № 39 (605). 11–18 травня. С. 1;4.
266. Гришнякава К. Г., Зуєв К. О. Вплив засобів масової інформації на формування громадської думки. URL: http://www.rusnauka.com/14_NPRT_2011/Politologia/7_87191.doc.htm (дата звернення: 09.11.2016).
267. Губернаторов заставляють вернуть проглоченный суверенитет. *Комсомольская правда в Украине*. 2000. № 89 (904/22314). 19–26 мая. С. 4.
268. Гузенко Н. Отже, усі проти всіх? *День*. 2006. № 1. 13 січня.
269. Гузьо Г. Путін іде, щоб залишитися... . *Високий замок*. 2007. № 231 (3638). 13–19 грудня. С. 5.
270. Гулик І. Нова чеченська війна? *Львівська газета*. 2016. 15 березня. URL: <http://gazeta.lviv.ua/arhiv/editorial/42319.html> (дата звернення: 15.11.2016).
271. Гундорова Т. Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми: статті та есеї. Київ: Грані-Т, 2013. 548 с.
272. Гунчак Т. Імперії тяжко бути рівноправним сусідом. *Російський імперіалізм* / упоряд. Т. Гунчак. Київ: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2010. С. 319–324.
273. Гусак Л. Газовый ренессанс? *Еженедельник “2000”*. 2010. № 16 (507). 23–29 апреля.
274. Гусак Л. Кто крышует RosUkrEnergo? *Еженедельник “2000”*. 2008–2009. № 52 (442). 26 декабря–1 января. С. А3;А7.
275. Гусак Л. Победителей нет, побежденные – граждане. *Еженедельник “2000”*. 2009. № 1–2 (445). 15–22 января. С. В4.
276. Гуцал А. На пороге нового тысячелетия: куда дрейфует мир? *Зеркало недели*. 2000. № 1–2 (274–275). 15–21 січня. С. 6.

277. Д. Медведев. Съезд партии “Единая Россия”. Часть 1. *Youtube.com*. 2016. 13 июля. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=MISyxLjrHGc> (дата звернення: 10.04.2017).
278. Дамба – детонатор. *Урядовий кур’єр*. 2003. № 198 (2613). 22 жовтня. С. 4.
279. Данлон Дж. Россия и Чечня: история противоборства. Корни сепаратистского конфликта / пер. с англ. Н. Банчик. Москва: Р. Валент, 2001. 232 с.
280. Данчевська О. Україну вже б ділили. *Високий замок*. 2004. № 217 (2897). 25 листопада–1 грудня. С. 4.
281. Даценко С., Шапочка Я. “По дамбе к острову Тузла мы можем конвейером экспортировать в Украину краснодарское сало”, – пошутил атаман Кубанского Казачьего войска Владимир Громов. *Факты и комментарии*. 2003. 30 октября.
282. Дацюк С. Ще одна криза. *Наша Батьківщина*. 2006. № 2 (24). 12 січня. С. 5.
283. День в історії. 15 років тому Єльцин несподівано пішов у відставку. URL: http://24tv.ua/den_v_istoriyi_15_rokiv_tomu_yeltsin_nespodivano_pishov_u_vidstavku_n526931 (дата звернення: 07.04.2016).
284. Дергачов О. Випробування Росії випробування Росією. *Незалежний культурологічний часопис “І”*. 2004. № 31. С. 16–23.
285. “Державу захисти ти”. *Шлях перемоги*. 2010. № 17 (2914). 28 квітня. С. 1–2.
286. Десять лет назад Россия сдала Тузлу. *Непокоренный Крым*. 2013. 31 октября. URL: <http://www.freetavrida.org/?p=2369> (дата звернення: 10.03.2017).
287. Джеджула А. В Совете Федерации заговорили о том, чтобы поставить на место Президента и Думу. *Факты и комментарии*. 2000. 30 июня.

288. *Джеджула А.* Владимир Путин заявил, что чеченская кампания близка к завершению. *Факты и комментарии.* 1999. 24 декабря.
289. *Джеджула А.* Роман Абрамович признался, что купил знаменитый лондонский футбольный клуб ради забавы. *Факты и комментарии.* 2003. 4 июля.
290. *Джеджула А.* Взят последний опорный пункт боевиков на пути федеральных войск к Грозному. *Факты и комментарии.* 1999. 4 декабря.
291. *Джеджула А.* Чеченские боевики впервые использовали камикадзе против федералов. *Факты и комментарии.* 2000. 9 июня.
292. *Джеджула А.* Чеченские смертницы из отряда черных вдов отправлены в крупнейшие российские города. *Факты и комментарии.* 2003. 12 июля.
293. *Джуда Б.* Крихка імперія. Як Росія полюбила і розлюбила Владіміра Путіна / пер. з англ.: П. Білак, С. Мензелевський. Київ: Медуза, 2015. 416 с.
294. *Дзюба В.* Чи можливе “шампанське без газу”? *Комуніст.* 2006. № 4 (840). 13 січня. С. 1;4.
295. *Димченко В.* Танці на трубі. *Товариш.* 2006. № 4 (794). 13–16 січня. С. 1–2.
296. Динаміка ідеологічних маркерів. *Соціологічна група “Рейтинг”.* 27 грудня 2012. URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_ideologicheskikh_markerov.html (дата звернення: 12.09.2017).
297. Директор Центра политического маркетинга Василий Стоякин: “Топливную войну с Россией развязал Виктор Ющенко”. *Комсомольская правда в Украине.* 2009. № 14/4 (3124/24519). 23–29 января. С. 5.
298. “Дівчата Медведєва” йому не допомогли... . *Високий замок.* 2011. № 175 (4555). 26 вересня. С. 8.
299. Діти – жертви політики. *Високий замок.* 2004. № 158 (2838). 4–5 вересня. С. 1;8.

300. Діак І. Нова енергетична криза. *Нація і держава*. 2009. № 3 (271). 20 січня. С. 1;4.
301. Дмитренко О. Російська експансія триває. *Шлях перемоги*. 2003. Ч. 42 (2579). 9–15 жовтня. С. 1;4.
302. Дмитрий Медведев большинством голосов избран третьим президентом Российской Федерации. *Русский вестник*. 2008. № 3 (114). март. С. 1.
303. Дмитро Медведєв вступив на посаду Президента Росії. *Урядовий кур'єр*. 2008. № 84 (3744). 8 травня. С. 3.
304. До війни осталось 350 метров? *Комсомольская правда в Украине*. 2003. № 196 (1738/23141). С. 1.
305. Добросусідство та стратегічне партнерство триватимуть. *Урядовий кур'єр*. 2008. № 43 (3703). 5 березня. С. 4.
306. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/643_006 (дата звернення: 17.12.2014).
307. Договір про перебування Чорноморського флоту подовжено на 25 років. *Голос України*. 2010. № 72 (4822). 22 квітня. С. 1;8.
308. Доклад Ю. Савельева “Беслан: правда заложников”. URL: <http://www.pravdabeslana.ru/doklad/oglavlenie.htm> (дата звернення: 07.09.2016).
309. Долинчук С. Верховный Суд постановил переголосовать. *Сегодня*. 2004. № 276 (1920). 4 декабря. С. 2.
310. Долинчук С. Ящик навоза за Тузлу предлагали вчера россиянам пикетчики у Верховной Рады. *Сегодня*. 2003. № 240 (1585). 23 октября. С. 2.
311. Донбас в етнополітичному вимірі / під. кер. В. Котигоренка. Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 584 с.
312. Донбас і Крим: ціна повернення / за заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О. М. Ляшенко. Київ: НІСД, 2015. 474 с.

313. Донбас у системі інформаційної безпеки держави: регіональні особливості, зовнішні виклики, інструменти боротьби з антиукраїнською пропагандою: аналітична доповідь / Т. А. Бевз. Київ: ІПіЕНД ім І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 196 с.

314. Дорогою ціною. *Український тиждень*. 2009. № 3 (64). 23–29 січня. С. 8.

315. Досвід НАТО надався Росії. *Урядовий кур'єр*. 1999. № 185 (1620). 2 жовтня. С. 3.

316. Драчук С. Президент Росії розмовляє з українцями перед самими виборами президента України. *Радіо Свобода*. 2004. 27 жовтня. URL: <http://www.radiosvoboda.org/a/921979.html> (дата звернення: 25.12.2016).

317. Друга чеченська війна: як Путін піднімав свій авторитет (Весті Кремля). *Youtube.com*. 2015. 8 серпня. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=8PNfTDe39Wc> (дата звернення: 10.07.2017).

318. Другий мітинг опозиції у Москві став іще масовішим. *Українська правда*. 2011. 24 грудня. URL: <http://www.pravda.com.ua/photo-video/2011/12/24/6863747/> (дата звернення: 07.08.2016).

319. Дума стала президентской. *Донбасс: региональна массовая газета*. 2007. № 222 (21561). 4 декабря. С. 9.

320. Думки та погляди населення України, січень 2001 року. *Київський міжнародний інститут соціології*. 2001. 17 січня. URL: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=252&page=1&y=2001> (дата звернення: 23.05.2017).

321. Думки та погляди населення України: січень 2006. *Київський міжнародний інститут соціології*. 2006. 30 січня. URL: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=453&page=60> (дата звернення: 10.01.2017).

322. Евтушенко А. Вчора боевиков накрыли под Ачхой-Мартаном. *Комсомольская правда в Украине*. 2000. № 22 (836/22246). 5 февраля. С. 3.

323. *Евтушенко А. Муфтий Кадыров остался без администрации. Комсомольская правда в Украине.* 2000. № 110–111 (926/22336). 22 июня. С. 1.
324. *Евтушенко А. От Грозного не осталось почти ничего. Комсомольская правда в Украине.* 2000. № 9 (823/22233). 19 января. С. 3.
325. *Евтушенко А. Чеченская война – 2. Комсомольская правда в Украине.* 1999. № 134 (703). 22 июля. С. 8–9.
326. Екологи вимагають дані про шкоду від ЧФ. *УНІАН.* 2010. 26 квітня. URL: <https://www.unian.ua/politics/351825-ekologi-vimagayut-dani-pro-shkodu-vid-chf.html> (дата звернення: 08.03.2016).
327. Експерт: Підтримавши Медведєва, Путін здивував Захід. *Finance.ua.* 2007. 11 грудня. URL: <http://news.finance.ua/ua/news/-/113139/ekspert-pidtrymavshy-medvedyeva-putin-zdyvuvav-zahid> (дата звернення: 23.11.2016).
328. Експерти: Україна з експортера власної електроенергії може перетворитися на транзитера російської. *Дзеркало тижня. Україна.* 2010. № 17. 29 квітня–5 травня.
329. *Ельцин Б. Президентский марафон. Размышления, воспоминания, впечатления.* Москва: АСТ, 2000. 384 с.
330. *Ефимович Н. В Чечне – лишь руины. Комсомольская правда в Украине.* 2000. № 26 (840/22250). 11–18 февраля. С. 2.
331. *Єдін О. Україна проти “Газпрому”: хто переміг? Експрес.* 2006. № 2 (2619). 10–11 січня. С. 5.
332. Єльцин довів свою непередбачуваність. Востаннє. *Експрес.* 2000. № 1 (524). 8–16 січня. С. 3.
333. *Єрмоєнко А. “Все, чим можу...”. Дзеркало тижня. Україна.* 2010. № 17. 29 квітня–5 травня.
334. *Єрмоєнко А. Дружба глибокої заморозки. Дзеркало тижня.* 2009. № 1. 16–23 січня.

335. Єрмоєнко А. Як Сірка годують, так він і гавкає. *Зеркало недели*. 2005. № 22. 10–17 червня.
336. Єрмоєн А. “Нафтовий цар” Росії зрікся престолу. *Високий замок*. 2003. № 211 (2643). 6–12 листопада. С. 4.
337. Єрмоєн А. Чи можлива в Чечні перемога? Дивлячись що розуміти під перемогою. *Високий замок*. 2000. № 8–9 (1542–1543) 14–20 січня. С. 1.
338. Єрмоєн А. “Зіц-президент” Медведєв. *Високий замок*. 2007. № 229 (3636). 11 грудня. С. 2.
339. Єрмоєн А. Аби не другий “Норд-Ост”. *Високий замок (Львів)*. 2004. № 157 (2837). 2–8 вересня. С. 1;4.
340. Єрмоєн А. Грозний – під контролем “федералів”. Війна йде в гори. *Високий замок*. 2000. № 28 (1562). 5–6 лютого. С. 1–2.
341. Єрмоєн А. Демократичні країни солідарні з Україною. *Високий замок*. 2004. № 218 (2898). 27–28 листопада. С. 9.
342. Єрмоєн А. Президент Путін до 2024 року? Цілком реально. *Високий замок*. 2011. № 175 (4555). 26 вересня. С. 2.
343. Єрмоєн А. Путін хоче взяти Грозний без “килимових” бомбардувань Чечні. *Високий замок*. 2000. № 11 (1545). 17 січня. С. 1.
344. Єрмоєн А. Рамадан закінчився. Бойовики перейшли у контрнаступ. *Високий замок*. 2000. № 6 (1540). 11 січня. С. 1.
345. Єрмоєн А. Фальсифікація не пройде! *Високий замок*. 2004. № 217 (2897). 25 листопада–1 грудня. С. 5.
346. Єрмоєн А. Федеральні війська – у центрі Грозного. *Високий замок*. 2000. № 13 (1547). 19 січня. С. 1.
347. Єрмоєн А. Хаттаб погрожує захопити російські міста. *Високий замок*. 2000. № 22 (1556). 29–30 січня. С. 1;6.
348. Єрмоєн А. Хто володіє інформацією... Той виграє газову війну? *Високий замок*. 2009. № 6 (3900). 17–19 січня. С. 2.

349. Єрьомін А. Чому Медведєв? Бо метро більше не підривають... . *Високий замок*. 2008. № 41 (3690). 4 березня. С. 2.
350. Єрьомін А. Що Заходів добре, Росії зле? *Високий замок*. 2004–2005. № 241 (2921). 30 грудня–5 січня. С. 4.
351. ЄС хоче, щоби бюлетені перерахували. *Експрес*. 2004. № 183 (2200). 26–28 листопада. С. 14.
352. ЄСПЛ засудив Росію за трагедію в Беслані. *Експрес*. 2015. 2 липня. URL: <http://www.expres.ua/world/2015/07/02/141889-yespl-zasudyv-rosiyu-tragediyu-beslani> (дата звернення: 25.06.2017).
353. Жеребецький Є. Кінець Імперії. *Незалежний культурологічний часопис "І"*. 2004. № 31. С. 58–77.
354. Житимемо у ліберальній імперії? *Дзеркало тижня. Україна*. 2003. № 40. 17–24 жовтня.
355. Жлуктенко В. Здви́г по газу. *День*. 2006. № 1. 13 січня.
356. Журбенко О. Повернення Путіна: погляд із Лондона. *Голос України*. 2011. № 179 (5179). 27 вересня. С. 5.
357. З турботою про долю співвітчизників. *Урядовий кур'єр*. 2002. № 199 (2370). 26 жовтня. С. 1.
358. За флотським пактом – енергетична окупація? *Дзеркало тижня. Україна*. 2010. № 16. 23–29 квітня.
359. Загроза державності. *Наша Україна. Захід*. 2009. № 2 (97). 20 лютого. С. 1–2.
360. Задля розвитку стратегічних відносин. *Урядовий кур'єр*. 2008. № 104 (3764). 7 червня. С. 1–2.
361. Задорожній О. В. Анексія Криму – міжнародний злочин. Київ: К. І. С., 2014. 576 с.
362. Задорожній О. В. Міжнародне право у відносинах України та Російської Федерації 1991–2014: монографія. Київ: К. І. С., 2016. 560 с.

363. *Задорожній О. В.* Міжнародне право в міждержавних відносинах України і Російської Федерації 1991–2014: монографія. Київ: К. І. С., 2014. 960 с.

364. Закон України про ратифікацію Договору між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон № 1681-IV від 20. 04. 2004. *Відомості Верховної Ради*. 2004. № 32. Ст. 386.

365. Закон України про ратифікацію Договору між Україною та Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки № 1682-IV (1682-15) від 20. 04. 2004. *Відомості Верховної Ради*. 2004. № 32. Ст. 387.

366. *Зам'ятін В.* Дивну війну закінчено? *День*. 1999. № 155. 26 серпня.

367. *Зам'ятін В.* Після Дагестану знову Чечня. *День*. 1999. № 177. 25 вересня.

368. *Зам'ятін В.* “Рівновіддаленість” за Путіним. *День*. 2003. № 193. 28 жовтня.

369. *Зам'ятін В.* Вбивча перемога. *День*. 2002. № 197. 29 жовтня.

370. *Зам'ятін В.* Тероризм – наслідок політичного провалу. *День*. 1999. № 170. 16 вересня.

371. *Зануда А.* 20 років україно-російських газових відносин: хочеш миру – готуйся до війни. BBC Україна. 2013. 7 лютого. URL: http://www.bbc.com/ukrainian/multimedia/2013/02/130207_ukraine_russia_gas_history_new_az.shtml (дата звернення: 08.06.2017).

372. Запад сдает Ходорковского. *Еженедельник “2000”*. 2003. № 47 (197). 21–27 ноября. С. 3.

373. *Заремба О. В., Федоренко О. А.* Вітчизняна геополітична думка як явище політичної ідентичності українського народу у XX – на початку XXI століття. Київ: ПП “Золоті ворота”, 2010. 210 с. (Серія “Теорія та історія політичної думки”).

374. Заславская Т. И. Посткоммунистические трансформации в свете классических теорий развития. *Россия, которую мы обретаем*: монография / отв. ред. Т. И. Заславская, З. И. Калугина. Новосибирск: Наука, 2003. С. 15–30.
375. Захаров А. “Виконавчий федералізм” у сучасній Росії. *Незалежний культурологічний часопис “І”*. 2002. № 23. С. 112–125.
376. Захисники російського флоту. *Український тиждень*. 2010. № 17 (130). 30 квітня–6 травня. С. 12–13.
377. Західні спостерігачі: вибори нелегітимні. *Експрес*. 2004. № 182 (2199). 25 листопада–2 грудня. С. 8.
378. Зашикільняк Л. О. Україна між Польщею й Росією: історіографія та суспільна свідомість. *Український історичний журнал*. 2005. № 5. С. 93–113.
379. Заява блоку “Наша Україна”. *Нація і держава*. 2006. № 1 (113). 3–17 січня. С. 1.
380. Заява Верховної Ради України з приводу подій у Керченській протоці. *Урядовий кур’єр*. 2003. № 194 (2609). 16 жовтня. С. 3.
381. Заявка на президентство. *Український тиждень*. 2007–2008. № 9. 28 грудня–3 січня. С. 10.
382. Звернення Президента України Віктора Ющенка до Українського народу. *Наша Україна. Захід*. 2009. № 1 (96). 30 січня–5 лютого. С. 1.
383. Зезина М. Р., Малышева О. Г., Малхозова Ф. В., Пихоя Р. Г. Человек перемен. Исследование политической биографии Б. Н. Ельцина: монография. Москва: Новый хронограф, 2011. 540 с.
384. Зікора А. Російський вибір. *Український тиждень*. 2007. № 6. 7–13 грудня. С. 36–38.
385. Зінчук В. “Московський” маневр Януковича. *Високий замок*. 2004. № 176 (2856). 29 вересня. С. 1.

386. Зінчук В. Бути звільненим – ще не означає вижити. *Високий замок*. 2002. 28 жовтня. С. 1.
387. Зінчук В. Дратуючи Київ, Москва заграє із власним електоратом? *Високий замок*. 2003. № 194 (2626). 14 жовтня. С. 3.
388. Зінчук В. Наразі Віктору Януковичу приємно. А що далі? *Високий замок*. 2003. № 202 (2634). 25–26 жовтня. С. 3.
389. Зінчук В. Росія хоче “відрубати” українську Косу. *Високий замок*. 2003. № 191 (2623). 9–15 жовтня. С. 2.
390. Зінчук В. Тузла як “форма розвідки”. *Високий замок*. 2003. № 205 (2637). 29 жовтня. С. 1–2.
391. Зовнішня політика України – 2006: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети / за ред. проф. Г. М. Перепилиці. Київ, 2007. 200 с.
392. Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (2004–2007) / С. В. Віднянський, О. М. Горенко, А. Ю. Мартинов (відп. ред.), В. В. Піскіжова. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. 394 с.
393. Зоологія російського парламентаризму: “Медведь” і його звички. *Наша газета*. 2000. № 12 (48). 18 березня. С. 4–5.
394. “Зручного” Медведєва – у технічні президенти. *Високий замок*. 2007. № 231 (3638). 13–19 грудня. С. 5.
395. *Иваненко А.* Юлия Тимошенко: “Мы не имеем права строить отношения по принципу “товар – территория Украины””. *Факты и комментарии*. 2010. 27 апреля.
396. *Иванов А.* Владимир Корнилов: “Власть чувствует свою агонию”. *Русский вестник*. 2009. № 2 (125). февраль. С. 6.
397. *Иванов А.* Чужие. *Донецкий кряж*. 2004. № 45 (1394). 10 декабря.
398. *Иванов А.* Автономия: из виртуальности в реальность. *Донецкий кряж*. 2004. № 44 (1393). 3 декабря.
399. *Иванов А.* Михаил Леонтьев: Особенности “оранжевой” зимы в России. *Русский вестник*. 2012. № 2 (161). февраль. С. 5.

400. *Иванов А. Победа? Передышка? Поражение? Донецкий край.* 2006. № 1 (1951). 6 января.
401. *Ионова Е., Добрюха А. Им не хватило глотка воздуха... . Комсомольская правда в Украине.* 2002. № 203 (1500/22908). 2 ноября. С. 3.
402. *Ионова Е., Добрюха А. У бывших заложников Николая и Оксаны Игнатовских родилась дочь! Комсомольская правда в Украине.* 2002. № 203 (1500/22908). 2 ноября. С. 3.
403. *Ихельзон Е. Революция пришла в Донецк и Львов. Сегодня.* 2004. № 270 (1914). 27 ноября. С. 2.
404. *Івашків У. У Беслані досі шукають правду. Поступ.* 2005. 1 вересня. URL: <http://postup.brama.com/dinamic/usual.php?what=44608> (дата звернення: 05.07.2016).
405. *Івашків У. Ще одна Чечня. Поступ.* 2005. 15 жовтня. URL: <http://postup.brama.com/usual.php?what=46128> (дата звернення: 26.01.2017).
406. *Івченко О. Звернення Конгресу Українських Націоналістів до депутатів Верховної Ради України. Нація і держава.* 2010. № 16 (336). 27 квітня. С. 1.
407. *Ігумен (Новік) Веніамін. РПЦ і проблема модернізації суспільства. Незалежний культурологічний часопис "І".* 2004. № 31. С. 194–199.
408. *Ідентичність і пам'ять у пострадянській Україні / відп. ред. Мирослава Антонович. Київ: Дух і літера, 2009. 496 с.*
409. *Імперський синдром. Кримська світлиця.* 2000. № 27–28 (529–530). 7 квітня. С. 2.
410. *Інавгурація у Кремлі. Урядовий кур'єр.* 2000. № 83 (1765). 11 травня. С. 1.
411. *Історична русистика в Україні: 2000–2010 рр.: бібліогр. покажч. / Чернігівський нац. пед. ун-т; упоряд.: Л. Сеніна, І. Чугаєва, К. Ячменіхін. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2013. 432 с.*

412. Кадиров вважає, що гроші Чечні дає Аллах. *Дзеркало тижня. Україна*. 2011. 5 жовтня. URL: http://dt.ua/POLITICS/kadirov_vvazhae_scho_groshi_chechni_dae_allah.html

(дата звернення).

413. Кажурин А., Долинчук С. Строя дамбу, Россия “давит” на Україну, считают политологи. *Голос України*. 2003. № 232 (1577). 14 октября. С. 4.

414. Как живет остров Тузла спустя 10 лет после конфликта. *Сегодня*. 2013. 24 октября.

415. Как стать женой президента. *Донбасс*. 2008. № 44 (21623). 6 марта. С. 5.

416. Калинин Т. Боль людская. *Русский вестник*. 2004. № 9 (72). С. 2.

417. Камінський Є. Сутнісні концептуальні аспекти побудови відносин з Російською Федерацією (або, що усвідомив Барак Обама і чого не сприйняв Віктор Ющенко). *Україна та Росія: потенціал взаємодії та співробітництва. Збірник наукових праць*. Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2010. С. 55–68.

418. Кандидат номер один. *Урядовий кур'єр*. 2007. № 232 (3645). 11 грудня. С. 5.

419. Каненська Я. Газові війни: національний інтерес біля розбитого корита. *Комуніст*. 2006. № 1 (838). 4 січня. С. 2.

420. Капсамун І. Медведєв висунув Путіна. А Путін – Медведєва. Овація. *День*. 2011. № 172. 27 вересня.

421. Кара-Мурза С. Г. Матрица “Россия”. Москва: Алгоритм, 2007. 320 с.

422. Кареева А. Дело “ЮКОСа”: Хроника . *Россия Путина. История болезни*. / А. Х. Амиров, А. М. Кареева и др. – Москва: РОО “Центр “Панорама””, 2004. С. 100–155.

423. Карлова В. В. Вплив засобів масової інформації на формування української національної свідомості. URL:

<http://www.academy.gov.ua/ej/ej6/txts/07kvvunc.htm> (дата звернення: 15.01.2017).

424. *Каспаров Г.* Зима наближається / пер. з. англ. Я. Лебеденка. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 320 с.

425. *Каспрук В.* Імперська комедія Путіна. *Експрес*. 2007. № 186 (3750). 15–16 грудня. С. 17.

426. *Касьянов Г.* Україна 1991–2007: нариси новітньої історії / НАН України; Інститут історії України. Київ: Наш час, 2008. 432 с.

427. *Касьянов Г., Миллер А.* Россия-Украина: как пишется история: диалоги – лекции – статьи. Москва: РГГУ, 2011. 306 с.

428. *Касьянов Г., Смолій В., Толочко О.* Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації. Київ: Інститут історії України, 2013. 128 с.

429. *Качура Д.* Віктор Янукович: “Я зроблю все, щоб зміни відбулися без потрасінь та втрат”. *Урядовий кур’єр*. 2010. № 75 (4226). 23 квітня. С. 2.

430. *Кичигин С.* Путин – это не Распутин. *Еженедельник “2000”*. 2000. № 2(3). 14 января–20 января. С. 3;5.

431. *Кичигин С.* Почему Медведев приглашает Путина в премьеры. *Еженедельник “2000”*. 2007. № 50 (394). 14–20 декабря. А5.

432. *Кім В.* Піхотинець Путіна. *Дзеркало тижня. Україна*. 2004. № 9. 7–16 березня.

433. *Кіоссе Л. М.* Фактори формування громадської думки в умовах глобалізації. *Людина, суспільство, політика: актуальні виклики сучасності: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Одеса, 13–14 лютого 2015 р.). Одеса : НУ “ОЮА”, 2015. С. 109–112.

434. *Княжанський В.* “Ціна питання”. *День*. 2010. № 75. 28 квітня.

435. *Княжанський В.* Труба: Історія та істерія. *День*. 2006. № 1. 13 січня.

436. *Княжанський В.* Харківський шок. *День*. 2010. № 71. 22 квітня.

437. Коваленко І. “Газонули” флотом. *Експрес*. 2010. № 44 (5153). 23–25 квітня. С. 4.
438. Коваленко І. Газова війна: перемога чи поразка? *Експрес*. 2009. № 7 (4391). 20–21 січня. С. 1–2.
439. Коваленко І. Зрада чи вигода? *Експрес*. 2010. № 45 (5154). 27–28 квітня. С. 1–2.
440. Коваленко І. Опозиційне безсилля. *Експрес*. 2010. № 46 (5156). 29 квітня–6 травня. С. 3;5.
441. Коваленко І. Що ж вона наобіцяла? *Експрес*. 2009. № 8 (4393). 22–29 січня. С. 4.
442. Ковальчук І. Атака на Путіна. *Сьогодні*. 2011. № 276 (3993). 8 грудня. С. 7.
443. Ковальчук І. Человек из города Путина. *Сегодня*. 2007. № 281 (2820). 11 грудня. С. 7.
444. Ковальчук І. Преемник Путина копирует шефа. *Сегодня*. 2007. № 283 (2822). 13 грудня. С. 7.
445. Ковальчук І., Панащук С. “Мы же голосуем за Путина. За третий срок”. *Сегодня*. 2007. № 274 (2813). 3 грудня. С. 7.
446. Ковінько К. В. Жанр політичної карикатури: функціональні, дискурсивні та стилістичні особливості. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. 2012. № 1003. Романо-германська філологія. Методика викладання іноземних мов. Вип. 70. С. 125–130.
447. Ковтиха В. Думки розділилися. *День*. 2004. № 214. 24 листопада.
448. Козир Ю. А. Соціокультурні смисли концептуальної моделі Україна-Росія в масмедійному контенті: автореф. дис. ... канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.01 / ДНУ ім. Олеся Гончара. Дніпропетровськ, 2015. 19 с.
449. Козлов І. Аслан Масхадов ввел в Чечне военное положение и призвал мусульман объявить России священную войну. *Факты и комментарии*. 1999. 7 октября.

450. *Козлов И.* Владимир Гусинский и Борис Березовский хотят создать новую независимую телекомпанию. *Факты и комментарии.* 2000. 7 апреля.

451. *Козлов И.* Вчера Дмитрий Медведев торжественно вступил в должность главы государства. *Факты и комментарии.* 2008. 8 мая.

452. *Козлов И.* Вчера ночью на модном испанском курорте по распоряжению Интерпола был арестован известный российский бизнесмен Владимир Гусинский. *Факты и комментарии.* 2000. 13 декабря.

453. *Козлов И.* Владимир Путин назначил главой администрации президента России своего соратника Дмитрия Медведева. *Факты и комментарии.* 2003. 1 ноября.

454. *Козлов И.* Глава администрации президента Александр Волошин подал в отставку. *Факты и комментарии.* 2003. 30 октября.

455. *Козлов И.* Горбачев призвал Путина добровольно отойти от власти, как это 20 лет назад сделал он. *Факты и комментарии.* 2011. 26 декабря.

456. *Козлов И.* Дочь Бориса Ельцина освобождена от должности советника президента. *Факты и комментарии.* 2000. 5 января.

457. *Козлов И.* Несколько десятков детей, которых видели живыми после штурма школы в Беслане, бесследно исчезли. *Факты и комментарии.* 2004. 21 сентября.

458. *Козлов И.* Несмотря на многочисленные протесты, выборы в Госдуму признаны “состоявшимися и действительными”. *Факты и комментарии.* 2011. 12 декабря.

459. *Козлов И.* Около 300 чеченских боевиков устроили бойню в Грозном. *Факты и комментарии.* 2004. 26 августа.

460. *Козлов И.* Отряд чеченских боевиков с боем ворвался в дагестанское село и захватил в заложники четырех человек. *Факты и комментарии.* 2003. 16 декабря.

461. Козлов И. Преемником Владимира Путина на посту президента России станет 42-летний Дмитрий Медведев, который сейчас является первым вице-премьером. *Факты и комментарии*. 2007. 11 декабря.

462. Козлов И. Президент Владимир Путин намерен лишить суверенитета субъекты Федерации. *Факты и комментарии*. 2000. 2 сентября.

463. Козлов И. Президент Владимир Путин: “Мы не смогли спасти всех. Простите нас”. *Факты и комментарии*. 2002. 29 жовтня.

464. Козлов И. Проголосовав, Владимир Путин вместе с женой отправился в ресторан сибирской кухни, где заказал “хреновуху” под семгу и соленые огурчики. *Факты и комментарии*. 2007. 4 декабря.

465. Козлов И. Российский миллиардер Роман Абрамович за два дня потратил 43 миллиона долларов на покупку футболистов для своего клуба “Челси”. *Факты и комментарии*. 2003. 15 июля.

466. Козлов И. Только в городском морге в Беслане лежат 394 тела, привезенных из школы, где боевики более двух суток удерживали в заложниках 1160 человек. *Факты и комментарии*. 2004. 7 сентября.

467. Козлов И. Чтобы стать полновластным хозяином “Челси” российский миллиардер Роман Абрамович скупил уже 94 процента акций футбольного клуба. *Факты и комментарии*. 2003. 30 июля.

468. Козлов И. Чудом спасшийся при взрыве 10-летний заложник Георг Фарниев: “Вся школа затряслась, на нас рухнула крыша... В меня попали несколько оторванных рук и ног”. *Факты и комментарии*. 2004. 10 сентября.

469. Козлов И., Василь Р. Арестован глава российской нефтяной компании ЮКОС Михаил Ходорковский. *Факты и комментарии*. 2003. 28 октября.

470. Козлов И., Галух А. Выборы спикера российской Госдумы Геннадия Селезнёва являются первой ласточкой грядущей диктатуры большевиков. *Факты и комментарии*. 2000. 20 января.

471. Козуб Т. Зачем Киеву газовый конфликт с Москвой? *Комсомольская правда в Украине*. 2009. № 8/3 (3118/24513). 16–22 января. С. 2–3.
472. Козуб Т. Протесты в Москве: бунт подростков или тень “цветной” революции. *Комсомольская правда в Украине*. 2011. № 276/49 (3976/25371). 9–15 декабря. С. 5.
473. Козуб Т. Янукович поздравит Медведева заранее. *Комсомольская правда в Украине*. 2007. № 276 (2806/24201). 17 декабря. С. 2.
474. Козуб Т., Мамонова А. О чем договорились президенты. *Комсомольская правда в Украине*. 2010. № 91/17 (3494/24889). 23–29 апреля. С. 2.
475. Коктейль для перемир'я. *Голос України*. 2006. № 3 (3753). 6 січня. С. 2.
476. Колесников А. Первый Украинский. Записки с передовой. Киев: Вагриус, 2005. 413 с.
477. Коли відбулася зрада? *Голос України*. 2010. № 75–76 (4825–4826). 27 квітня. С. 2.
478. Компроміс задля добрих відносин. *Урядовий кур'єр*. 2009. № 8 (3914). 20 січня. С. 2.
479. Кондратюк Н. Чечня. *День*. 2002. № 133. 26 липня.
480. Коночук С. “Харківські угоди”. 30 % чи 30 срібняків? *Незалежний культурологічний часопис “І”*. 2010. № 61. С. 68–72.
481. Константинов В. Куды боярину податься? *Комсомольская правда в Украине*. 2000. № 89 (904/22314). 19–26 мая. С. 4.
482. Корнеева Е. А. Царство Путина. Неосталинизм по просьбам народа: монография. Санкт-Петербург: Питер, 2011. 208 с.
483. Корнилов В. О российских выборах без двойных стандартов. *Еженедельник “2000”*. 2007. № 49 (393). 7–13 декабря. А4.
484. Коротков Д. Путин: между Брежневым и Сталиным. *Сегодня*. 2011. № 277 (3994). 9 декабря. С. 3.

485. *Коротков Д.* Флот или дефолт. *Сегодня.* 2010. № 89 (3513). 23 апреля. С. 2.
486. *Коротков Д., Малюта Я., Бережной В., Харченко А.* “Блицкриг” Януковича. *Сегодня.* 2010. № 93 (3517). 28 апреля. С. 1–2.
487. *Корчинский А.* “Где Тимошенко увидела иностранцев?” *Сегодня.* 2004. № 268 (1912). 25 ноября. С. 2.
488. *Корчинский А.* “Мы не собираемся красть Тимошенко” *Сегодня.* 2004. № 269 (1913). 26 ноября. С. 2.
489. *Костюк О. А.* Зовнішньополітичні орієнтири України у російській суспільно-політичній думці 1990-х рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Інститут народознавства. Львів, 2017. 20 с.
490. *Костюк Т. О.* Помаранчева революція: історична зумовленість та історична невизначеність. Київ: ДП “Видавничий дім “Персонал””, 2011. 114 с.
491. *Костюкевич В.* Росія знищує Чечню. *День.* 2000. № 51. 23 березня.
492. *Костюченко Д.* Українсько-російські відносини: енергетичний вимір. *Віче.* 2009. № 8. С. 21–22.
493. *Косюк Л.* Тузла – критична межа українсько-російських відносин. *Шлях перемоги.* 2003. Ч. 44 (2581). 23–29 жовтня. С. 5.
494. *Котц Д. М., Вир Ф.* Путь России от Горбачева к Путину: Гибель советской системы и новая Россия. / пер. с англ.; под ред. И. Готлиба. Москва: Едиториал УРСС, 2013. 448 с.
495. *Коханець Л.* Коли перо страшніше за дамбу... . *Голос України.* 2003. № 247 (3247). 26 грудня. С. 3.
496. *Коц А., Стешин Д.* Беслан превратился в город-призрак. *Комсомольская правда в Украине.* 2004. № 167 (1955/23354). 7 сентября. С. 2.

497. Коцур В. Конфлікт у Чечні та його вплив на міжнародне становище Російської Федерації. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін: зб. наук. праць. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. Вип. 2. С. 90–95.

498. Кравченко В. На Північному Кавказі вкотре гуркочуть гармати. *Урядовий кур'єр*. 1999. № 149 (1584). 11 серпня. С. 3.

499. Кравченко В. Буква миру. Дух війни.... *Дзеркало тижня*. 2008. № 30. 15–22 серпня.

500. Кравченко В. Внутрішнє зарубіжжя Росії. *Дзеркало тижня*. Україна. 2009. № 34. 11 вересня.

501. Кравченко В. Російський бунт. *Дзеркало тижня*. Україна. 2011. № 45. 9–16 грудня.

502. Кравченко В. У чиєму рукаві опиниться козирна Тузла. *Дзеркало тижня*. 2003. № 40. 17–24 жовтня.

503. Кравченко В. Хрестовий похід Кремля. *Дзеркало тижня*. 2002. № 43. 8 листопада.

504. Кравченко Д. За ціною не постояла? *Товариш*. 2009. № 5 (1194). 22 січня. С. 1–2.

505. Кравченко Д. Холодна війна–2. *Товариш*. 2009. № 2 (1190). 13–14 січня. С. 1–2.

506. Кравчук нагадує регіоналам, що ніхто за мотузку їх до влади не тягнув. *УНІАН*. 2010. 27 квітня. URL: <https://www.unian.ua/politics/352276-kravchuk-nagadue-regionalam-scho-nihtozamotuzku-jih-dovladi-netyagnuv.html> (дата звернення: 07.09.2017).

507. Красільщиков В. Імперська модернізація в Росії. *Незалежний культурологічний часопис “І”*. 2000. № 18. С. 189–194.

508. Кречет П. Кто расскажет правду о Чечне? *Комсомольская правда в Украине*. 2000. № 28 (842/22252). 15 февраля. С. 4.

509. *Криворучко В.* “А у нас в России газ. А у вас? – А у нас газопровод. Вот!”. *Товариш*. 2006. № 1–2 (791–792). 5–9 січня. С. 1–2.

510. *Криворучко В.* Піар-відставка. *Товариш*. 2006. № 4 (794). 13–16 січня. С. 1–2.

511. Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015): збірник документів та матеріалів / упоряд.: О. Г. Бажан (керівник), О. В. Бажан, С. М. Блащук та ін. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 1092 с.

512. Кріль: Янукович наклав росіянам щедрий стіл із десертом і компотом. *УНІАН*. 2010. 22 квітня. URL: <https://www.unian.ua/politics/350300-kril-yanukovich-nakriv-rosiyanam-schedriy-stil-iz-desertom-i-kompotom.html> (дата звернення: 10.09.2017).

513. *Кудржинская К.* Корабли НАТО без разрешения Киева и Москвы в Азовское море не войдут. *Сегодня*. 2003. № 295 (1640). 26 декабря. С. 4.

514. *Кудрин А.* “Отставка Волошина совпала с концом эпохи Ельцина”. URL: <http://www.kommersant.ru/doc/425193> (дата звернення: 21.04.2016).

515. *Кульчинський Р.* Шок Тузли. *Контракти*. 2003. № 43. жовтень.

516. *Кульчицький С. В., Парахонський Б. О.* Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси в 3-х томах. / Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2004. Т. 3.: Новітній український державотворчий процес. 327 с.

517. *Кульчицький С.* Українська революція 2004 р. Київ: Генеза, 2005. 368 с.

518. *Кульчицький С., Якубова Л.* Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини. Київ: Кліо, 2016. 720 с.

519. *Кутянин В.* Росія: назад до централізації. *Експрес*. 2000. № 41 (609). 16 травня. С. 7.

520. Кучма : “Было бы удивительно, если бы Россия стояла в стороне...”. *Українська правда*. 2004. 2 грудня. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2004/12/2/3004955/> (дата звернення: 29.05.2016).

521. Кучма здав Путіну Керченську протоку. *Українська правда*. 2003. 24 грудня. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2003/12/24/2997185/> (дата звернення: 04.05.2017).

522. Кучма Л. Україна – не Росія. Москва: Время, 2004. 560 с.

523. Кучма, підписуючи угоду з Путіним, поєднав порушення закону зі зрадою України. *Українська правда*. 2003. 26 грудня. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2003/12/26/2997248/> (дата звернення: 04.05.2017).

524. Лавер О. Про людські втрати в російсько-чеченських війнах 1994–2007 років. *Науковий вісник УжНУ*. Серія: Історія. Вип. 21. Ужгород: УжНУ, 2008. С. 129–135.

525. Лавренюк С. Азаров обіцяє Тимошенко кримінальну відповідальність. *Голос України*. 2010. № 79 (4829). 29 квітня. С. 3.

526. Ладиченко Т. В. Всесвітня історія: підручн. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл.: рівень стандарту, академічний рівень. Київ: Грамота, 2011. 224 с.

527. Ладный В. И никто не ответит: наш Аргун наконец? *Комсомольская правда в Украине*. 2000. № 4 (818/22228). 12 января. С. 3.

528. Ладный В. Пьяный полковник Буданов не насиловал чеченскую девушку. Он только убил ее. *Комсомольская правда в Украине*. 2001. № 38 (1095/22504). 1 марта. С. 7.

529. Ларіна Т. Перші плоди газової кризи. *Товариш*. 2009. № 2 (1190). 13–14 січня. С. 2.

530. Левик Б. С. Балто-Чорноморський регіон : сучасний потенціал та перспективи : монографія. Маріуполь: Східний видавничий дім, 2015. 243 с.

531. *Левик Б. С.* Військова безпека пострадянських республік, 1991–2011 рр.: монографія. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2012. 379 с.
532. *Левицька Л.* Микола Томенко: “Згоду на продовження терміну перебування російського флоту мають дати не лише депутати, а й референдум”. *Голос України*. 2010. № 73 (4823). 23 квітня. С. 3.
533. *Лемеха С.* Застава між двома морями. *День*. 2006. № 160. 22 вересня.
534. *Лемешко О.* “Донецькі” виконують сценарій московських ляльководів. *Високий замок*. 2004. № 226 (2906). 8 грудня. С. 2.
535. Леонид Кучма: “В сегодняшнем неспокойном мире Украина, Россия и Беларусь не могут обходиться друг без друга”. *Факты и комментарии*. 2000. 5 мая.
536. Леонид Кучма: “Сегодня ситуация в Украине со всех точек зрения лучше, чем у наших ближайших соседей”. *Факты и комментарии*. 1999. 30 октября.
537. Леонид Кучма: “Украинская власть может и должна принимать сложные решения”. *Еженедельник “2000”*. 2010. № 17 (508). 30 апреля–6 мая.
538. Леонид Кучма: “Украине выгодна богатая и стабильная Россия”. *Факты и комментарии*. 1999. 19 октября.
539. *Лешик О.* Що світить Україні з Путіним? *Поступ*. 2000. № 3 (447). 6 січня. С. 4.
540. *Литвин В.* Історія України: підручник / В. Литвин. Київ: Наукова думка, 2006. 726 с.
541. *Литвин В. М.* Україна – 2004. Події. Документи. Факти.: у 3 т. Київ: Видавництво ТзОВ “3 Медіа”, 2005. Т. 1. 592 с.
542. *Литвин В. М.* Україна – 2004. Події. Документи. Факти.: у 3-х т. Київ: Видавництво ТзОВ “3 Медіа”, 2005. Т. 2. 592 с.

543. *Литвин В. М.* Україна – 2004. Події. Документи. Факти.: у 3 т. Київ: Видавництво ТЗОВ “З Медіа”, 2005. Т. 3. 416 с.
544. *Литвиненко А., Фельштинский Ю.* ФСБ взрывает Россию. Федеральная служба безопасности – организатор террористических актов, похищений и убийств. Киев: Нора-Друк, 2006. 464 с.
545. *Литовченко С.* Украина пытается развязать “гордиев узел”. *Сегодня*. 2003. № 241 (1586). 24 октября. С. 4.
546. *Ліщенко Ю.* Кучма злітав порадитися зі “старшим братом”. *Високий замок*. 2004. № 223 (2903). 4–5 грудня. С. 2.
547. *Ліщенко Ю.* Історія з Тузлою: провокація чи непорозуміння? *Високий замок*. 2003. № 219 (2651). 18 листопада. С. 1.
548. *Лозовий Е.* Українське відлуння московських подій (03.11.02). *Інформаційно-політичний портал “Четверта влада”*. 2002. 4 ноября. URL: <http://4vlada.net/ukra%D1%97nske-v%D1%96dlunnya-moskovskikh-pod%D1%96i-031102-telekanal-11-ep%D1%96tsentr> (дата звернення: 14.05.2017).
549. *Лозулько С.* На газовом фронті без перемен. *Еженедельник “2000”*. 2009. № 1–2 (445). 15–22 января. С. В1–В3.
550. *Лозулько С.* Газовая война: Ющенко против Тимошенко. *Еженедельник “2000”*. 2006. № 1–2 (301). 13–19 января. В1;В4.
551. *Лозулько С.* Путин-2. Если России далеко до Турции, то Украине, к счастью, и подавно. *Еженедельник “2000”*. 2004. № 12 (213). 19–25 марта. С. А4.
552. *Лосєв І.* Газ по-флотськи. *Український тиждень*. 2010. № 17 (130). 30 квітня–6 травня. С. 20–21.
553. *Лосєв І.* Росія після відлиги: спогади про майбутнє. *Незалежний культурологічний часопис “І”*. 2004. № 31. С. 172–177.
554. *Лузянин С. Г.* Восточная политика Владимира Путина. Возвращение России на “Большой Восток” (2004–2008 гг.): монография. Москва: АСТ: Восток–Запад, 2007. 448 с.

555. *Лукас Е.* Нова холодна війна. Як Кремль загрожує і Росії і Заходу / пер. з англ. П. Таращук. Київ: Темпора, 2009. 488 с.
556. *Лукашин Ю.* Синергетический эффект. *Еженедельник “2000”*. 2010. № 17 (508). 30 апреля–6 мая.
557. *Лукина Е.* Мнения российских и европейских наблюдателей на выборах разделились. *Сегодня*. 2004. № 296 (1940). 28 декабря. С. 5.
558. Луценко каже, що Янукович оголосив війну. *УНІАН*. 2010. 23 квітня. URL: <https://www.unian.ua/politics/350644-lutsenko-kaje-scho-yanukovich-ogolosiv-viynu.html> (дата звернення: 10.09.2017).
559. *Луценко І.* Війна продовжується. *Наша Батьківщина*. 2006. № 2 (24). 12 січня. С. 5.
560. *Ляшко О.* Батьками та Україною не торгують! *Голос України*. 2010. № 79 (4829). 29 квітня. С.3.
561. *Львовски М.* Заложники-українці повертаються додому. *Комсомольская правда в Украине*. 2002. № 202 (1499/22907). 1–8 ноября. С. 4.
562. *Львовски М.* Моряки ЧФ России: “Остаемся дома!”. *Сегодня*. 2010. № 94 (3518). 29 апреля. С. 26.
563. *Львовски М.* Песчаная коса “гибралтарского” значения. *Комсомольская правда в Украине*. 2003. № 189 (1731/23134). С. 4.
564. *Львовски М.* Украинские пограничники против российских бульдозеров. *Комсомольская правда в Украине*. № 188/41 (1730/23133). 10–17 октября. С. 3.
565. *Магда Е.* Российские правоцентристы из страха потерять власть пошли на союз с коммунистами – и потеряли доверие народа. Факты и комментарии. 2000. 4 февраля.
566. *Маєвська Л. Б.* Ваххабізм у сучасній Росії: історичні корені та тенденції розвитку: автореф. ... канд. іст. наук: 09.00.11 / НАН України, Інститут філософії імені Г. С. Сковороди. Київ, 2007. 20 с.

567. *Майборода О.* Користь і sentimenti в українсько-російських відносинах. *Україна та Росія: потенціал взаємодії та співробітництва. Збірник наукових праць.* Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2010. С. 88–95.
568. *Майдачевський І.* Дотягнутися до України. *Український тиждень.* 2010. № 17 (130). 30 квітня–6 травня. С. 14–15.
569. *Макаров О.* Who are you, Mr. Medvedev? *Дзеркало тижня. Україна.* 2008. № 9. 7–14 березня.
570. *Макаров Ю.* Згадуючи післязавтра. *Український тиждень.* 2010. № 16 (129). 23–29 квітня. С. 4.
571. *Мак-Комбс М.* Встановлення пріоритетів: масмедії та громадська думка / пер. з англ. М. Давиденко. Київ: К. І. С., 2007. 256 с.
572. *Макурин А.* Накормить Чечню не легче, чем завоевать. *Комсомольская правда в Украине.* 2000. № 30 (844/22254). 17 февраля. С. 3.
573. *Малик Р.* Дешевший газ “підігріє” економіку. *Урядовий кур’єр.* 2010. № 75 (4226). 23 квітня. С. 1–2.
574. *Малишевский Н. Н.* Англоязычная историография вооружённого конфликта в Чечне. *Проблемы национальной стратегии.* 2015. № 5 (32). С. 224–249.
575. *Малюта Я.* Украина Януковича. *Сегодня.* 2010. № 43 (3467). 25 февраля. С. 2.
576. *Маманова А.* Путин пошел на третий срок. *Комсомольская правда в Украине.* 2011. № 212 (3912/25307). 26 сентября. С. 2.
577. *Мамонова А., Овчинников А.* Акция протеста в Москве: ОМОНУ дарили цветы и слушали Цоя. *Комсомольская правда в Украине.* 2011. № 278 (3978/25373). 12 декабря. С. 3.
578. *Манько В.* Життєвий простір української держави звужено. *Нація і держава.* 2010. № 16 (336). 27 квітня. С. 2.
579. *Манько В.* Зупинимо антидержавну вакханалію! *Шлях перемоги.* 2010. № 17 (2914). 28 квітня. С. 2.

580. Маркедонов С. Фантом держави. *Український тиждень*. 2008. № 1–2 (10). 11–17 січня. С. 48.
581. Мартинюк В. Газова перемога чи газова поразка? *Шлях перемоги*. 2009. № 3 (2848). 21 січня. С. 2.
582. Мартинюк В. Криза з жіночим обличчям. *Шлях перемоги*. 2009. № 4 (2849). 28 січня. С. 1–2.
583. Марчук Л. Львов освобождает Кавказ. 2000. № 63 (879/22289). 6 апреля. С. 5.
584. Мацієвський Ю. “Помаранчева революція” крізь призму міждисциплінарних соціальних досліджень. *Політичний менеджмент*. 2005. № 6. С. 7–22.
585. Медведев подписал перемирие с Грузией. *Lenta.ru*. 2008. 16 августа. URL: <https://lenta.ru/news/2008/08/16/sign/> (дата звернення: 07.08.2017).
586. Медведев Р. Владимир Путин: четыре года в Кремле. Москва: Время, 2004. 656 с. (Серия “Диалог”).
587. Медведев: 10 главных дел за четыре года. *РИА-новости*. 2012. 3 мая. URL: <https://ria.ru/politics/20120503/639962792.html> (дата звернення: 05.03.2017).
588. Медведєв вніс у Думу законопроект про збільшення термінів повноважень президента й парламенту. *Korrespondent.net*. 2008. 11 листопада. URL: <http://ua.korrespondent.net/world/643698-medvedev-vnis-u-dumu-zakonoproekt-pro-zbilshennya-terminiv-povnovazhen-prezidenta-j-parlamentu> (дата звернення: 07.04.2015).
589. Медведєв у Росії може бути вигідний Україні. *Центр Разумкова*. 2007. 11 грудня. URL: http://old.razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=374 (дата звернення: 06.08.2016).
590. Медведєв запропонував повернути прямі вибори губернаторів. *Bigmir.net*. 2011. 22 декабря. URL:

<http://news.bigmir.net/world/487678-Medvedev-zaproponyviv-povernyti-pryami-vibori-gubernatoriv> (дата звернення: 02.02.2017).

591. Медведєва висунули. Остаточно. *Високий замок*. 2007. № 234 (3641). 18 грудня. С. 1.

592. Медуниця М. Юлія Тимошенко: Україна залишається надійним партнером. *Урядовий кур'єр*. 2009. № 9 (3915). 21 січня. С. 1–2.

593. Медуниця Ю. Від нової угоди залежить доля держави. *Урядовий кур'єр*. 2011. № 239 (4637). 22 грудня. С. 3.

594. Мельник Е. Кремль роет себе яму. *Еженедельник "2000"*. 2002. № 43 (145). 25–31 октября. С. 5

595. Мельник Е. Новая президентская "семья". *Еженедельник "2000"*. 2004. № 12 (213). 19–25 марта. С. 5.

596. Мер Києва про "інтервентів", правопорушення та хвороби. *Дзеркало тижня*. 2004. № 48. 26 листопада–3 грудня.

597. Митингующие под стенами парламента пытались забросать милиционеров пластиковыми бутылками. *Факты и комментарии*. 2010. 28 апреля.

598. Михайленко М. "Демархия" Путина и выводы для Украины: особенности избрания короля-солнце. *Еженедельник "2000"*. 2004. № 12 (213). 19–25 марта. С. А5.

599. Михайленко М. Размышления после думских выборов. *Еженедельник "2000"*. 2007. № 50 (394). 14–20 декабря. С. А5.

600. Михалик В. Ну добре... буду прем'єром. *Експрес*. 2007. № 188 (3759). 20–27 грудня. С. 9.

601. Михалик В. Путін сказав: "Медведєв". *Експрес*. 2007. № 184 (3747). 13–20 грудня. С. 5.

602. Мишкало М. Протистояння. *Універсум*. 2003. № 7–10 (117–120). липень–жовтень. С. 49.

603. Між війною і соборністю. Соціокультурна інтеграція та адаптація переселенців з Донбасу та Криму. Західноукраїнський вектор: монографія / відп. ред. М. Литвин. Львів, 2017. 452 с.

604. Міжнародне безпекове середовище: виклики та загрози національній безпеці України: аналітична доповідь / за заг. ред. К. А. Кононенка. Київ: НІСД, 2013. 53 с.

605. Мікродайджест. *Товариш*. 2000. № 4 (382). січень. С. 3.

606. Міністр з'ясовував, навіщо Москві дамба. *Голос України*. 2003. № 188 (3188). 7 жовтня. С. 1.

607. Міноборони РФ не планує наступу на Тбілісі. Саакашвілі заспокоює жителів міста. *Корреспондент.net*. 2008. 11 серпня. URL: <http://ua.korrespondent.net/world/550987-minoboroni-rf-ne-planue-nastupu-na-tbilisi-saakashvili-zaspokoyue-zhiteliv-mista> (дата звернення: 05.07.2016).

608. Міщенко М. Месіянізм і націоналізм у формуванні сучасної російської національної ідеї. *Незалежний культурологічний часопис "І"*. 2004. № 31. С. 166–171.

609. Млечин Л. М. Формула влади. От Ельцина к Путину. Москва: Центрполиграф, 2000. 570 с. (Серия "Люди и власть").

610. Мокін Б. І. Перші підсумки: книга про життя Вінницького національного технічного університету, міста Вінниці, Вінницької області та України. Вінниця: Універсум, 2004. 512 с.

611. Моніторинг суспільно-політичної ситуації в Україні: Інформаційний бюлетень. Серпень 2006 / за ред. М. М. Слюсаревського; упоряд. Л. П. Черниш. Київ, 2006. 52 с.

612. Мороз О. Зупинити газову кризу! *Товариш*. 2006. № 1–2 (791–792). 5–9 січня. С. 2.

613. Москва згадала про Омеляна Пугачова. *Експрес*. 2004. № 183 (2200). 26–28 листопада. С. 14.

614. Москва: терористична акція триває. *Урядовий кур'єр*. 2002. № 199 (2370). 26 жовтня. С. 1;3.

615. Мостова Ю. Дипломатия Черномырдина: Чечня-95, Югославия-99, Украина-2001. *Зеркало недели*. 2001. № 19. 18–25 мая.
616. Мостова Ю. Про вартість помилок і ціну незалежності. *Дзеркало тижня*. 2009. № 1. 16–23 січня.
617. Мостовая Ю. Леонид Кучма: “Я ведь не зря сказал, что Украина увидит нового Президента”. *Зеркало недели*. 2000. № 1–2 (274–275). 15–21 січня. С. 2.
618. Мотика С. Кому, хто і як зрадив. *Наша Батьківщина*. 2006. № 3 (25). 19 січня. С. 1;3.
619. Мусафирова О. Должен ли Киев завидовать Москве? *Комсомольская правда в Украине*. 2007. № 265 (2795/24190). 4 декабря. С. 2.
620. Мусафирова О. Марш согласных. *Комсомольская правда в Украине*. 2007. № 264 (2794/24189). С. 2
621. Мы с вами в это суровое время. *Комуніст*. 2000. № 6 (307). 10 лютого. С. 1.
622. На Україну чекає протестна зима та тиск з боку Росії, – ЗМІ. *BBC-Україна*. 2011. 5 грудня. URL: http://www.bbc.com/ukrainian/press_review/2011/12/111205_press_monday_dt.shtml?print=1 (дата звернення: 07.02.2017).
623. На чию користь зняв Кучма проблему Тузли “раз і назавжди”? *Українська правда*. 2003. 25 грудня. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2003/12/25/2997224/> (дата звернення: 04.05.2017).
624. Нагорный А. Ультиматум Путину. *Русский вестник*. 2012. № 1 (160). январь. С. 3.
625. Найєм М. Москва: головне – подолати страх. *Дзеркало тижня. Україна*. 2011. № 45. 9–16 грудня.
626. Найкращі анекдоти та приколи українською. *Anekdotu.org.ua*. URL: <http://anekdotu.org.ua/tag/haz> (дата звернення: 05.02.2017).

627. “На коліна нас поставити неможливо”. *Урядовий кур’єр*. 2011. № 242 (4640). 27 грудня. С. 2.
628. НАК “Нафтогаз України” обурена заявами ВАТ “Газпром”. *Урядовий кур’єр*. 2009. № 1 (3907). 9 січня. С. 2.
629. Наступник Путіна. *Український тиждень*. 2007. № 7. 14–20 грудня. С. 10.
630. Наталия Витренко: Україні вигідно дружить з Росією, а не воевать з нею. *Досвітні огні*. 2006. № 1 (212). січень. С. 1.
631. *Наумов А. С.* Інститут глави держави як чинник внутрішньополітичних трансформацій у Росії: перше президентство Володимира Путіна: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / ЧНУ ім. Івана Федьковича. Чернівці, 2007. 20 с.
632. *Наумов Д.* Юлія Тимошенко: “Україна будет покупать газ дороже, чем в прошлом году”. *Комсомольская правда в Украине*. 2010. № 91/17 (3494/24889). 23–29 апреля. С. 7.
633. “Нафтогаз” і “Газпром” хитро домовилися. *Українська правда*. 2006. 4 січня. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2006/01/4/3046265/> (дата звернення: 12.06.2017).
634. “Наша Україна” вимагає імпічменту для Януковича. *Радіо Свобода*. 2010. 21 квітня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/2020563.html> (дата звернення: 10.09.2017).
635. “Наша Україна” закликає до опору. *УНІАН*. 2010. 22 квітня. URL: <https://www.unian.ua/politics/350467-nasha-ukrajina-zaklikae-do-oporu.html> (дата звернення: 10.09.2017).
636. НГ: В Київ. Терміново. По газу. *Мой Город*. 2010. 16 апреля. URL: <https://mycity.mk.ua/news/8665> (дата звернення: 25.03.2017).
637. *Нгуен Ван Зунг*. Теоретичні проблеми взаємодії гілок влади у пострадянських суспільствах (Україна, Росія, Білорусь): автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2000. 18 с.

638. *Небоженко В.* Україна, Тузла і Кучма як заручники війни проти Путіна. *Українська правда.* 2003. 24 жовтня. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2003/10/24/2996118/> (дата звернення: 08.06.2016).
639. Не “зуб за зуб”, а третій закон Ньютона. *Еженедельник “2000”.* 2004. № 49 (247). 3–9 декабря. С. А4.
640. *Немирич С.* Росія: останній рік сутінків. *Дзеркало тижня. Україна.* 2011–2012. № 48. 29 грудня–4 січня.
641. Немцов и Чубайс на оранжевом майдане. *Youtube.* 2015. 27 декабря. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=xItPkD6Ay3k> (дата звернення: 26.05.2016).
642. Непорозуміння, яке має прояснитися. *Урядовий кур’єр.* 2003. № 188 (2603). 8 жовтня. С. 2.
643. Неринкові методи Росії. *Урядовий кур’єр.* 2006. № 1 (3166). 4 січня. С. 3.
644. *Нестеренко Р.* Технологии “Х”. *Русский вестник.* 2012. № 3 (162). март. С. 2.
645. Немцов за Ходорковського поручився. А Путін не хоче.... *Високий замок.* 2003. № 204 (2636). 28 жовтня. С. 2.
646. Новодворська про газовий конфлікт: одні чекісти вкрали щось у інших. *Кримська світлиця.* 2009. № 2 (1516). 9 січня. С. 3.
647. *Новодворська В.* Про національну гордість великоросів. *Дзеркало тижня. Україна.* 2011. № 35. 30 вересня–7 жовтня.
648. Оборона Севастополя. *Український тиждень.* 2010. № 17 (130). 30 квітня–6 травня. С. 8–9.
649. О внутреннем украинско-российском море. *Еженедельник “2000”.* 2003. № 52 (202). 26 декабря–9 января. С. А3.
650. *Овчинников А.* Москва вышла протестовать, несмотря на танки. *Комсомольская правда в Украине.* 2011. № 290 (3990/25385). 26 декабря. С. 3.

651. Односторонні дії – на шкоду добросусідству. *Урядовий кур'єр*. 2003. № 194 (2609). 16 жовтня. С. 3.
652. Озеров О. Володимир Путін – новий Президент Росії. Без в. о. *Урядовий кур'єр*. 2000. № 56 (1738). 28 березня. С. 2–3.
653. Окара А. У Росії визначилися з верховним правителем. *Український тиждень*. 2007. № 6. 7–13 грудня. С. 38.
654. Окара А. Путін II: врятує чи занапастить Росію? Російський президент у пошуках моделі майбутнього. *Дзеркало тижня*. 2003. № 45. 21–28 листопада.
655. Окрема ухвала Верховного Суду України від 3 грудня 2004 року щодо другого туру виборів Президента України. URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/3454B7EA09778744C2257B4E0039DCA2](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/3454B7EA09778744C2257B4E0039DCA2) (дата звернення: 02.03.2016).
656. Оксент М. Уже вибрали? *Нація і держава*. 2007. № 50 (214). 11 грудня. С. 3.
657. Олег Тягнибок: “Московське ханство обклало Україну 10-річною даниною”. *Кримська світлиця*. 2009. № 5 (1523). 30 січня. С. 1–2.
658. Олег Тягнибок: Янукович планомірно здає національний суверенітет України. *ВО “Свобода”*. 2010. 21 квітня. URL: <http://svoboda.org.ua/news/events/00083951/> (дата звернення: 08.09.2017).
659. Олександр Мороз: “Люди побачили, хто є хто”. *Товариш*. 2006. № 4 (794). 13–16 січня. С. 1–2.
660. Олексієнко Н. Д. Формування зовнішньополітичних орієнтацій суспільств перехідного періоду засобами масової комунікації (на прикладі України, Росії та Польщі): автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / КНУ ім. Тараса Шевченка, 2001. 17 с.
661. Олійник О. Сюрприз, на який чекали. *Урядовий кур'єр*. 2000. № 1 (1683). 5 січня. С. 4.
662. ООН закликає Росію пам'ятати про право. *День*. 2004. № 161. 10 вересня.

663. “Оранжевая” революция: версии, хроника, документы / сост. М. Погребинский. Киев: Оптима, 2005. 416 с.
664. Орлова Т. В. Історія нових незалежних держав: навч. посіб. / Т. В. Орлова. Київ: Знання, 2010. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-10966.html> (дата звернення: 05.11.2016).
665. Орлова Т. В. Пострадянські країни: основні тенденції розвитку. Київ: Знання, 2010. 64 с. (Серія “Міжнародна”).
666. Осадчий Т. Геополітичне значення Чечні в політиці Російської Федерації. *Глобал Аналітик*. 2016. 20 липня. URL: <http://www.global-analityk.com/аналітика/геополітичне-значення-чечні-в-політи/> (дата звернення: 14.02.2017).
667. Осадчук Б. “Вибори у Росії – це лише зміна сорочок”. *Високий замок*. 2008. № 41 (3690). 4 березня. С. 1.
668. Остафійчук В. Україна в лещатах Газпрому холодної зими 2009. *Gazeta.ua*. 2011. 30 вересня. URL: <http://gazeta.ua/blog/519/ukrayina-v-leschatah-gazpromu-holodnoyi-zimi-2009> (дата звернення: 08.08.2017).
669. Отримавши посаду президента Росії Дмитро Медведєв може вийти з-під контролю Володимира Путіна. *Центр Разумкова*. 2007. 27 грудня. URL: http://old.razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=424 (дата звернення: 07.06.2017).
670. Павленко П. Ю. “Русский мир” як ідеологія російського неоімперіалізму: українські реалії. *Волинський благовісник*. Луцьк, 2015. № 3. С. 281–286.
671. Павленко С. Європейська формула ціноутворення – лише на користь. *Голос України*. 2009. № 9 (4509). 21 січня. С. 3.
672. Панасюк Б. Помаранчева революція в променях національної ідеї: історико-художній нарис. Київ: КНЕУ, 2006. 176 с.
673. Панахида по мученикам Беслана. *Русский вестник*. 2004. № 9 (72). С. 1.

674. *Панченко А.* Обезгаженная Украина. *Сегодня*. 2006. № 1 (2242). 3 января. С. 2.
675. *Панченко Ю.* Перемир'я. *Товариш*. 2006. № 3 (793). 10–12 січня. С. 1–2.
676. Парламентська криза в Росії наближається до завершення. *День*. 2000. № 14. 28 січня.
677. Партнерство з Росією не зміниться. *Урядовий кур'єр*. 2000. № 1 (1683). 5 січня. С. 1.
678. *Парубій А.* Готувати контрнаступ. *Наша Україна. Захід*. 2010. № 4 (124). 10 червня. С. 3.
679. *Паршев А. П.* Почему Россия не Америка. Москва: Крымский мост-9д, Форум, 2000. 414 с.
680. *Пашков М.* Владимир Путин: некоторые особенности национального лидерства. *Центр Разумкова*. 1999. 18 грудня. URL: http://old.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=21 (дата звернення: 24.07.2016).
681. *Перевозченко І.* Отруїлися газом. *Український тиждень*. 2010. № 17 (130). 30 квітня–6 травня. С. 30–31.
682. Передвиборча програма Ющенка. Повний текст. *Українська правда*. 2004. 9 липня. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2004/07/9/3001064/> (дата звернення: 24.05.2016).
683. Передвиборча програма Януковича. Повний текст. *Українська правда*. 2004. 12 липня. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2004/07/12/3001102/> (дата звернення: 24.05.2016).
684. *Перепелиця Г. М.* Українсько-російські відносини: в пошуку стратегії України у відносинах з Російською Федерацією. *Зовнішня політика України – 2006: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети: щорічник* / під ред. проф. Г. М. Перепелиці. Київ, 2007. С. 129–154.

685. *Перун М.* Російсько-чеченська інформвійна. *Поступ.* 2000. № 17 (461). 29 січня. С. 5.
686. *Перун М.* Росія залишається у Європі. До квітня. *Поступ.* 2000. № 15 (459). 27 січня. С. 5.
687. *Перун М.* Росіяни рахують загиблих. *Поступ.* 2000. № 9 (453). 18 січня. С. 1;5.
688. *Перун М.* Ситуація в Ічкерії загострюється. *Поступ.* 2000. № 3 (447). 6 січня. С. 5.
689. *Перун М.* Скандал у Держдумі? *Поступ.* 2000. № 14 (458). 26 січня. С. 5.
690. *Перун М.* Чеченці знімають блокаду Джохар-кали. *Поступ.* 2000. № 5 (449). 12 січня. С. 5.
691. *Перун М.* Чеченці переходять у контрнаступ. *Поступ.* 2000. № 4 (448). 11 січня. С. 5.
692. Петро Симоненко: “Газові домовленості” – це звичайна змова “газових баронів”. *Комуніст.* 2006. № 4 (840). 13 січня. С. 1.
693. Петро Симоненко: “Ющенко перетворює Україну на країну-ізгоя”. *Комуніст.* 2009. № 2 (1146). 14 січня. С. 1.
694. Петро Симоненко: Комуністи виступають за якнайшвидше приєднання України до Митного союзу. *Комуніст.* 2011. № 102 (1453). 14 грудня. С. 1.
695. *Петровський В. В.* Українсько-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі (1991–2001 рр.): монографія. Харків : Майдан, 2003. 492 с.
696. *Пиоро Г., Гавриш А.* Кто сказал, что в Украину для наведения порядка прибыл российский спецназ? *Факты и комментарии.* 2004. 24 ноября.
697. *Пиоро Г.* Президент Украины Леонид Кучма: “Смотрю я на карту России и не понимаю: может, им чего-то не хватает?”. *Факты и комментарии.* 2003. 7 октября.

698. *Писанська В.* Війна розпочалася. *Голос України*. 2006. № 1 (3751). 4 січня. С. 3.
699. *Писанська В.* А пани грають у покер... *Голос України*. 2009. № 6 (4506). 16 січня. С. 6.
700. Підмочена репутація. *Шлях перемоги*. 2009. № 3 (2848). 21 січня. С. 3.
701. Підсумки переговорів у Краснодарі втішні. *Урядовий кур'єр*. 2003. № 203 (2618). 29 жовтня. С. 3.
702. *Піткевич В. В.* Діяльність політичних молодіжних об'єднань провідних політичних партій Росії (1990-і роки – початок ХХІ ст.): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02 / ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2016. 20 с.
703. *Платонов С.* Путин – “приемный” сын Ельцина. Москва: Центрполиграф, 2014. 144 с.
704. Повернення на московську орбіту. *Український тиждень*. 2010. № 17 (130). 30 квітня–6 травня. С. 24–25.
705. Подвинься, Путин, Медведев пришел. *Донбасс*. 2008. № 83 (21662). 7 мая. С. 5.
706. *Подолінний В.* Кінець епохи Бориса Єльцина. *Експрес*. 2003. № 164 (1810). 31 жовтня–2 листопада. С. 5.
707. Поздравляем! *Комуніст*. 2000. № 3 (304). 20 січня. С. 1.
708. *Полевська Л.* Чим ФСБ “заколисала” бойовиків і заручників? *Високий замок*. 2002. № 247 (2377). 28 жовтня. С. 1–2.
709. Политика России по противодействию международному терроризму, 2000–2008 гг.: сборник документов / сост.: И. В. Грицких, Н. Н. Третьяченко, М. И. Шлеймович. Луганск: Изд-во ГУ “ЛНУ имени Тараса Шевченка”, 2010. 379 с.
710. *Поліщук І. О.* Електоральний процес постсоціалістичного суспільства: політико-культурний вимір (на прикладі України, Росії та

Польщі): автореф. дис. ... д-ра. політ. наук: 23.00.02 / ЧНУ ім. Івана Федьковича. Чернівці, 2009. 35 с.

711. Полохало В. Крах демократії у Росії. *Універсум*. 2003. № 11–12 (121–122). листопад–грудень. С. 9–10.

712. “Помірний вибір Путіна”. *День*. 2007. № 217. 12 грудня.

713. Попов А. Газовый конфликт: история, последствия и варианты выхода. *Сегодня*. 2006. № 1 (2242). 3 января. С. 3.

714. Попов А. Ратификация и кристаллизация заблуждений. *Еженедельник “2000”*. 2010. № 17 (508). 30 апреля–6 мая.

715. Попов В. Рабами казаки не были никогда! *Донецкий кряж*. 2004. № 44 (1393). 3 декабря.

716. Попов Р. Зачем генералы ходят в атаку? *Комсомольская правда в Украине*. 2000. № 16 (830/22240). 28 января–4 февраля. С. 4.

717. Портников В. Агрессивно–послушное большинство. *Зеркало недели*. 2000. № 3 (276). 22–28 січня. С. 4.

718. Портников В. Атака на міражі. *Дзеркало тижня*. 2004. № 35. 3–10 вересня.

719. Портников В. Близький Кавказ. *День*. 1999. № 169. 15 вересня.

720. Портников В. Богородиця у синагозі. Харків: Акта, 2010. 630 с.

721. Портников В. Єдність неперебірливих. *День*. 2000. № 9. 21 січня.

722. Портников В. Жовтень. Дубровка. *Дзеркало тижня*. 2002. № 42. 1–8 листопада.

723. Портников В. Итоги с Рупертом Мердоком. *Зеркало недели*. 2000. № 41. 20–27 октября.

724. Портников В. Кавказьке крейдяне коло. *Дзеркало тижня*. 2004. № 25. 25 червня.

725. Портников В. Кучма – Єльцин. Ющенко – Путін? *День*. 2000. № 9. 21 січня.

726. *Портников В.* Нова Дума зі старим спікером. *День*. 2000. № 8. 20 січня.
727. *Портников В.* Оволодіти Росією. *Дзеркало тижня*. 2003. № 42. 31 жовтня–7 листопада.
728. *Портников В.* Петербургский реванш. *Зеркало недели*. 2000. № 18 (291). 6–12 травня.
729. *Портников В.* Побег из тупика. *Зеркало недели*. 2001. № 39. 5–12 октября.
730. *Портников В.* Порожній храм. *Дзеркало тижня*. Україна. 2004. № 36. 10–17 вересня.
731. *Портников В.* Початок гри. *Дзеркало тижня*. 2004. № 51. 17–24 грудня.
732. *Портников В.* Прізвище Путіна – Абрамович. *Дзеркало тижня*. 2003. № 47. 5–12 грудня.
733. *Портников В.* Россия для Путина. *Зеркало недели*. 2000. № 1–2 (274–275). 15–21 січня. С. 6.
734. *Портников В.* Саммит в горках. *Зеркало недели*. 2000. № 4 (277). 29 января–4 февраля. С.3.
735. *Портников В.* Співдружність без Єльцина. *День*. 2000. № 7. 19 січня.
736. *Портников В.* Тюрма для янголів. Харків: Акта, 2012. 468 с.
737. *Портников В.* Умовно-дострокове поздоровлення. *Дзеркало тижня*. . 2004. № 48. 26 листопада–3 грудня.
738. *Портников В.* Фабрика наступників. *День*. 1999. № 151. 18 серпня.
739. *Портников В.* Федерация военных округов. *Зеркало недели*. 2000. № 20 (293). 20–26 мая.
740. *Портников В.* Хроніка відходу. Вибір Медведєва. *Дзеркало тижня*. Україна. 2007. № 48. 14– 21 грудня.

741. *Портников В.* Шоста година ранку після війни. *Дзеркало тижня*. 2002. № 42. 1–8 листопада.

742. *Портнов А.* Між “Центральною Європою” та “Русским миром”: сучасна Україна у просторі міжнародних інтелектуальних дискусій. Київ: НІСД, 2009. 160 с.

743. *Портнов А.* Історії для домашнього вжитку: есеї про польсько-російсько-український трикутник пам’яті. Київ: Критика, 2013. 344 с.

744. Постанова Верховної Ради України “Про звернення Верховної Ради України з приводу подій у м. Москві 23 жовтня 2002 року”. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 46. Ст. 352.

745. Постанова Верховної Ради України “Про усунення загрози територіальній цілісності України, що виникла внаслідок будівництва Російською Федерацією дамби в Керченській протоці” № 1234-IV від 23. 10. 2003. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 47–48. Ст. 374.

746. Постанова Верховної Ради України “Про утворення Тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України з питань розслідування стану функціонування газотранспортної системи України та забезпечення газом споживачів у 2008–2009 роках”. *Відомості Верховної Ради*. 2009. № 25. Ст. 316.

747. Постанова Верховної Ради України “Про утворення Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України щодо забезпечення парламентського контролю за режимом державного кордону України в районі острова Коса Тузла” № 1235-IV від 23. 10. 2003. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 47–48. Ст. 375.

748. Президент в анекдотах. *Сьогодні*. 2008. № 53 (2889). 6 марта. С. 7.

749. Президентская пересменка. Донбасс. 2008. № 42 (21621). 4 марта. С. 5.

750. Президент України побував на острові Тузла. *Урядовий кур’єр*. 2003. № 200 (2615). 24 жовтня. С. 1–2.

751. Президент Украины решительно осуждает действия террористов, захвативших заложников в Москве. *Факты и комментарии*. 2002. 25 жовтня.

752. Президенти України і Росії домовились вирішувати питання Азовського моря і Керченського проливу “тільки мирними засобами”. *Факты и комментарии*. 2003. 26 грудня.

753. Прем'єр-міністр України Юлія Тимошенко привітала Президента Російської Федерації Дмитра Медведєва з офіційним вступом на посаду. *Урядовий портал*. 2008. 7 травня. URL: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=130592517&cat_id=244314412 (дата звернення: 11.12.2016).

754. Прем'єр Віктор перемагає на українських виборах. *Еженедельник “2000”*. 2004. № 48 (246). 26 листопада–2 грудня. С. А1.

755. *Притула В.* Чим гірше, тим краще? *Кримська світлиця*. 2009. № 2 (1516). 9 січня. С. 3.

756. Причина окупації Криму – конфлікт через острів Тузла, – Генштаб. *On-press.info*. 2016. 8 лютого. URL: <http://onpress.info/prichina-okupatsiyi-krimu-konflikt-cherez-ostrov-tuzla-genshtab-67255>; 771 (дата звернення: 25.07.2017).

757. “Про запобігання проявам сепаратизму в Україні, які загрожують суверенітету й територіальній цілісності держави”. З виступу Голови Верховної Ради України В. М. Литвина 30 листопада 2004 року. *Голос України*. 2004. № 227 (3477). 1 грудня. С. 1–2.

758. “Про і контра”. *Радіо Свобода*. 2004. 14 березня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/914094.html> (дата звернення: 24.03.2017).

759. Про нас. *День*. 2004. № 195. 28 жовтня.

760. Проблеми трансформації ідентичності у процесах глобалізації та інформатизації суспільства. Харків: ООО “Компанія СМІТ”, 2015. 168 с.

761. Проблемы и перспективы сотрудничества Украины и России. *Національна безпека і оборона*. 2006. № 5 (77). С. 3.

762. *Провід ОУН (р)*. Ні – московському реваншу! *Шлях перемоги*. 2006. Ч. 3 (2693). 18 січня. С. 2.
763. Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України / упоряд.: В. Лозицький (керівник), О. Бажан, С. Власенко, А. Кентій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. 454 с.
764. Прозорий натяк. *Комуніст*. 2006. № 1 (838). 4 січня. С. 3.
765. *Пронюк Н.* Цивілізаційне протистояння: Європа-Азія, Україна-Росія. “Орієнтири”: видання Соціал-Національної партії України. 2000. № 3. С. 13–15.
766. *Проханов А.* Русская альтернатива (конец эпидемии либерализма). *Русский вестник*. 2008. № 1 (112). январь. С. 4.
767. *Пукіш І.* Віктора Януковича закликають виконувати обов’язки президента. *Високий замок*. 2003. № 201 (2633). 23–29 жовтня. С. 1.
768. *Пукіш І.* “Неймовірно брудна робота спецназу”. *Високий замок*. 2002. 28 жовтня. № 247 (2377). С. 1–2.
769. *Пукіш І.* Петро Симоненко: “Якщо українсько-російські відносини і далі будуть такими, то натовські танки стоятимуть у вас під Воронежем”. *Високий замок*. 2003. № 201 (2633). 23–29 жовтня. С. 3.
770. *Пукіш І.* “Учора був Зміїний, сьогодні – Тузла. А що завтра?”. *Високий замок*. 2003. № 204 (2636). 28 жовтня. С. 1;3.
771. *Пукіш-Юнко І.* Парламент не визнав результатів другого туру. *Високий замок*. 2004. № 219 (2899). 29 листопада. С. 2.
772. *Пукіш-Юнко І.* “Українська влада недооцінила бруталності режиму Путіна”. *Високий замок*. 2006. № 1 (3164). 5–11 січня. С. 4.
773. Путин начал “зачистку” президентской администрации. *Сегодня*. 2000. № 1 (502). 5 января.
774. Путин поздравил Януковича с избранием президентом. *Комсомольская правда в Украине*. 2004. № 224/48 (23411). 26 ноября–3 декабря. С. 4.

775. Путін – це Рузвельт, Ющенко – людина Бжезинського, а Росія – таки не Україна. *Українська правда*. 2004. 14 березня. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2004/03/14/2998623/> (дата звернення: 27.04.2016).

776. Путін – Ющенко: Недружні кроки вже затьмарюють атмосферу відносин між нашими державами. *Комуніст*. 2007. № 99 (1038). 26 грудня. С. 1.

777. Путін вирішив знову йти на вибори. *Відомості*. 2007. № 40 (368). 4–10 жовтня. С. 2.

778. “Путін Вічний?”. *Високий замок*. 2011. № 176 (4556). 27 вересня. С. 8.

779. Путін знайшов собі заміну. *Відомості*. 2007. № 50 (378). 13–19 грудня. С. 2.

780. Путін і Шрьодер домовилися ставитися до виборів в Україні “з повагою”. *Голос України*. 2004. № 227 (3477). 1 грудня. С. 4.

781. “Путінократія в Росії”. *День*. 2000. № 140. 5 серпня.

782. Путін підтримує обранця українського народу. *Високий замок*. 2004. № 225 (2905). 7 грудня. С. 1.

783. Путін привітав Ющенка з перемогою. *Корреспондент.net*. 2005. 20 січня. URL: <http://ua.korrespondent.net/world/252536-putin-privitav-yushchenka-z-peremogoyu> (дата звернення: 29.05.2016).

784. Путін привітав Януковича. *Голос України*. 2004. № 221 (3471). 24 листопада. С. 1.

785. Путіну вже час привітати українського колегу. *Високий замок*. 2004. № 240 (2920). 28 грудня. С. 1.

786. *Пушкар О.* Чечня без Масхадова. *Поступ*. 2005. 10 березня. URL: <http://postup.brama.com/usual.php?what=37923> (дата звернення: 25.01.2017).

787. *Райтшустер Б.* Путінократія. Людина влади та її система / Б. Райтшустер / пер. з нім. Харків: Віват, 2015. 352 с. (Серія “Політичний бестселер”).

788. Райхель Ю. “Делегітимація російської влади”. *День*. 2011. № 222. 6 грудня.
789. Райхель Ю. Напередодні Снігової революції? *Український тиждень*. 2011. № 51 (216). 16–22 грудня. С. 36–37.
790. Райхель Ю. Настоящий преемник Путина готовится в недрах спецслужб? *Відомості*. 2007. № 8 (336). 22–28 лютого. С. 4.
791. Райхель Ю. Нафта. Путін. Стабільна Росія. *Український тиждень*. 2012. № 10 (227). 9–15 березня. С. 24.
792. Рак Р. Рука Москвы. *Поступ*. 2004. 26 жовтня. С. 1.
793. Рафал А. Янукович: “Газ – это был вопрос выживания страны”. *Сегодня*. 2010. № 89 (3513). 23 апреля. С. 3.
794. Ребров И. Дмитрий Выдрин: “Пассионарность покинула Галицию и перенеслась на Донбасс”. *Русский вестник*. 2010. № 5 (140). май. С. 2.
795. Ребров И. Михаил Леонтьев: “Разыгрывается сценарий “наглый нищий”. *Русский вестник*. 2008. № 4 (115). апрель. С. 5.
796. Ребров И. Не только на Украине должен быть нормальный президент, но и в России. *Русский вестник*. 2010. № 4 (139). апрель. С. 2.
797. Ребров И. Олесь Бузина: “На Украине проворачивается гигантская валютная афера”. *Русский вестник*. 2009. № 1 (124). январь. С. 6.
798. Ребров И. Российский резонанс. *Донецкий криж*. 2004. № 45 (1394). 10 декабря.
799. Резонтов Е. Украина – “Норд–Ост”: хроника кошмара. *Комсомольская правда в Украине*. 2002. № 202 (1499/22907). 1–8 ноября. С. 12–13.
800. Результати Національного екзит-полу’2004: станом на 23.30 (оброблено 100 % анкет) Віктор Ющенко – 54 %, Віктор Янукович – 43 %. Проти обох – 3% Радіо Свобода. 2004. 26 листопада. [URL: http://www.radiosvoboda.org/a/923422.html](http://www.radiosvoboda.org/a/923422.html) (дата звернення: 25.05.2016).

801. *Реуцький М.* Президентські вибори в Росії можуть бути небезпечні для України, вважають експерти. *День*. 1999. № 242. 29 грудня.
802. *Рибак І. В.* Країни СНД та Балтії у постсоюзний період: навч. посіб. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2010. 168 с.
803. *Ривкин К. Е.* Ходорковский, Лебедев, далее везде. Записки адвоката о “деле ЮКОСа” и не только о нем. Москва: Этерна, 2013. 344 с.
804. Робочий візит до Москви. *Урядовий кур'єр*. 2003. № 187 (2602). 7 жовтня. С. 3.
805. *Рожен О.* Росіяни подарували нам національну ідею. *Дзеркало тижня*. 2006. № 1. 13–20 січня.
806. Розпочинати все спочатку? *Урядовий кур'єр*. 1999. № 149 (1584). 11 серпня. С. 3.
807. *Романцов М.* Добазарились: газосмешение – не грех. *Сегодня*. 2006. № 3 (2244). 5 январа. С. 1–2.
808. *Романчук О.* Газпром як основна політична зброя Кремля. *Універсум*. 2009. № 1–2 (183–184). січень–лютий. С. 18–24.
809. *Ромашова Н.* Про стратегію. *День*. 2009. № 1. 13 січня.
810. Російська “демократія” – результати виборів. *Шлях перемоги*. 2007. Ч. 50 (2791). 12 грудня. С. 3.
811. Російська еліта: груповий портрет на тлі виборчих баталій. *Наша газета*. 2000. № 1–2 (37–38). 5 січня. С. 8–9.
812. Російські танки ввійшли у Цхінвалі: Грузія погрожує Росії війною. *Корреспондент.net*. 2008. 8 серпня. URL: <http://ua.korrespondent.net/world/547700-rosijski-tanki-vvijshli-u-chinvaligruziya-pogrozhue-rosiyi-vijnoyu> (дата звернення: 05.04.2017).
813. Росія вивела не всі війська з Грузії. *УНІАН*. 2008. 10 жовтня. URL: <https://eunews.unian.ua/152607-rosiya-vivela-na-vsi-viyska-z-gruziji.html> (дата звернення: 17.06.2017).
814. Росія після двох виборів. *Товариш*. 2000. № 17 (395). квітень. С. 2.

815. Росія: від виборів до виборів, а результат не змінюється. *Шлях перемоги*. 2007. Ч. 49 (2790). 5 грудня. С. 3.
816. Россия: ставка на Юлю? *Сегодня*. 2009. № 9 (3142). 21 января. С. 3.
817. *Рукомеда Р. М.* Неоевразійство в сучасній політиці Росії: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. Київ, 2007. 15 с.
818. Русские об Украине и украинцах: очерки / отв. ред. Е. Ю. Борисенко. Санкт-Петербург: Алетейя, 2012. 456 с.
819. “Русский мир” Кирила не для України. Збірка наукових статей / за ред. проф. А. Колодного. Київ: УАР, 2014. 344 с.
820. *Рущенко І. П.* Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога. Харків: ФОП Павленко О. Г., 2015. 268 с.
821. *Рябчук М.* Від “хаосу” до “стабільності”. Київ: К.І.С., 2012. 288 с.
822. *Рябчук М.* Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення. Київ: Критика, 2000. 304 с.
823. *Рябчук М.* Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і “розбудова держави”. Київ: Критика, 2000. 272 с.
824. *Рябчук М.* Постколоніальний синдром. Спостереження. Київ: К.І.С., 2011. 240 с.
825. *Рябчук М.* Улюблений пістолет пані Сімпсон: хроніка помаранчевої поразки. Київ: К.І.С., 2009. 240 с.
826. *Сагайдачний І.* Чечня: незакінчена війна російського президента, або про те, як російський лідер не виконав своєї головної передвиборної обіцянки. *Дзеркало тижня*. 2004. № 10. 12–19 березня.
827. *Сагань М., Долинчук С.* На Востоке призвали создать новое государство. *Сегодня*. 2004. № 271 (1915). 29 ноября. С. 4.

828. *Садулаев Г.* Прыжок волка. Очерки политической истории Чечни от Хазарского каганата до наших дней: очерки. Москва: Альпина нон-фикшн, 2012. 210 с.

829. *Сайчук А.* Цар, Рас-путін і олігархи. *Поступ.* 2000. № 1 (445). 4 січня. С. 1.

830. *Сайчук А.* Цей безальтернативний Путін. *Поступ.* 2000. № 3 (447). 6 січня. С. 1;5.

831. *Самар В.* “Вот так загоняется Ро-о-одина...”. Музика Д. Медведєва. Слова В. Януковича. *Дзеркало тижня.* Україна. 2010. № 17. 29 квітня–5 травня.

832. *Самар В.* Тому що толерантний? *Дзеркало тижня.* 2004. № 48. 26 листопада–3 грудня.

833. *Самокиш І.* Вибори в Росії – це декорація. Дуже ходульна. *День.* 2011. № 225. 9 грудня.

834. *Самокиш І.* “Ми підтримуємо Росію, в якій мислять по-європейськи”. *День.* 2011. № 227. 13 грудня.

835. *Самохвалова Л.* Росія тримається за “місто російської слави”, щоб не паскудити Новоросійськ? *УНІАН.* 2010. 26 квітня. URL: <https://www.unian.ua/politics/351451-rosiya-trimaetsya-za-misto-rosiyskoji-slavi-schob-ne-paskuditi-novorosiysk.html> (дата звернення: 08.03.2016).

836. *Саприкін В.* Чечню губит геополитика. *Центр Разумкова.* 2000. 12 лютого.: http://old.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=32 (дата звернення: 15.10.2016).

837. *Сарахман О.* Черномирдін посол чи генерал-губернатор? “Орієнтири”: видання Соціал-Національної партії України. 2001. № 5. С. 8.

838. *Саттер Д.* Менше знаєш – краще спиш: Шлях Росії до терору та диктатури за Єльцина та Путіна / пер. з англ. Н. Комарової. Київ: Дух і літера, 2016. 200 с.

839. Сватко Я. Війна у новому вимірі. *Шлях перемоги*. 2009. № 3 (2848). 21 січня. С. 3.
840. Сверстюк Є. Національний сором! *Шлях перемоги*. 2010. № 18 (2915). 5 травня. С. 1–2.
841. Свірко Ю. “Україна для тебе”. *Український тиждень*. 2010. № 17 (130). 30 квітня–6 травня. С. 18.
842. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ: НІСД, 2017. 496 с.
843. Северодонецкий съезд 2004 года был репетицией перед настоящей агрессией России, – политолог. *Мой город*. 2016. 29 ноября. URL: <http://sever.lg.ua/2016-11-29-19922> (дата звернення: 29.05.2016).
844. Сегодня в полдень Украина почтит минутой молчания память жертв теракта в Беслане. *Факты и комментарии*. 2004. 7 сентября.
845. Седов А. “Дайте мне автомат – русских на Тузле стрелять!”. *Комсомольская правда в Украине*. 2003. № 201 (1743/23146). 29 октября. С. 2
846. Сенчихин В. Тузла категории А. *Еженедельник “2000”*. 2003. № 45 (195). 7–13 ноября. С. В5.
847. Сергеев А. Росія вибирає лівий курс. На черзі Україна. *Комуніст*. 2011. № 101 (1451). 9 грудня. С. 3.
848. Сергеев М. В. Російська національна ідея як чинник державотворення в Росії: історіософський аналіз: автореф. дис. ... д-ра. філос. наук: 09.00.03 / НАПН України, Інститут вищої освіти. Київ, 2012. 31 с.
849. Середа В., Середа О. Функціонування історичних стереотипів у свідомості населення сучасної України: регіональний аспект. *Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. С. 36–52.
850. Сидоржевський М. Газовий спектакль за сценарієм Кремля. У головних ролях – *Нація і держава*. 2009. № 3 (271). 20 січня. С. 3.
851. Сидорчук О. В. Вплив напівпрезидентської форми правління на демократичну консолідацію постсоціалістичних політичних режимів: (на

прикладі Польщі, Росії та України): автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса. Київ: Логос, 2016. 15 с.

852. *Сиксмит М.* Путин и дело ЮКОСа. Борьба за российскую нефть / пер. С. Силинского. Санкт-Петербург: Питер, 2011. 352 с.

853. “Сила нашої позиції в тому, що на нашому боці правда”. *Урядовий кур’єр*. 2006. № 1 (3166). 4 січня. С. 2–3.

854. *Силіна Т.* Росіяни не здаються, українці – здають. *Дзеркало тижня*. 2003. № 50. 26 грудня–9 січня.

855. *Синєокий В.* Шоу з бульбашками. *Комуніст*. 2009. № 6 (1150). 28 січня. С. 2.

856. Системна криза міжнародної безпеки: Близькосхідно-Чорноморський простір: аналітична доповідь / за заг. ред. К. А. Кононенка. Київ: НІСД, 2016. 51 с.

857. *Сівець М.* Потреба в транспарентності. *День*. 2009. № 1. 13 січня.

858. *Сід І.* Острів (Коса) Тузла: Війна міфів чи нова таласократія. “Со-Общенье”. 2003. № 12.

859. *Сірук М.* Керовані вибори. *День*. 2007. № 211. 4 грудня.

860. *Сірук М.* Тероризм стає нормою російського життя. *День*. 1999. № 166. 10 вересня.

861. Скажімо “Ні!” малоросійському синдрому в українському політикумі. *Високий замок*. 2004. № 223 (2903). 4–5 грудня. С. 2.

862. *Сколотдра Ю.* Арешт Ходорковського викликав паніку. *Експрес*. 2003. № 162 (1806). 28–29 жовтня. С. 5.

863. *Скрябін Д.* Дисидентський заклик. *Український тиждень*. 2007. № 8. 21–27 грудня. С. 11.

864. *Служинська І.* Геополітичні й екологічні проблеми Тузли. *Регіональна історія України: Зб. наук. ст.* Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. Вип. 4. С. 135–146.

865. *Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л.* Донбас і Крим: місце в модерному національному проєкті: аналітична записка. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 66 с.
866. *Согрин В. В.* Политическая история современной России. 1985–2001: от Горбачева до Путина. Москва: Весь Мир, 2001. 272 с. (Серия “Высшее образование”).
867. *Соловьев В. Р.* Путин. Путеводитель для равнодушных. Москва: Эксмо, 2008. 416 с.
868. *Солодкий С.* 37 українців у заручниках. *День*. 2002. № 196. 26 жовтня.
869. *Солодкий С.* Історія одного дня. *День*. 2002. № 197. 29 жовтня.
870. *Солодкий С.* Керченський компроміс. *День*. 2003. № 236. 26 грудня.
871. *Соломка А.* Россия будет взаимодействовать с новым президентом. *Сегодня*. 2004. № 297 (1941). 29 декабря. С. 3.
872. Соціологія громадської думки і журналістики. *Електронна бібліотека Інституту журналістики*. URL: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1276> (дата звернення: 05.05.2017).
873. Спецоперація в Москві: антитерористичну операцію завершено. *Урядовий кур'єр*. 2002. № 200 (2371). 29 жовтня. С. 3.
874. Ставлення населення України та Росії до українсько-російських відносин. *Київський міжнародний інститут соціології*, 7 квітня 2009. URL: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=289&page=48> (дата звернення: 10.01.2017).
875. *Стадільна Я.* Без переможців. Але і без переможених. *Голос України*. 2006. № 2 (3752). 5 січня. С. 1;3.
876. *Стадільна Я.* До протистояння підключається Європа. *Голос України*. 2006. № 1 (3751). 4 січня. С. 1;3.

877. Стадільна Я. Переможці чи переможені? *Голос України*. 2009. № 10 (4510). 22 січня. С. 1;6.
878. Стадільна Я. Рекордна кількість спостерігачів. *Голос України*. 2004. № 247 (3497). 28 грудня. С. 3.
879. Старий Новий рік Гравця чи фігури? *День*. 2000. № 3. 13 січня.
880. Старожицька М. Чорний гумор, синє полум'я. *Український тиждень*. 2009. № 1–2 (62–63). 9–15 січня. С. 43.
881. Старцев В. З'їзд “переможців”. *Дзеркало тижня*. 2004. № 49. 3–10 грудня.
882. Стасюк Ю. Є. Інститут президентства в контексті досвіду України та Росії: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / КНУ ім. Тараса Шевченка, 2001. 19 с.
883. Створено народний комітет захисту України. *Українські національні новини (УНН)*. 2010. 10 травня. URL: <http://www.unn.com.ua/uk/news/122426-stvoreno-narodniy-komitet-zahistu-ukrayini-dopovneno> (дата звернення: 13.09.2017).
884. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 24 жовтня 2002 р. URL: <http://rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/1544.html> (дата звернення: 05.02.2015).
885. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України, 23. 10. 2003. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/par_sl/sl221003.htm (дата звернення: 09.10.2016).
886. Стенограмма Всеукраинского съезда депутатов Верховной Рады АР Крым, местных советов всех уровней. *CityNews*. 2004. 28 ноября. URL: <http://www.citynews.net.ua/stenograma.html> (дата звернення: 27.05.2016).
887. Стефанчук У. Зміст поняття “громадська думка”: основні підходи до визначення та розуміння. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2007. Вип. 19. С. 143–147.
888. Стецишин О., Ганус А. Як виграти у Росії? *Експрес*. 2006. № 1 (2617). 5–12 січня. С. 1–2.

889. Столяров І. Едуард Гурвіц залишається лідером симпатій виборців Одеси. *Самостійна Україна (Київ)*. 2004. 18–31 грудня. С. 2.
890. Суверенная демократия. *Национальная энциклопедическая служба*: <http://politike.ru/termin/suverennaja-demokratija.html> (дата звернення: 08.09.2017).
891. Султанов Э. Мечты о путинском госкапитализме. *Русский вестник*. 2004. № 2 (65). февраль. С. 5.
892. Сунгоркин В. Зона, свободная от здравого смысла? *Комсомольская правда в Украине*. 2000. № 122 (934/22344). 7–14 июля. С. 4–5.
893. Существенное повышение цены на газ повлечет за собой рост стоимости других видов топлива. *Факты и комментарии*. 2006. 6 января.
894. США закликають до негайного відновлення поставок газу до України та Європи. *Дзеркало тижня*. 2009. № 1. 16–23 січня.
895. Сычев И. Владимир Бойко: “Страну пора выводить из кризиса”. *Донецкий кряж*. 2006. № 1 (1951). 6 января.
896. Сычев И. Вязанки дров – в костер раздора. *Русский вестник*. 2006. № 2 (89). февраль. С. 2.
897. Сычев И. Игра без противогаса. *Донецкий кряж*. 2006. № 2 (1958). 13 января.
898. Табачник Д. В. Мир без Украины? Харьков: Фолио, 2009. 540 с.
899. Табачник Д. В. “Утиный суп” по-украински: Беседы с украинским политиком: диалоги с глухими. Харьков: Фолио, 2008. 508 с.
900. “Так было, так есть и так будет всегда!”. *Український тиждень*. 2011. № 40 (205). 30 вересня–6 жовтня. С. 8–9.
901. Так ли страшен Янукович? *Сегодня*. 2010. № 35 (3459). 16 февраля. С. 1–2.
902. Тамкова О. Плани Путіна. *Експрес*. 2011. № 108 (5969). 29 вересня–6 жовтня. С. 4.

903. Тамкова О. Російський бунт. *Експрес*. 2011. № 144 (6115). 22–29 грудня. С. 10.
904. Танчин І. З. Соціологія: навч. посіб. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ: Знання, 2008. 352 с.
905. Таращук П. Опозиціонери чи опортуністи? *Український тиждень*. 2010. № 17 (130). 30 квітня–6 травня. С. 16.
906. Тахмазов С. Норд-Ост. *Дзеркало тижня*. 2002. № 42. 1–8 листопада.
907. Тема Вашингтонського саміту об'єднала світ. *Урядовий кур'єр*. 2010. № 69 (4220). 15 квітня. С. 3.
908. Темирова І. 10-летний мальчик убежал из захваченной террористами школы в Беслане с осколком в сердце. *Факты и комментарии*. 2004. 22 сентября.
909. Теракти в Росії тривають. *Урядовий кур'єр*. 1999. № 175 (1610). 18 вересня. С. 1.
910. Теремко В. Г. Соціологія: підручник. Київ: Видавничий центр “Академія”, 2005. 432 с.
911. Терлюк І. Росіяни західних областей України (1944–1996 рр.): Етносоціальне дослідження. Львів: Центр Європи, 1997. 176 с.
912. Тернистый путь к свободе. Правительственные документы Чеченской Республики, статьи, интервью. Вильнюс: Б. в., 1993. 480 с.
913. Тероризм – національна проблема Росії. *Урядовий кур'єр*. 1999. № 173 (1608). 16 вересня. С. 3.
914. Тимоць І. “Відчувши смак, Росія збільшує оберти”... *Високий замок*. 2010. № 80 (4212). 28 квітня. С. 3.
915. Тимоць І. На “перший-другий” розрахуйся! *Високий замок*. 2011. № 178 (4558). 29 вересня–5 жовтня. С. 8.
916. Тимоць І. Стотисячний протест у Москві розігнати не наважилися... *Високий замок*. 2011. № 230 (4610). 12 грудня. С. 8.

917. Тимоць І., Фаріон І. Дмитро Медведєв – президент Росії. *Високий замок*. 2008. № 41 (3690). 4 березня. С. 1.
918. Тимошенко засудили до семи років позбавлення волі. *Ліга.Новости*. 2011. 11 жовтня. URL: <http://news.liga.net/ua/news/politics/546445-timoshenko-zasudili-do-semi-rok-v-pozbavlennya-vol.htm> (дата звернення: 13.06.2017).
919. Тимошенко привітала Медведєва і сподівається, що з ним буде так як з Путіним. *Gazeta.ua*. 2008. 8 травня. URL: https://gazeta.ua/articles/politics/_timoshenko-privitala-medvedyeva-i-spodivayetsya-scho-z-nim-bude-tak-yak-z-putinim/225902?mobile=true (дата звернення: 07.04.2015).
920. Тимошенко В. “Біла революція” на Болотній площі. *Голос України*. 2011. № 235 (5235). 13 грудня. С. 7.
921. Тимошенко В. Влада Росії визначилася із президентом країни. *Голос України*. 2011. № 179 (5179). 27 вересня. С. 5.
922. Тимошенко В. Вулиці Москви немов вимерли. *Голос України*. 2008. № 88 (4338). 8 травня. С. 5.
923. Тимошенко В. Дмитро Медведєв став президентом Росії. *Голос України*. 2008. № 42 (4292). 4 березня. С. 5.
924. Тимошенко В. Особливість мітингу в Москві – згуртованість опозиції та лояльність поліції до протестувальників. *Голос України*. 2011. № 245 (5245). 27 грудня. С. 7.
925. Тимошенко В. Путін назвав наступника. *Голос України*. 2007. № 232 (4232). 12 грудня. С. 5.
926. Тимошенко В. “Хаос в Україні не потрібний ні Росії, ні США”. *Голос України*. 2004. № 222–223 (3472–3473). 25 листопада. С. 5.
927. Тихончук О. Жах і пільма терору. *День*. 2004. № 161. 10 вересня.
928. Ткач В. Ф. Антитерористична політика: світовий і національний контексти (на прикладі країн Центральної Азії, Росії та України): автореф.

дис. на здобуття наук. ступ. канд. політ. наук: 23.00.02 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2012. 16 с.

929. *Ткаченко В.* Росія: ідентичність агресора: монографія. Київ: ВЦ “Академія”, 2016. 256 с.

930. ТЛЯ розповзається Україною. *Так! Захід.* 2006. № 9. лютий. С. 2.

931. *Тодика О. Ю.* Вибори до парламентів країн СНД (Порівняльно-правовий аспект): монографія. Харків: Факт, 2003. 148 с.

932. *Толстов С.* “Оранжевий рівень”. *День.* 2004. № 162. 11 вересня.

933. Томас Ілвес: “Путін натякає, що внутрішні справи України – це внутрішні справи Росії, але ми категорично відкидаємо це”. *Дзеркало тижня.* 2004. № 49. 3–10 грудня.

934. *Трегубова Е.* Байки кремлевського диггера. Москва: Ад Маргинем, 2003. 382 с.

935. *Трофімова Н.* У чому полягає феномен Путіна. *День.* 2004. № 46. 16 березня.

936. Тузла – не кинута земля. *Урядовий кур’єр.* 2003. № 192 (2607). 14 жовтня. С. 4.

937. *Турченко Ф., Турченко Г.* Проект “Новоросія” і новітня російсько-українська війна. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 166 с.

938. У Львові протестують проти дій Росії. *Бі-Бі-Сі.* 2003. 19 жовтня. URL:

http://www.bbc.com/ukrainian/news/story/2003/10/031019_lviv_tuzla.shtml (дата звернення: 10.10.2016).

939. У наш монастир – із їхнім статутом... *Дзеркало тижня.* 2003. № 38. 3–10 жовтня.

940. У парламенті освятили нову Переяславську угоду, – Тягнибок. *Zaxid.net.* 2010. 27 квітня. URL: http://zaxid.net/news/showNews.do?u_parlamenti_osvyatili_novu_pereyaslavsku_ugodu_ndazh_tyagnibok&objectId=1101455 (дата звернення: 09.09.2017).

941. У Росії – новий президент. *Українська правда*. 2008. 7 травня. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2008/05/7/3430952/>

942. У Росії залишиться стара команда, але Захід буде задоволений? *Українська правда*. 2007. 10 грудня. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2007/12/10/3333951/>

943. У Росії міліція зникла, з'явилася поліція. *BBC.com*. 2011. 1 березня. URL: http://www.bbc.com/ukrainian/news/2011/03/110301_rus_police_oh.shtml?print=1 (дата звернення: 13.12.2016).

944. У Росії незгодним із результатами парламентських виборів пропонують носити білу стрічку. *Корреспондент.net*. 2011. 7 грудня. URL: <http://ua.korrespondent.net/world/russia/1291730-u-rosiyi-nezgodnim-iz-rezultatami-parlamentskih-viboriv-proponuyut-nositi-bilu-strichku> (дата звернення: 07.04.2017).

945. У России появился повод стать великой. *Еженедельник “2000”*. 2002. № 44 (146). 1–7 ноября. С. 4.

946. У Чечні знову ввели режим контртерористичної операції. *ТСН*. 2009. 24 квітня. URL: <http://tsn.ua/svit/u-troh-raionah-chechni-znovu-vveli-rezhim-kontrteroristichnoyi-operatsiyi.html> (дата звернення: 07.10.2017).

947. У Януковича задоволені Путіним. У Ющенко бачили, як він плутався. *Українська правда*. 2004. 27 жовтня. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2004/10/27/3003583/> (дата звернення: 25.05.2016).

948. Угода між Кабінетом Міністрів України і Урядом Російської Федерації про додаткові заходи щодо забезпечення транзиту російського природного газу по території України (ратифіковано Законом № 2797-III (2797-14) від 15. 11. 2001. *Відомості Верховної Ради*. 2002. № 23. Ст. 145.

949. Угода між Кабінетом Міністрів України і Урядом Російської Федерації про умови резервних поставок і оплати російського природного газу в Україну в 2001 році, ратифікація від 15. 11. 2001. *Верховна Рада*

України (офіційний веб-портал). URL:
http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_143 (дата звернення: 08.03.2015).

950. Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Російської Федерації про стратегічне співробітництво в газовій галузі, 7 жовтня 2002 р..
 Верховна Рада України (офіційний веб-портал). URL:
http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_790 (дата звернення: 07.03.2016).

951. Угода між Україною та Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України від 21.04.2010. *Офіційний вісник України*. 2010. № 39. Ст. 1154.

952. Угода між Урядом України та Урядом Російської Федерації по експорту російського природного газу в Україну і його транзиту через територію України в Європейські країни, 18. 02. 1994 р. *Верховна Рада України* (офіційний веб-портал). URL:
http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_067

953. *Узарашвілі О.* Дмитро Медведєв згадав про права людини. *Високий замок*. 2008. № 83 (3732). 8–14 травня. С. 1;5.

954. *Узарашвілі О.* Дума буде думати, як Путін... . *Високий замок*. 2007. № 226 (3633). 6–12 грудня. С. 5.

955. Уйти из власти – значит умереть. *Русский вестник*. 2007. № 12 (111). декабрь. С. 5.

956. Україна – Росія: прагнення взаємовигідного партнерства. *Урядовий кур'єр*. 2010. № 43 (4194). 6 березня. С. 2.

957. Україна в небезпеці. *Наша Україна. Захід*. 2009. № 1 (96). 30 січня–5 лютого. С. 1.

958. Україна використовує для власних споживачів виключно газ із власних запасів. *Кримська світлиця*. 2009. № 2 (1516). 9 січня. С. 1–2.

959. Україна і надалі займатиме конструктивну позицію. *Урядовий кур'єр*. 2009. № 1 (3907). 9 січня. С. 2.

960. Україна і Росія – “сполучені посудини”. *Воля народу: громадсько-політичний портал*. 2011. 10 грудня. URL:

<http://www.volianarodu.org.ua/uk/Gromadyanske-suspilstvo/Ukrajina-i-Rosiya-spolucheni-posudyny> (дата звернення: 07.04.2017).

961. Україна та проект “Русского мира”: аналітична доповідь / В. М. Яблонський та ін. Київ: НІСД, 2014. 95 с.

962. Україна, Тузла і Кучма як заручники війни проти Путіна. *Українська правда*. 2003. 24 жовтня. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2003/10/24/2996118/> (дата звернення: 08.06.2016).

963. Україна–Росія, 1990–2000 рр.: Документи та матеріали / Редкол.: О. О. Чалий (відп. ред.), Г. В. Берденніков (голова) та ін. Київ: Юрінком Інтер, 2001. 776 с.

964. “Українська політична еліта має продемонструвати консолідовану позицію”. *Голос України*. 2009. № 1 (4501). 9 січня. С. 3.

965. Українське суспільство 1992–2006: соціологічний моніторинг / за ред. Н. Паніної. Київ: Інститут соціології НАН України, 2006. 94 с.

966. Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. Київ: Інститут соціології НАН України, 2010. 636 с.

967. Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. / за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. Київ: Інститут соціології НАН України, 2012. 660 с.

968. Українське суспільство 1994–2004: соціологічний моніторинг / за ред. Н. Паніної. Київ: Заповіт, 2004. 64 с.

969. Українсько-російський поворот почнеться 17 травня. *Економічна правда*. 2010. 17 березня. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2010/03/17/229940/> (дата звернення: 05.03.2017).

970. УНА-УНСО хочет поучаствовать в чеченской войне. *Сегодня*. 1999. № 242 (497). 25 декабря.

971. Успенська Т. Чи стануть “діти війни” дітьми Росії? *Кримська світлиця*. 2000. № 29–30 (531–532). 14 квітня. С. 4.
972. Фаріон І. Ющенко вимагає покарати сепаратистів. *Високий замок*. 2004. № 219 (2899). 29 листопада. С. 3.
973. Фаріон І. “Замість президента у нас – префект російського округу...” *Високий замок*. 2010. № 77 (4209). 23–25 квітня. С. 1;4.
974. Фаріон І. У безстрокову “оренду” віддадуть й Україну?.. *Високий замок*. 2010. № 81 (4213). 29 квітня–5 травня. С. 4.
975. Фаріон І. У газову топку жбурнули Україну! *Високий замок*. 2010. № 80 (4212). 28 квітня. С. 1;3.
976. Федів Л. Війна закінчилася. Перемога за “РосУкрЕнерго”. *Високий замок*. 2006. № 1 (3164). 5–11 січня. С. 1;4.
977. Федів Л. Візит “із натяком”. *Високий замок*. 2004. № 196 (2876). 27 жовтня. С. 1–2.
978. Федів Л. Російсько-азійський мікс, зате по 95... Наразі. *Високий замок*. 2006. № 2 (3165). 10 січня. С. 5.
979. Федько Ю. Вибори в Росії очима українських спостерігачів. *Урядовий кур’єр*. 1999. № 242 (1677). 24 грудня. С. 2.
980. Фельштинський Ю., Станчев М. Третя світова: Битва за Україну. / пер. В. Єшкілева. Київ: Наш формат, 2015. 408 с.
981. Фидель А. Не уступаю японцям. *Ежесенедельник “2000”*. 2011. № 39 (575). 30 січня–6 лютого. С. А7.
982. Фіалко А. Європейський вибір: випробування газом. *Дзеркало тижня*. 2006. № 2. 20–27 січня.
983. Філімонова С. Романтизм поступається прагматизму. *Голос України*. 2000. № 14 (2261). 26 січня. С. 1;4.
984. Філімонова С. У Думи “ведмеже” обличчя. *Голос України*. 2000. № 10 (2257). 20 січня. С. 4.
985. Філіпчук Н. Він пішов. *Голос України*. 2000. № 1 (2248). 5 січня. С. 1;4.

986. “Фронт змін” наполягає на денонсації “харківських угод” і перегляді газових контрактів із РФ. *Интерфакс-Україна*. 2011. 24 лютого. URL: <http://ua.interfax.com.ua/news/general/61929.html> (дата звернення: 09.09.2017).
987. *Фурсов А.* Русский ответ. *Русский вестник*. 2012. № 2 (161). февраль. С. 2.
988. *Хаврук І. А.* Референдуми в перехідних демократіях: (на прикладі України, Білорусії та Росії): автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / ЧНУ ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2006. 20 с.
989. Харьков - столица Юго-Восточной федеративной республики. *NewsInfo*. 2004. 28 ноября. URL.: <http://www.newsinfo.ru/articles/2004-11-28/item/526072/> (дата звернення: 28.05.2016).
990. Харьковский облсовет отменил и приостановил действие части решений, принятых им 26 ноября. *Status Quo*. 2004. 30 листопада. URL: http://www.sq.com.ua/rus/news/no_rubric/30.11.2004/harkovskij_oblsovet_otmenil_i_priostanovil_dejstvie_chasti_reshenij_prinyatyh_im_26_noyabrya/ (дата звернення: 27.05.2016).
991. *Хвещук Ю.* Путінські Нью-Васюки. *Шлях перемоги*. 2011. № 41 (2990). 12 жовтня. С. 1–2.
992. *Хвещук Ю.* Цікаві тенденції. *Шлях перемоги*. 2011. № 50 (2999). 14 грудня. С. 1–2.
993. *Хисамов И., Малюта Я.* Господин наследник. *Сегодня*. 2008. № 52 (2888). 5 марта. С. 8.
994. *Хлебников П.* Крёстный отец Кремля Борис Березовский, или история разграбления России. Москва: Детектив-Пресс, 2001. 550 с.
995. *Ходорова І.* Вилетіли в трубу. *Український тиждень*. 2010. № 17 (130). 30 квітня–6 травня. С. 32–33.
996. Холодна війна. *Український тиждень*. 2009. № 1–2 (62–63). 9–15 січня. С. 8–10.

997. *Холодний В.* Путіна призначили. Росіяни погодились. *Експрес*. 2000. № 22 (577). 28 березня. С. 1.
998. *Хоменко В.* Тузла обростає проблемами. *Голос України*. 2003. № 197 (3197). 18 жовтня. С. 1–2.
999. *Хоффман Д.* Олигархи. Богатство и власть в новой России / пер. с англ. Москва: КоЛибри, 2007. 812 с.
1000. *Храмцов А.* “Антикавказька” кепка Лужкова. *Кримська світлиця*. 2000. № 29–30 (531–532). 14 квітня. С. 4.
1001. *Хромець О. Л.* Виборчі технології як чинник політичних трансформацій у пострадянських країнах (на прикладі України та Росії): автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / КНУ ім. Тараса Шевченка. Київ, 2009. 20 с.
1002. *Хрусталева А.* Виктор Янукович подвел итоги своих первых 50 дней. *Комсомольская правда в Украине*. 2010. № 91/17 (3494/24889). 23–29 апреля. С. 3.
1003. *Хрусталева А.* Газовый кризис – чья взяла? *Комсомольская правда в Украине*. 2006. № 2 (2283/23679). 10 января. С. 2.
1004. *Хрусталева А.* Ночью в ЦИК журналистам не спалось. *Комсомольская правда в Украине*. 2004. № 221 (2010/23408). 23 ноября. С. 2–3.
1005. *Хрусталева А.* Чем закончилось газовое противостояние между Украиной и Россией? *Комсомольская правда в Украине*. 2006. № 1/1 (2283/23678). 5–12 января. С. 2.
1006. *Хрущак В., Подолинний В.* У Росії перемогла воєнна демократія. *Експрес*. 1999–2000. № 51 (519). 25 грудня–2 січня. С. 3.
1007. Хто виграє від приїзду російського президента Путіна. *Радіо Свобода*. 2004. 26 жовтня. URL: <http://www.radiosvoboda.org/a/921937.html> (дата звернення: 25.05.2016).
1008. *Цверчков А.* “Нет” терроризму! *Русский вестник*. 2004. № 9 (72). С. 2.

1009. *Цеголко С.* Нудно, але з першого разу. *Поступ.* 2000. № 57 (501). 28 березня. С. 1.
1010. Ціни стрибатимуть цілий рік? *Наша Україна. Захід.* 2009. № 1 (96). 30 січня–5 лютого. С. 3.
1011. *Ціцуашвілі Н. І.* Етнополітична роль Чорноморського флоту Російської Федерації в Україні. *Держава і право.* 2009. Вип. 46. С. 672–679.
1012. *Цыганков А. П.* Внешняя политика России от Горбачева до Путина: формирование национального интереса: монография. Москва: Научная книга, 2008. 272 с.
1013. *Чаленко А.* “Газовая война” в украинском Интернете: “Шантаж Путина” или “тупик Ющенко”. *Сегодня.* 2006. № 2 (2243). 4 января. С. 2.
1014. *Чаленко А.* “Медведев войдет в Украину через голову продажной элиты”. *Сегодня.* 2008. № 52 (2888). 5 марта. С. 9.
1015. *Чаленко А.* Нардепы считают: все дело в политике. *Сегодня.* 2006. № 1 (2242). 3 января. С. 2.
1016. *Чаленко О.* Владимир Путин сохранил Тимошенко премьерство. *Сегодня.* 2009. № 9 (3142). 21 января. С. 3.
1017. Чего вы ждете от нового президента России? *Комсомольская правда в Украине.* 2007. № 272 (2802/24197). 12 декабря. С. 3.
1018. *Чепіжко В.* Газовий компроміс. *Урядовий кур’єр.* 2006. № 2 (3167). 5 січня. С. 2.
1019. *Чепіжко В.* Сам на сам із “Газпромом”. *Урядовий кур’єр.* 2011. № 233 (4631). 14 грудня. С. 3.
1020. *Череда М.* Чеченские войны: призрак угрозы. *Зеркало недели.* 2000. № 30. 28 июля–4 августа.
1021. *Черковець О.* “Газовий бліцкриг” не вийшов. *День.* 2009. № 2. 14 січня.
1022. *Черняк А.* Підстави і результати газової війни. *Шлях перемоги.* 2009. № 5 (2850). 4 лютого. С. 4–5.

1023. Чечня залишилась без президента. *Дзеркало тижня. Україна*. 2011. 14 січня. URL: http://dt.ua/ARCHIVE/chechnya_zalishilasya_bez_prezidenta.html (дата звернення: 27.04.2017).
1024. Чи є життя після Путіна? *Контракти*. 2008. № 10. березень.
1025. “Чиста перемога” чи “недостовірні вибори”. *Високий замок*. 2012. № 42 (4666). 6 березня. С. 8.
1026. *Чорногор Я.* Російсько-український газовий конфлікт у січні 2009 року в контексті енергетичної безпеки сучасної Європи. *Дослідження світової політики*: зб. наук. пр. Київ: ІСЕМВ НАН України, 2009. Вип. 49. С. 217–225.
1027. “Чрезвычайное положение продлилось один час”. *Еженедельник “2000”*. 2004. № 49 (247). 3–9 декабря. С. А5.
1028. Что бы вы пожелали Дмитрию Медведеву на посту главы государства? *Комсомольская правда в Украине*. 2008. № 97 (2914/24309). 7 мая. С. 3.
1029. Что же России делать с Украиной? *Комсомольская правда в Украине*. 2004. № 224/48 (23411). 26 ноября–3 декабря. С. 4.
1030. *Чугаев С.* Евгений Савостьянов: Березовский расколол пополам даже семью Ельцина. *Комсомольская правда в Украине*. 1999. № 119 (688). 1 июля. С. 4.
1031. *Чугаев С.* Зачем мобилизуют спецназ? *Комсомольская правда в Украине*. 1999. № 165 (734). 8 сентября. С. 3.
1032. *Чугаев С.* Тлеющий конфликт выгоден и Москве, и Грозному. *Комсомольская правда в Украине*. 1999. № 134 (703). 22 июля. С. 9.
1033. *Шахнюк В.* Саме той. *Кримська світлиця*. 2000. № 29–30 (531–532). 14 квітня. С. 4.
1034. *Шевцов О.* США грозят нам пальцем за “ЮКОС”. *Комсомольская правда в Украине*. 2003. № 201 (1743/23146). 29 октября. С. 11.

1035. *Шевцова Л.* Россия: логика упадка. *Новая газета*. 2011. № 102. 14 сентября.
1036. *Шевченко Т.* А ви готові воювати з Росією? *Експрес*. 2003. № 159 (1800). 22–30 жовтня. С. 2.
1037. *Шеремета Е.* Украинские политики назвали отставку Бориса Ельцина своевременным политическим ходом. *Факты и комментарии*. 2000. 5 січня.
1038. *Шерешков С.* “Голосую за процветающую Россию”. *Русский вестник*. 2008. № 3 (114). март. С. 1.
1039. *Шерешков С.* Безоговорочная победа “Единой России”. *Русский вестник*. 2007. № 12 (111). декабрь. С. 2.
1040. *Шерр Дж.* Визначеність, що шокує. *Дзеркало тижня. Україна*. 2011. № 36. 7–14 жовтня.
1041. *Шиманський О.* Інструмент Путіна. *Україна молода*. 2007. № 210. 14 листопада.
1042. *Шипунов Г.* Реформа федеративного устрою Росії в контексті становлення моноцентричного політичного режиму президента В. Путіна. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2007. Вип. 19. С. 189–198.
1043. *Шипунов Г. В.* Теоретико-методологічні засади аналізу сучасного авторитаризму : (на прикладі Росії та Білорусі): автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / ЛНУ ім. Івана Франка. Львів, 2007. 20 с.
1044. Шкіля не пускають до Москви. *Українська правда*. 2002. 25 жовтня. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2002/10/25/2991283/> (дата звернення: 23.04.2017).
1045. *Шкляр Л.* Політика війни як спосіб існування російських імперій ХХ – початку ХХІ століть (геополітичний аналіз). *Зовнішні справи*. 2015. 26 лютого. URL: <http://uaforeignaffairs.com.ua/ekspertnadumka/view/article/politika-viini-jak-sposib-isnuvannja-rosiiskikh-imperii/> (дата звернення: 15.05.2017).

1046. Шлеймович М. Й. Діяльність Росії в ООН з проблем протидії міжнародному тероризму, 2000–2008 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / ЛНУ ім. Тараса Шевченка. Луганськ, 2012. 19 с.

1047. Шолл-Латур П. Россия Путина: эффект сжатия. Империя под прессингом НАТО, Китая и ислама / пер. с нем. А. Уткина. Москва: СТОЛИЦА-ПРИНТ, 2007. 480 с.

1048. Шредер і Путін: повторні вибори слід поважати. *Високий замок*. 2004. № 221 (2901). 1 грудня. С. 2.

1049. Штати і Канада не визнають Януковича. *Експрес*. 2004. № 183 (2200). 26–28 листопада. С. 14.

1050. Шутов Ю. Т. Крестный отец “питерских”. Москва: Алгоритм, 2011. 320 с. (Проект “Путин”).

1051. Шушарін Д. Флот і газ: Росію зрадили. *День*. 2010. № 72. 23 квітня.

1052. Щербаков А. Цунами в Керченском проливе. *Еженедельник “2000”*. 2003. № 42 (192). 17–23 октября.

1053. Юлія Тимошенко: “Я горда, що Україна з газової кризи вийшла переможцем”. *Урядовий кур’єр*. 2009. № 10 (3916). 22 січня. С. 1–2.

1054. Ющенко В. А. Недержавні таємниці: нотатки на берегах пам’яті. Харків: Фоліо, 2014. 512 с.

1055. Ющенко заявляє про військову узурпацію країни. *УНІАН*. 2010. 27 квітня. URL: <https://www.unian.ua/politics/352099-yuschenko-zayavlyae-pro-viyskovu-uzurpatsiyu-krajini.html> (дата звернення: 08.09.2017).

1056. Ющенко згоден соломою грітися, тільки б бути незалежним. *УНІАН*. 2010. 22 квітня. URL: <https://www.unian.ua/politics/350350-yuschenko-goden-solomoyu-gritisya-tilki-b-buti-nezalejnim.html> (дата звернення: 08.09.2017).

1057. Ющенко переказав Медведєву “контрольне” привітання. *Українська правда*. 2008. 4 березня. URL:

<http://www.pravda.com.ua/news/2008/03/4/3387251/> (дата звернення: 07.02.2017).

1058. Ющенко сподівається, що Путін зміцнить відносини з Україною. *Українська правда*. 2004. 15 березня. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2004/03/15/2998631/> (дата звернення: 27.04.2016).

1059. Ющенко: Газовый контракт с РФ унижает Украину. *Подробности (Интер)*. 2009. 7 июля. URL: <https://podrobnosti.ua/614017-juschenko-gazovyj-kontrakt-s-rf-unizhaet-ukrainu.html>

1060. Яворівський С. “Братній спорт”, або Газова довбня проти дулі... . *Так! Захід*. 2005. № 5. грудень. С. 1.

1061. Яворівський С. Політики гарячкують. Виборцям холодно... *Так! Захід*. 2006. № 9. лютий. С. 1.

1062. Янукович В. Ф. Как Украине жить дальше. Статьи, выступления, размышления. Киев: Б. в., 2008. 330 с.

1063. Янукович и Лужков приехали в Северодонецк. *Грани. Ру*. 2004. 28 ноября. URL: <http://www.webcitation.org/6JE0QBtDN> (дата звернення: 27.05.2016).

1064. Янукович: “Тимошенко проиграла все”. *Сегодня*. 2009. № 9 (3142). 21 января. С. 2.

1065. Янукович: російська має бути другою державною. *BBC Ukrainian.com*. 2004. 27 вересня. URL: http://www.bbc.com/ukrainian/domestic/story/2004/09/040927_yanuk_russian_double.shtml (дата звернення: 24.05.2016).

1066. Януковичу в Москве не дали слова, но пустили к будущему президенту. *Сегодня*. 2007. 18 декабря. URL: <http://www.segodnya.ua/politics/power/janukovichu-v-mockve-ne-dali-clova-no-puctili-k-budushchemu-prezidentu.html> (дата звернення: 07.11.2016).

1067. Ярмошук Т. Незалежній Україні 25: чверть століття газової залежності? *Радіо Свобода*. 2016. 15 серпня. URL: <http://www.radiosvoboda.org/a/27923519.html> (дата звернення: 07.09.2016).

1068. Яровицкий В. Фестингер Лион. *ПСИ центр*. URL: <http://www.psy-center.com.ua/rus-classic/view-088/festinger-leon-dissonans-psihologiya-chelovek.html> (дата звернення: 07.10.2016).

1069. Ярош Б. О., Ярош О. Б. Загальна теорія політики: навч. посібник. Луцьк: Вежа, 2005. 240 с.

1070. Яценко А. З'їзд ПР: Янукович розповів про "історичне рішення" і запевнив, що Азаров відповість по повній. *УНІАН*. 2010. 23 квітня. URL: <https://www.unian.ua/politics/351044-zjizd-pr-yanukovich-rozpoviv-pro-istorichne-rishennya-i-zapevniw-scho-azarov-vidpovist-po-povniy.html> (дата звернення: 11.09.2017).

1071. Яценко А. Мітинг опозиції: Тимошенко оголосила "газават" Януковичу. *УНІАН*. 2010. 24 квітня. URL: <https://www.unian.ua/politics/351199-miting-opozitsiji-timoshenko-ogolosila-gazavat-yanukovichu.html> (дата звернення: 09.09.2017).

1072. Bajor P. Stosunki ukraińsko-rosyjskie. Kryzys strategicznego partnerstwa. *Bezpieczeństwo narodowe*. 2009. Vol. I–II. № 9–10. S. 172–190.

1073. Baker P., Glasser S. Cień Kremla / przekład W. Jeżewski. Warszawa: Magnum, 2005. 480 str.

1074. Boeckh K., Völkl E. Ukraine: Von der Roten zur Orangen Revolution. Regensburg: Verlag Friedrich Pustet; München: Südosteuropa-Gesellschaft, 2007. 296 s.

1075. Bremmer I. The Politics of Ethnicity: Russians in the New Ukraine. *Europe-Asia Studies*. 1994. vol. 46. № 2. pp. 261–283.

1076. Bugajski J. Russia's Pragmatic Reimperialization. *Зовнішні справи*. 2009. № 2. лютий. С. 44–45.

1077. Clark K. Socialist Realism and the Sacralizing of Space. *The landscape of Stalinism: the art and ideology of Soviet space* / edited by Evgeny

Dobrenko and Eric Naiman. Washington D.C.: University of Washington Press, 2003. pp. 3–18.

1078. *Clark B.* An Empire's New Clothes: The End of Russia's Liberal Dream. London: Vintage, 1995. 346 p.

1079. *Dunlop J. B.* The 2002 Dubrovka and 2004 Beslan Hostage Crises: A Critique of Russian Counter-Terrorism. *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society*. Vol. 26. Stuttgart: ibiden-Verlag, 2006. 166 p.

1080. *Fitzpatrick S.* Everyday stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s. New York: Oxford University Press, 1999. 336 p.

1081. *Górecki W.* Abchazja. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne, 2013. 184 str.

1082. *Gunther H.* "Broad Is My Motherland": The Mother Archetype and Space in the Soviet Mass Song. *The landscape of Stalinism: the art and ideology of Soviet space* / edited by Evgeny Dobrenko and Eric Naiman. Washington D.C.: University of Washington Press, 2003. P. 77–95.

1083. *Jack A.* Inside Putin's Russia: Can there be reform without democracy? Oxford: Oxford University Press, 2005. 284 p.

1084. *Janmaat J.* Nation-building in post-Soviet Ukraine: Educational policy and the response of the Russian-speaking population. Utrecht: Royal Dutch Geographical Society, 2000. 233 p.

1085. *Kisriev E. F.* Islamic Movements in the Northern Caucasus and Their Relations with the Authorities. *Will Russia Become a Muslim Society?* / H.-G. Heinrich, L. Lobova, A. Malashenko (eds.). Frankfurt am Main: Peter Lang, 2011. pp. 39–83.

1086. *Kramer A. E., Herszenhorn D. M.* Midas Touch in St. Petersburg: Friends of Putin Glow Brightly. *The New York Times (New York)*. 2012. 1 march. URL: http://www.nytimes.com/2012/03/02/world/europe/ties-to-vladimir-putin-generate-fabulous-wealth-for-a-select-few-in-russia.html?_r=0 (дата звернення: 22.04.2016).

1087. *Krushelnycky A.* An Orange Revolution: A Personal Journey Through Ukrainian History. London: Harvill Secker, 2006. 370 p.
1088. *Kuzio T.* Russian Policy toward Ukraine during Elections. *Demokratizatsiya*. 2005. Vol. 13. № 4. pp. 491–517.
1089. *Ledeneva A. V.* How Russia really works. Ithaca, London: Cornell University Press, 2006. 270 p.
1090. *Leonard M., Popescu N.* Rachunek sił w stosunkach Unia Europejska-Rosja. Londyn-Warszawa: Fundacja im. Stefana Batorego, 2008. 99 str.
1091. *Malashenko A.* Islam in Russia: Religion and Politics. *Will Russia Become a Muslim Society?* / H.-G. Heinrich, L. Lobova, A. Malashenko (eds.). Frankfurt am Main: Peter Lang; 2011. pp. 13–38.
1092. *Nedkov V., Wilson P.* 57 Hours: a survivor's account of the Moscow hostage drama. Toronto: Viking Canada, 2003. 256 p.
1093. *Panjuschkin W.* Die Nichteinverstandenen. Das Gesicht der russischen Opposition. München: Knaur Taschenbuch Verlag, 2009. 284 s.
1094. *Perovic J.* Caucasus crisis: implications and options for the West . *CSS Analyses in Security Policy*. 2008. Vol. 3. № 39. pp. 1–3.
1095. *Philips T.* Beslan: the Tragedy of School No. 1. London: Granta Books, 2007. 224 p.
1096. *Politkovskaya A.* Rosja Putina. Warszawa: Studio Emka, 2005. 354 s.
1097. *Portnikow W.* Dmitrij Miedwiediew. Władca z przypadku? / przełożyła M. Nocuń. Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego, 2009. 84 str.
1098. *Senyuk Yu.* Цивілізаційний вимір зовнішньополітичного дискурсу Російської Федерації. *Ku zderzeniu cywilizacji? Paradygmaty stosunków międzynarodowych na przełomie XX s XXI wieku* / red. K. Sygidus, O. Yaremchuk, R. Kordonsky. Lwów: PAIS, 2015. S. 111–118.
1099. *Shevtsova L.* Putin's Russia. / Antonina W. Bouis (translator). Washington, D. C.: Carnegie Endowment for International Peace, 2005. 458 p.

1100. *Shevtsova L. Yeltsin's Russia: Myths and Reality. Washington, D. C.: Carnegie Endowment for International Peace, 1999. 346 p.*
1101. The Times: “Політика Путіна в газовому конфлікті – чисте божевілля”. *Кримська світлиця*. 2009. № 3 (1518). 16 січня. С. 1–2.
1102. *Tompson W. Putin and the 'Oligarchs': A Two-Sided Commitment Problem? Leading Russia: Putin in Perspective: Essays in Honour of Archie Brown / edited by A. Pravda. Oxford: Oxford University Press, 2005. pp. 179–203.*
1103. XIII Всеукраїнські збори (З'їзд) Народного Руху України, 3 травня 2003 р.: Матеріали. Документи. Київ: МАУП, 2003. 72 с.
1104. 22.11.04 Майдан у Києві. Віктор Ющенко, Борис Немцов. *Youtube*. 2012. 27 сентября. URL: https://www.youtube.com/watch?v=pSf7vIeW_Wc (дата звернення: 26.05.2016).
1105. 7 січня, на Різдво, Росія припинила постачання газу в Європу через територію України. *Кримська світлиця*. 2009. № 2 (1516). 9 січня. С. 1.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

**ВОЛОДИМИР ПУТІН НА ФІНІШНІЙ ПРЯМІЙ ДО
ПРЕЗИДЕНТСЬКОЇ ПОСАДИ (БЕРЕЗЕНЬ 2000 р.)**Рис. 1¹.

¹ *Зеркало недели*. 2000. № 12 (285). 25–31 марта.

ДОДАТОК А (ПРОДОВЖЕННЯ)

**ВОЛОДИМИР ПУТІН ОСІДЛАВ “РОСІЙСЬКОГО ВЕДМЕДЯ”
(БЕРЕЗЕНЬ 2000 р.)**

Рис. 2².Рис. 3³.

² Поступ. 2000. № 57 (501). 28 березня.

³ Поступ. 2000. № 3 (447). 6 січня.

ДОДАТОК Б

ДУУМВІРАТ У РОСІЇ – ПОГЛЯД КАРИКАТУР

Рис. 4⁴.Рис. 5⁵.

⁴ Високий замок. 2008. № 150 (3799). 14–20 серпня.

⁵ Високий замок. 2011. № 176 (4556). 27 вересня.

ДОДАТОК Б (ПРОДОВЖЕННЯ)

Рис. 6⁶.Рис. 7⁷.

⁶ *Експрес*. 2011. № 108. 29 вересня.

⁷ *Сегодня*. 2011. № 230 (3947). 15 жовтня.

ДОДАТОК В

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ КОНФЛІКТ НАВКОЛО ОСТРОВА КОСА ТУЗЛА (ОСІНЬ 2003 р.)

Рис. 8⁸.Рис. 9⁹.

⁸ Острів Тузла посередині Керченської протоки, між Україною та Російською Федерацією (URL: <https://lifegid.com/bok/883-tuzla-ukraina.html>)

⁹ Леонід Кучма на прикордонній заставі острова Тузла (URL: http://www.ng.ru/cis/2003-10-24/5_ukraine.html)

ДОДАТОК Г

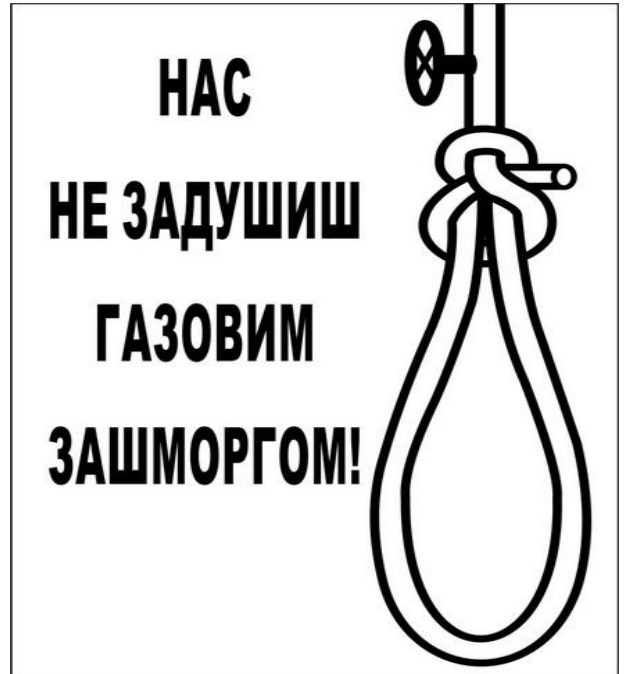
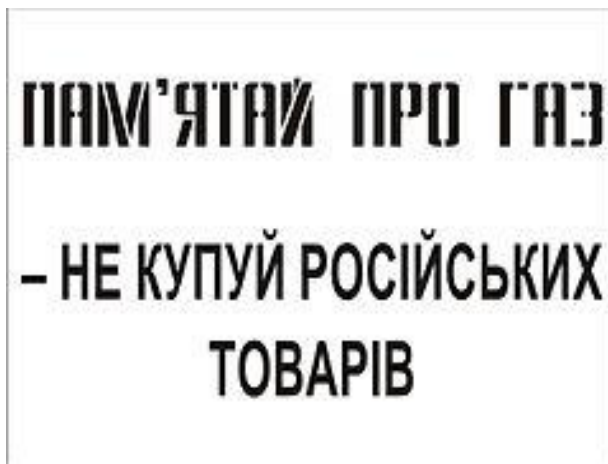
РОСІЯ ТА ПОМАРАНЧЕВА РЕВОЛЮЦІЯ В УКРАЇНІ: PRO ET
CONTRAРис. 10¹⁰.Рис. 11¹¹.

¹⁰ Міський голова Москви Юрій Лужков (крайній зліва) на Всеукраїнському з'їзді народних депутатів та депутатів місцевих рад у Севе́родонецьку (URL: <https://sd.ua/news/4882>)

¹¹ Лідери російської опозиції Борис Немцов (крайній зліва) та Анатолій Чубайс (крайній справа) на “помаранчевому” Майдані Незалежності (URL: <https://www.stihi.ru/2015/04/27/3997>)

ДОДАТОК Г

“ГАЗОВІ ВІЙНИ” 2006 ТА 2009 рр.: РЕАКЦІЯ В УКРАЇНІ

Рис. 12¹².Рис. 13¹³.Рис. 14¹⁴.Рис. 15¹⁵.

¹² Перша листівка, поширена невідомими активістами в Кропивницькому (URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Пам%27ятай_про_газ_—_не_купуй_російських_товарів!#/media/File:1st_poster_Boycott_Russian_goods_2005.jpg)

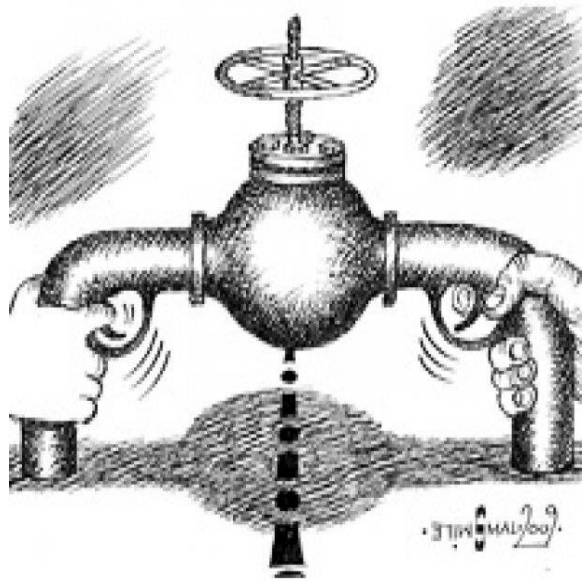
¹³ https://en.wikipedia.org/wiki/File:Нас_не_задушиш_газовим_зашморгом.jpg

¹⁴ https://howlingpixel.com/wiki/Remember_about_the_Gas_—_Do_not_buy_Russian_goods!

¹⁵ На акції під посольством Росії у Києві, 17 січня 2009 року. (URL: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/c8/Акція_посольство_РФ_1.JPG)

ДОДАТОК І (ПРОДОВЖЕННЯ)

ГАЗОВІ КОНФЛІКТИ МОВОЮ КАРИКАТУР

Рис. 16¹⁶.Рис. 17¹⁷.Рис. 18¹⁸.Рис. 19¹⁹.

¹⁶ *Експрес*. 2009. № 9 (4401). 23 – 24 січня. С. 4.

¹⁷ *Дзеркало тижня*. 2009. № 1. 16–23 січня.

¹⁸ *Кримська світлиця*. 2009. № 2 (1516). С. 3.

¹⁹ *Еженедельник "2000"*. 2009. № 52 (444). 26 декабря–1 января.

ДОДАТОК Д

ХАРКІВСЬКІ УГОДИ 2010 р.: РЕАКЦІЯ В УКРАЇНІ

Рис. 20²⁰.Рис. 21²¹.Рис. 22²².Рис. 23²³.

²⁰ https://uk.wikipedia.org/wiki/Харківські_угоди

²¹ http://ipress.ua/news/derzhduma_denonsuvala_harkivski_ugody_57265.html

²² <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobyci/yak-harkivski-ugody-pidgotuvaly-minsky-kotel>

²³ <http://m.day.kyiv.ua/uk/article/podrobyci/yak-harkivski-ugody-pidgotuvaly-minsky-kotel>

ДОДАТОК Е

**ДИНАМІКА СТАВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ТА РОСІЇ ОДНЕ
ДО ОДНОГО У 2008–2012 рр. (ЗГІДНО ІЗ РЕЗУЛЬТАТАМИ
ДОСЛІДЖЕННЯ КМІС ВІД 10–19 ЛЮТОГО 2012 р.)**

Графік 1. Динаміка ставлення жителів України та Росії один до одного
Добре ставлення

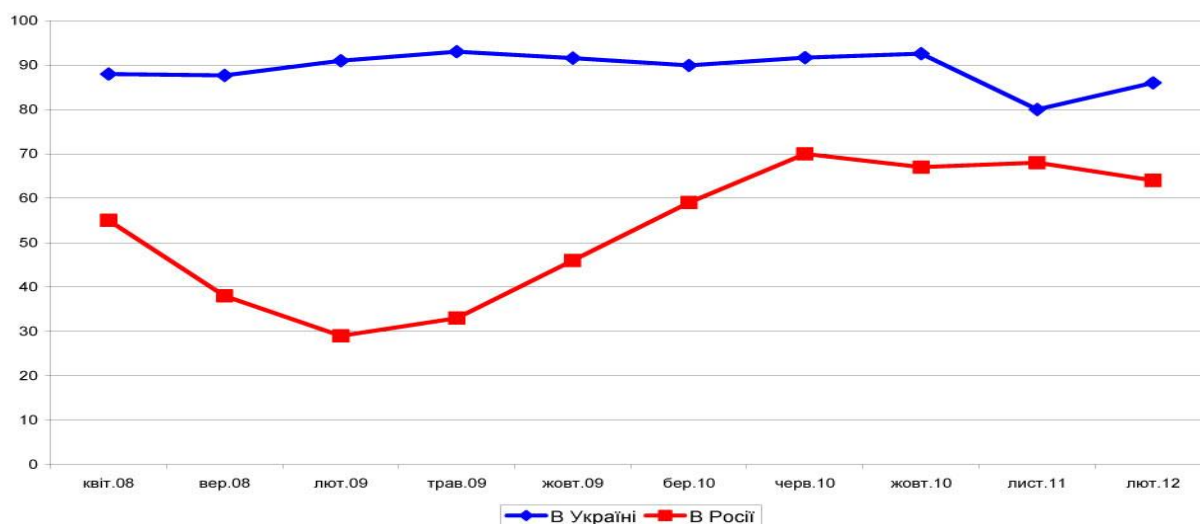


Рис. 24²⁴.

Графік 2. Динаміка бажання об'єднання в єдину державу
населення України та Росії, %

Об'єднання в єдину державу, %

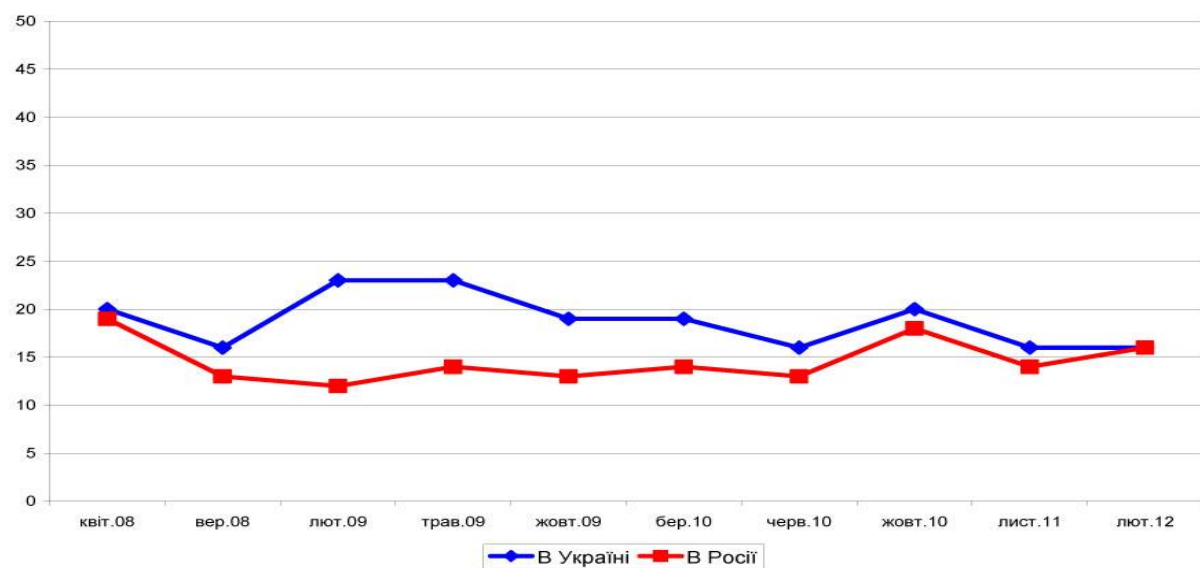


Рис. 25²⁵.

²⁴ <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=92&page=42>

²⁵ <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=92&page=42>